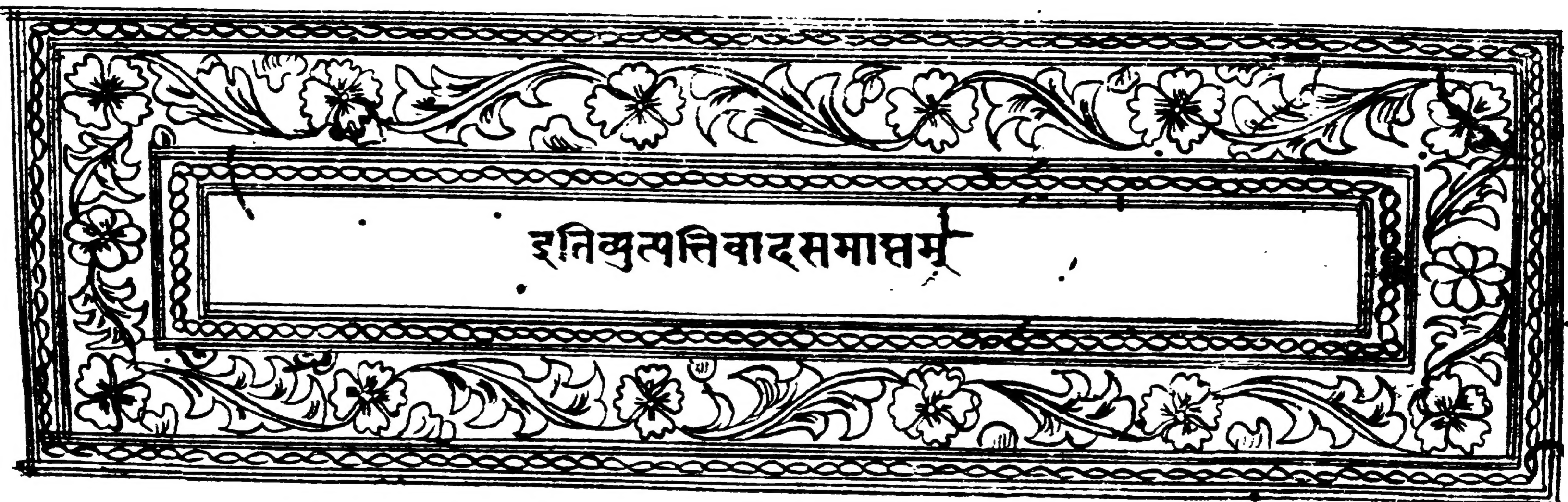

इतिव्युत्पत्तिवादसमाप्तम्

प्रकारतयाभानात् प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौद्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षण
तयाशक्तिग्रहेभानमविरुद्धंनचप्रमेयत्वादेरपिउपलक्षणतयाभानमविरुद्धमितिप्रमेयत्वा
देरुपलक्षणतयानरकत्वाद्यनुगम कत्वंकथंनस्वीक्रियते विनिगमकाभावादितिवाच्यंसुखा
द्यसाधनत्वस्यविध्यर्थविरहेणप्रमेयत्वादेः सुखतत्वादिसाधारण्येनोक्तरूपस्यैवविनिगम
कत्वात् नच तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वे बोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वेपिक्षतिविरहइतिवाच्यं
नस्यविध्यर्थत्वेतत्तात्पर्येणाधुनिकानांनभुंजीत्यादिप्रयोगापत्तेः॥ इतिव्युत्पत्तिवादः समाप्तः॥ ॥
॥ ६ ॥ ❋ ॥ संम्वत् ॥ ❋ ॥ ६ ॥ १८ ॥ २५॥ मी०॥ज्ये०॥शु०॥९॥ वारसुक्र॥ ❋ ॥ ५

प्रसंगो दुर्वारः यत्तु बलवदनिष्टासाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः किंतु न कलंजं इत्यादिश्रुतेः प्रामाण्यो
पपत्तये वैदिकलिङ् एव तदर्थकता तत्रापि बलवदनिष्टं नरकमेव तादृप्येणार्थः अतेइष्टोत्पत्तिनां
नरियञ्चमादेः कदाचित् द्वेषविषयतयान्यागादौ विध्यर्थवाद इति तदपि न शाकं नर्भुंजीत त्या दि
वैधकुवाक्यबलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः तत्रापि रोगाजनकत्वं वि
ध्यर्थस्तदभावो तत्रावोध्यतइ निइति चेत् रिक्तायां न गच्छत् पुष्पे नीढ्हे दित्यादि ज्योतिःशास्त्र
वचनस्यानेकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य चैकागतिः तत्रापि विशिष्यतत्तदनिष्टासाधनत्वस्य
विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसंगो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च अत्रवदंति द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपल
क्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगते एकैव विधि
प्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणीभूतद्वेषविषयविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते।
कुत्रचिन्नरकासाधनत्वं कुत्रचिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकं प्रतियोगितायाः

षतज्जन्यतयाज्ञाते सति फलांसादित्यत्रश्रुत्यर्थसंकोचो वेति रेण्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरि
वधयोरेकतरं प्रतिशेऽनम्यहेतत्वाग्रहदशायांतयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्युगपत्संभव एव यत्तुदीक्षांगपशु
घातस्यनरकासाधनतया माहिंसादित्यत्रावैधहिंसैव विवक्षितेति स्येनस्यनरकासाधनत्वोपपादनं
नदपिनतावतापि अभिचारविषयीतथात्वस्यदुर्वारत्वात् अथ खंड शक्तिमबलंव्यानिष्टासाधनत्व
विनिर्मोकेन क्वचिद्विधिवोधोपगमेश्वेतंछागमालभेतेत्यादावकृतिनत्परित्यागसंभवात् अविरोधेनमा
हिंस्यादित्यत्रश्रुत्यर्थसंकोचो नस्यात् दिति सांख्यमतमेव साधीयइतिचेत्स्यादेव अविरोधेपिब्राह्म
णेभ्योदधिदीयतांतक्रं कौडिन्यायेत्यत्रेव सामान्यविधेविशेषेतरपरत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमितिमाहिंस्या
दित्यत्र संकोचः अथवा कथंचिद्बाधकापनयसंभवेनौत्सर्गिकार्थपरित्यागइति हिंसानिषेधसंको
चेनैवोपपत्तौ नश्वेतंछागमालभेतेत्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टासाधनत्वार्थपरित्यागइत्यर्थः।
अथ यागपाकादिजन्यश्रमादावपि कदाचित्कस्यचिद्बलवत्द्वेषोदयात् यजेत पचेतेत्यादौ अप्रामाण्य

वलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपकत्वद निष्टानुबंधित्वघटकद्वेषानुदयात् ताहृशाकामनाविशि
ष्टवृत्तिवलवद्द्वेषविषयाजनकत्वश्रुतिवाक्यात् प्रत्येतव्यं तच्चश्येनेऽवाधितमेव वैरिवधेउत्क
टरागवतस्तज्जन्यनरकेवलवद्द्वेषानुत्पत्त्यानाहृशनरकस्य वैरिवधोत्कटकामनाविशिष्टवृत्ति द्वे
षाविषयत्वात् नह्येकदा एकत्र वर्तमानयोरेकतरमपरविशिष्टवृत्तीतिमिश्रा णामूलाभिमत्य
वर्णनंतदपिनवलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्ततयावलवद्द्वेष
विषविषयदुःखजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यवाच्यतास्वीकारेपुरुषविशेषीयवलवद्द्वेषविषयदुःख
जनकत्वाभावस्यप्रत्ययासंभवात् ताहृशदुःखजनकत्वेऽभावेच श्येनविडशक्तिविकारे विशिष्टशास्त्री
स्वीकारपरित्यागात् एवंयत्रोत्कटरागोयदातत्रैवनोत्कटद्वेषस्तदातज्जन्यफलेउत्कटरागदशायांच
तज्जन्यदुःखरूपफलांतरेउत्कटद्वेषेनकिंचिद्वाधकमितिवैरिवधेउत्कटरागदशायांचश्येनजन्यन
रकेनवलवद्द्वेषोदुरपवादएव अस्तुवाफलविशेषोत्कटरागघटिताउपायगोचरोत्कटरागसामग्रीतत्रे

क्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात्· अन्यथा विशिष्टस्वर्गादिवाचकस्वर्गादिपदाद्धिनालक्षणं
केवलंसुखत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः यदि च केवलसुखत्वादिना स्वर्गादिरूपसुखबोधो लक्षणाम
न्तरेण स्वर्गादिपदादिष्ट एव· नेष्यते परं सुखांतरबोधस्तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकता
पर्याप्त्यवगाहित्वमनुपयोगी सुच्यते तदापि बलवदपि बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य
शक्यतायां श्येन निष्ठवैरिवधे साधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधि
प्रत्यया वाच्यतया तत्रानिर्वाह एव· यत्तु· श्येनं स्यादृष्टाघारकत्व घटित हिंसालक्षणानाक्रांततया बलवदु:
खाजनकत्वमिति मतांतरम्· तदसत्· तथा सति श्येनेनातिक्रमप्रवृत्तिकर्मणा पश्चात्तदुःखाप्रयोजकत्व
ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्तदुपगंतव्यतया तस्यैव विध्यर्थतायामावश्यकत्वे नश्येनेन तद्बाधात्तु नेष्टा
माप्यप्रसङ्ग· तादवस्थ्यात्· श्येनस्य हिंसात्वविरहेपि अभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च यत्तु
अभिचरन्नित्यस्य वैरिवधगोचरप्रबलकामनाविशिष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य

कु०वा·
१३२

गमनाविरहात्पृथगेवबलवदनिष्टाननुबंधितायावाच्यत्वम्· नचबलवदनिष्टाननुबंधित्वेष्टसाधनत्व
स्यविशेष्यत्वेविधिवाक्यात्‌ःक्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानासंभवात्क्रियागोचरचिकीर्षोद्यर्थंविधिवा
क्यजशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानांतरंकल्पनीयमितितदकल्पनप्रयुक्त
लाघवमेव· बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यविशेषणत्वेविनिगमकमितिवाच्यम्·क्रियायांबलवदनिष्टासाधने
त्वज्ञानस्यापितज्जौचरेच्छाहेतुतयाबलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमनेक्रियाविशेष्यकं
तत्प्रकारकज्ञानांतरस्यकल्पनीयतयामतद्वयेकल्पनासाम्यात्· यदिचबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेवद्वे
षसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबंधकंनतुतदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तमपिविशेष्यविशेषणभावेविनिग
मकस्यसंभवेपिविशिष्टस्यवाच्यत्वेश्येनेविध्यर्थवादेनतद्विधायकश्रुतेःप्रामाण्यप्रसंगइतिशक्तिभेदस्य
श्येनेकेवलेष्टसाधनताबोधनतावोधस्यचोपगमस्यावश्यकः मणिकृतापिविशिष्टस्यवाच्यत्वेश्येनेवि
ध्यर्थबाधेनतुबलवदनिष्टासाधनत्वस्याभानंलिखितं·तदभानंविशिष्टशक्तिपक्षेनसंभवति· विशिष्टशक्ते
विशेषणविनिर्मोकेनविशेष्यांशाभासकत्वात्· तत्तद्धर्मप्रकारेणपदार्थविषयकशाब्दबोधेतत्तद्धर्मांशेप्र

राम
१३३

क्रियाविशेषणतयाभानसंभवइतिवाच्यं॰व्युत्पत्तिवैचित्र्येणतदुपपत्तेः शाब्दभेदेपिव्युत्पत्तिभेदेवाधका
भावात्॰अतएवप्राचीनैराख्यातार्थस्यकृतेःकर्मप्रत्ययस्थलेक्रियाविशेषणतयाभानमुपेयते॰एवंक्रमविधि
त्याकाङ्क्षाविरहेसर्वत्रैवयागपाकादौलौकिकेप्रमाणादेवकृतिसाध्यताबोधोनिर्वहतीतिवदंति॰नकलंजंभ
क्षयेदित्यादिनिषेधविधेःप्रामाण्यानुमेपत्तेःबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थत्वप्रवेशःनिषिद्धेपिक
लंजभक्षणादौतृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वसत्त्वेननतदभावस्य तत्राबाधनेप्रामाण्यानुपपत्तेः बलवद निष्टाननु
बंधित्वस्यविधित्वेनसैवाभावोबलवदनिष्टनरकानुबंधिनितत्कर्मण्यबाधितोबोध्यतइतिनत्प्रामाण्या
पपत्तिः बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतयान्वयेत्वविशिष्टाभावस्यैवशाब्दबोधेभानं॰
सोपिविशेषणाभावतोऽवाधितः कलंजभक्षणादौविशिष्टाभावबोधेऽन्यतरमेवतल्लिंगकानुमानगम्योब
लवदनिष्टानुबंधित्वरूपानिष्टानुबंधित्वाभावःप्रवर्त्तकमिवनिवर्तकमपि[illegible]तिवाक्यात्परंपरयैवस्मृतु
साक्षात्॰एतन्मतेचनतादृशाभावस्य शाब्दबोधेभानंपदार्थैकदेशतयाइतरविशेषणतयोपस्थितत्वेन
नञर्थविशेषणतयाऽनिष्टाननुबंधित्वान्वयासंभवात्॰वस्तुतोविशिष्टशक्तौविशेष्यविशेषणभावेविनि॰

शौचादिमत्वमेवसहकारित्वं फलकामनापि तदसत्वेपि प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्धत्वात्. एतेन संवलिताधि
कारानुपगमे शौचादिमन्यं फलकामनावतो दैवान्नित्याकरणं प्रत्यवायं जनयेदिति निरस्तम्. अत एव नित्य
काम्यजयं तीव्रनादौ फलकामनाया अधिकारत्वस्य सर्वसिद्धतया शौचादिमतः फलकामनासहितस्य तदक
रणं प्रत्यवायं जनयतीति. अपरे तु. चैत्यं नवं देनेति वाक्यप्रामाण्यानुरोधेन इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमावश्य
कं. कृतिसाध्यत्वादिमति चैत्यवंदनादौ कृतिसाध्यत्वाद्यभावस्यानवबोधेनेष्टवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः कृतिसा
ध्यतायाश्च विधित्वे नियुक्तिः किं. तदनंगीकारेपि कृतेराख्यातसामान्यार्थतया विधिप्रत्ययस्यापि तदर्थकत्वं. या
पचेत्यादौ कृतेः पाकानुकूलत्वभानस्यावश्यकतया यार्थोत्ताकादावपि कृतिसाध्यताभानात्. कृतिसाध्यताया वि
धित्वेपि तत्कालनत्वेनुरुषविशेषित कृतिसाध्यताविषयकस्य प्रवर्तकज्ञानस्य शाब्दबोधोत्तरमेव स्वीकर
णीयतया विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधतः साक्षात्प्रवृत्त्यनिर्वाहात्. अस्तु वा साध्यतासंबंधेन वाख्यातसामान्यो
र्थकृतेः क्रियांशो विधिप्रत्ययजन्यबोधे भानं. प्रवर्तिका चिकीर्षापि साध्यतासंबंधेन कृतिप्रकारिका क्रियैवेव.
न च लडादिस्थलेप्याख्यातार्थकृतेः क्रियांशो विशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तेः कृतित्वात्पचेनेत्यादौ नतस्यो:

नादेवप्रवृत्तिनिर्वाहात्. इत्यंच संध्यावंदने दैनत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाधिकारोनतुफलकामनापि

अतः फलवत्त्वेऽप्यस्यापि शौचादिमतः संध्यावंदनाकरणं प्रत्यवायजनकं फलकामनायास्तत्राधिकारत्वेनभ

च्छून्यस्यानधिकारितया न तदकरणं प्रत्यवायमावहेत्. नचमुमुक्षापवादेन स्वर्गादिरूप फलकामनायाः

कदाचिदसंभवेऽपि नरकाभावरूपफले नियमत एवेच्छासंभवतीति न शौचादिमतः संध्यावंदनाद्यकर

णस्य प्रत्यवायजनकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्. नरका यनुपस्थितौ तदभावेच्छानेन तदिच्छाविरहोपपत्ते

रित्याहुः तदसत्. ध्वंसादेरुत्पत्ताभावविरोधितायानिष्प्रमाणकत्वात्तरकाभावस्यैव प्रायश्चित्त संध्या

वंदनादिफलत्वसंभवादिष्टसाधनताज्ञानाघटितप्रवृत्तिसामग्र्या असिद्धेः कारणांतरकल्पनापेक्षयागुरु

शरीरक्षेमसाधनताज्ञानस्यैव सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुतेति डाहट इत्यादिप्रतीतिवलात्स्वरूपसंबंधरूपविशेष

रूपस्य क्षेमसाधारणसाधनत्वस्योपगमेन च्छरीरगौरवसाभावाच्चेति नित्यस्थले शौचादिफलकामनयोरु

भयोरधिकारत्वेऽपि प्रत्येकमेव तयोरधिकारितानतिमितितयोरिति फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतोऽधि

कारितया तस्यापि नित्याकरणं प्रत्यवायजनकं. अथवा संध्यावंदनाकरणेन प्रत्यवायजनने ऽधिकारैकदेश

तियोगिविकल्पग्रासेनफलत्वासंभवात्. अनंताभावस्यप्रतियोगिविरोधिनयाकदाचित्पापांतरेण यस्यनरकदुः
खंजनितंजनिष्यतेवातदात्मन्यसत्वान्नित्वेनचोभयोःफलत्वासंभवात्. क्षेमसाधनयोश्च गुरुशरीरत्वेनप्रवृत्त्य
नुपयोगित्वात्. यदपिमंडलीकुर्यादित्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वमावश्यकमिति.
तदपिन. मंडलीकरणादिजन्यसहंसादिरूपफलेपिकदाचित्कस्यचिदिष्टसाधनताभ्रमेणच्छोत्पत्त्यामंडली
करणादावपीष्टसाधनत्वावबोधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामतेपिनद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतयाइष्टापत्तेः स्व
र्गकामोमंडलीकुर्यादितिवाक्यजन्यबोधेचस्वर्गकामनायामंडलीकरणादिनिष्ठकर्त्तव्यत्वप्रयोजकत्वभानेन
नदर्थबाधेनतद्वाक्याप्रामाण्योपपत्तेः नचेष्टसाधनत्वस्यविधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमेस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवा
क्याद्यागादौप्रवृत्त्यनुपपत्तिःतत्राभावगोचरद्वेषघटितसामग्र्यसंभवात्यागाद्यभावस्यनरकादिरूपद्विष्ट
साधनत्वाभावात्. इष्टसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावेननज्ज्ञानघटितसामग्र्याअपिभवन्मतेदुर्घटत्वादितिवा
च्यम. इष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थताविरहेपिस्वर्गसाधनंनस्वर्गकामनाधीनकृतिसाध्यमितीतरबाधवलात्स्वर्ग
कामकृतिसाध्यतान्वयितावच्छेदकतयास्वर्गसाधनत्वस्योक्तविधिजन्यबोधेभानाद्यागादाविष्टसाधनताज्ञा

वच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोधस्तथानित्यस्थलेपिविशेषधर्मप्रकारकस्वर्गसाधनबोधसम्भवात्· उक्तप्रवृत्तिसाम
ग्यंतरकल्पनमयुक्तमितिवाच्यम्· बहुवित्तव्ययायाससाध्यविश्वजिद्यागेननन्दग्रामपश्वादिफलोद्देशेनप्रवृत्त्यनु
पपत्तेः मद्विधेःस्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्संध्यावंदनादौचाल्पायाससमध्येग्रामादिफलोद्देशेनापिप्रवृत्त्युपपत्तेःतं
द्विधेःस्वर्गपरत्वनिश्चयायोगात्· स्वर्गादिफलकामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपिसंध्यावंदनाद्याचरणादुक्तप्रवृत्तिसा
मग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च· तादृशसामग्रींविनाप्रायश्चित्तादाविष्टसाधनेप्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च· नचतत्रापिपाप
ध्वंसेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिर्निर्वहति· मुदुःखाभावेतरगोचरेच्छायांइष्टसाधनताज्ञानस्यनियमतोपेक्षायांनि
ष्फलपापध्वंसस्येष्टत्वासंभवात्· नरकसाधनगोचरद्वेषस्यनरकद्वेषागोचरेच्छाजनकत्वोपगमेस्मत्समीहितायाः
मिष्टसाधनत्वज्ञानाघटितप्रवृत्तिसामग्र्यामविवादात्· कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीतश्चिकी
र्षोत्पत्तेः निष्फलेपिसंध्यावंदनादौनिर्वाहेणप्रवृत्त्युपपत्तेः नचनरकानुत्पादएवप्रायश्चित्तस्य— संध्यावंदना
देश्चफलमितीष्टसाधनताज्ञानघटितैवप्रवृत्तिसामग्रीमरकद्वेषवतांचतदनुत्पादेनियमतएवेच्छेतितेषांनि
त्यसंध्यावंदनाद्यनुष्ठानमुपपद्यते· अन्यैश्चतत्रानुष्ठीयतेइतिवाच्यम्· नरकानुत्पादस्यतत्प्रागभावात्मकस्यप्रा

कु०वा० १३०

यत्रानित्येर्थवादादपिन फलोपस्थितिस्तत्रापि फलाभावनिश्चायकप्रमाणाभावाद्योग्यतासंशयसंभवेनफ
लसाधनत्ववत्त्वयोलिङादिनः संभवत्येव· नचतद्बोधोनोपयोगी· निष्फलतयाज्ञातेचैत्यवंदनादौप्रवृत्त्यभावार
णायेष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्यविधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधकता
याआवश्यकत्वादिति चेन्न· संध्यामुपासतेयेच सततंसंशितव्रताः इति श्रुतौ [illegible] इति श्रुतेः कदाचिदपि संध्या
वंदनादिवाधस्तेनस्वीयसंध्यावंदने ब्रह्मलोकावाप्तिफलानुपधानस्यानिश्चितत्वात् अहरहः संध्यावंदने ब्रह्म
लोकावाप्तिसाधनताबोधकेपितस्यसंध्यावंदनेप्रवृत्त्यनिर्वाहात्· यत्रचनित्येविशिष्यफलबोधकोर्थवादा
दिर्नास्तितत्राविधिप्रत्ययेनेष्टत्वेनफलसाधनताबोधस्यजननेपिइच्छाविषयताऽवच्छेदकस्वर्गत्वादिरूप
विशेषधर्मप्रकारेणफलविषयकतत्साधनताबोधस्यानिर्वाहेणप्रवृत्त्यनिर्वाहात्· इष्टसाधनताज्ञानाघटित
कारणाभ्रमात्मिकायाः संध्यावंदनाद्यभावगोचरनरकादिसाधनताज्ञानाधीनतज्जोचरद्वेषघटितसामग्र्याए
वसंध्यावंदनादौप्रवर्तकतायाउपगंतव्यतया [illegible] स्थले इष्टसाधनताबोधस्यानुपयोगितायादुर्वारत्वात्· नच
विश्वजिताय जेतेत्यत्रविशिष्टफलाश्रवणेपि यथास्वर्गकामपदस्याध्याहारेणतत्समभिव्याहारात्विशेषस्य

गुम १३०

तदप्यसत् कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणोपनिवेशनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाध्रौव्यात् नच संबंधमुखको
चेप्रमेयत्वेनैव कार्यप्रवेशः संभवतीति वाच्यम् [illegible]नीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यागुरोरवच्छेदकत्व
संभवे विजातीयस्वर्गीयसमवायसंबंधेन प्रमेयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः
एतेन स्वर्गत्वमेव यागजन्यतावच्छेदकं तदवच्छेदकताघटकसमवायसंबंध[illegible] संकोचेन व्यभिचार इत्या
पि निरस्तम् तादृशसंबंधे विशेषणीष्टतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमाणमरावेद्यत्वेन तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात्
न हि समभिव्याहृतफलबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मे [illegible]यथा स्वर्गत्वादौ नाशक्तिग्रहे
भानं तथोपलक्षणीभूततादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबंधत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवायादेरपि तत्र भा
न संभवः स्वर्गपदाच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपलब्धिते विशिष्टसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गेण
पदार्थत्वोपगमे लक्षणाप्रसंगात् शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयककर्मनावतोऽनधिकारप्रसंगात् मी
मांसकास्तु अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ नित्यतया निष्फले संध्योपासनादाविष्टसाधनत्वस्यायोग्यत्वेनान्वया
संभवान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थः अथ संध्यावंदनादेरप्यर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकवासादिफलसाधनत्वमव्याहतम्

त्वावच्छिन्नेकारणताघटकाधिकरणादिपदार्थेच खंडशः शक्तिरुपेया॰ आकांक्षावशाच्चाधिकरणस्वनि
ध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्यसंवंधतयाभानात्तादृशकार्यसंवंधघटितकारणतायाः शाब्दबोधेभा
नमुपगंतव्यम्॰ ननुतादृशसंवंधांतर्भावेनशक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्॰ एवंसतिसंसर्गनात्पर्यज्ञा
नानुरोधेनतादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षयाद्वैवचत्वात्॰ नचतत्संसर्गेणविशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव
संसर्गभाननियामकं॰ तत्रापिचसंसर्गः संसर्गइवनतुविशेषणमितिनज्ञायते इतिवाच्यम्॰ विशेषणविशिष्टवि
शेष्यस्यवाक्यार्थत्वेनपूर्वमनिश्चिततयानत्परत्वग्रहस्यशाब्दबोधात्पूर्वमसंभवात्॰ तत्तत्संवंधविषयतानिरूपि
तविशेषणादिविषयताशालिबोधपरत्वज्ञानस्यैवहेतुतयातत्रसंवंधस्यविशेषणतयातदुपस्थितेरावश्यक
त्वात्॰ एवंविजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायसंवंधेनस्वर्गत्वावच्छेदेनजन्यताप्रतिपत्तिमस्वर्गत्वस्याश्वमेधजन्यत्वप्र
मानाधिकरण्यमात्रमेवहि शब्देनापि प्रतीयते॰ ननुस्वर्गत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वेमसामर्थ्यादसंभवाच्चेत्यादि
मिश्रग्रंथविरोधः यत्तु वैजात्यमेवकार्यतावच्छेदकंतच्चसंवन्धविधयैवकारणताघटकंकार्यतावच्छेदकधर्मे
विशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंवन्धेनकार्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्यकारणताशरीरेनिवेश्यत्वादिति

गाम॰
१२९

गादिधर्मिकत्वादृशकारणताग्रहस्यप्रवृत्तिहेतुनावाच्या·तदपेक्षयाचस्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्त्तित्वावच्छे
दकधर्मकृत्यागादिसाध्यताज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेतादृशसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्यविधेयत्वेलाघवम्·ता
दृशसाध्यतायानिरूपकसाधनांतर्गतत्वादिनेष्टसाधनत्वस्यविधेयत्वंप्रवर्त्तकत्वंचव्याहन्येत·एवंयत्रकारणेषा
वच्छेदकधर्मोप्यनुपस्थितोतिप्रसक्तेनश्चनष्टमिमाबाधर्मेणकारणमुपलक्षितंतत्रशाब्दकारणताग्रहानुपपत्ति
श्चेतिनिरस्तम्·व्यापकताघटितकारणतायाःसाध्यतामपेक्ष्यागरीयस्त्वाएवोक्तत्वात्प्रवर्त्तकत्वादिसंभवात्·ता
दृशसाधनताशरीरेव्यापकतावच्छेदकत्वेनैवकारणतावच्छेदकप्रवेशान्नहिविशिष्टोपस्थितत्वानुपस्थित्यनुपयोगाच्चेति·
विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायएवस्वर्गादिनिष्ठयागादिजन्यतावच्छेदकसंबंधः·तथाचवैजात्यस्यसंबंध
घटकतयैवव्यापकताशरीरेनिवेशान्नोपस्थित्यपेक्षाभवाकारणताविघटकव्यभिचारावकाशइत्याहुः·तदसत्
न·विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेनसंबंधतायांमानाभावात्·तादृशसंबंधघटितव्यापकतायाविधित्वेनया
र्थत्वेनस्यस्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेनशक्तिबाहुल्यप्रसंगात्·तादृशकार्यसंबंधघटितेष्टकारणतायाश्चप्रमाणां
तरेणाप्रत्यायितत्वात्·तत्रशक्तिग्रहानुपपत्त्याशाब्दबुद्धौतद्भानानुपपत्तेश्च·नचेष्टतावच्छेदकतोपलक्षितस्वर्ग

व्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसंबंधेन· वस्तुनः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्त्तिता
नावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं· नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वं चाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकाभा
वघटितदैशिकव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिरूपितव्यापारत्वैतदन्यतरसंबन्धेनावच्छेदकमेव व्यापक
त्वनिरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्याविशिष्टानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानसंभवस्यैव· व्यापकताघटकाभावप्र
तियोगितायां स्वरूपतोवच्छेदकत्वेपि विष्टाया अपि जाते व्यापकताया भाने स्वर्गधर्मत्वादिना भानेन बाधकेम
स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया भानात्· प्रतियोगितासंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञान एव प्रतियोगिकोटावुपल
क्षणप्रकाराभाननियमात्· प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगितायाः प्रकारिताभाननियमात्· अत एव
व स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षि
तधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेश [illegible] स्वसंभवद्युक्तिकता· इत्थमेव चेष्टतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणा[illegible]
नेनेष्टतावच्छेदकत्वेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां सर्व
साधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यत इति· एतेन निपातोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्वर्गकत्वस्य विध्यर्थतामते [illegible]

तावच्छेदकं अर्थवशसंपन्नत्वात्· एवं सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थीनं तत्वादौ कथं न प्रवर्त्तते तत्वादेरपि घटत्वोप
पलक्षितजन्यत्वसत्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनासत्वादिति चेन्· फलानुपधाननिश्चयात्तस्य
स्वातंत्र्येणापि प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात्· फलोपधायकसाधनत्वस्यवा विधिप्रत्ययार्थतया घटकामस्तंतुमुपाददीते
त्यादिर्न प्रयोगः न च तथापि स्वर्गत्वादेर्यागादिनिष्ठकारणताघटकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्ग
त्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताघटककारणतायावाधः स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य च कारणताग्र
होत्तरकालकत्वेन प्रागनुपस्थितत्वात्तदवच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावोधासंभवात् स्वर्गकामइत्यादौ विध्यर्थवो
धानुपपत्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम्· स्वरूपसंबंधरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमात्· अन्यथासिद्धिनिरू
पकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वम्· नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेद
कश्च धर्मो विशिष्य उत्तरकालकल्प्यो जातिविशेष एव नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ
भासते नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्व्यापाराभावाधिकरणक्षण
विशिष्टोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वं· अधिकरणतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकक्षण

कारकशाब्दधीहेतुत्वपगमेतिप्रसंगानवकाशात्· वस्तुतस्तादृशकामनाविषयतानवच्छेदकतोपलक्षितनिष्ठ
र्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वेशक्तिस्वीकारात्सर्वसामंजस्यं· नचस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वस्यविधिप्रत्ययवाच्यत्वन्न
संभवति· स्वर्गत्वादेर्गंगास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येनयागादिजन्यतानवच्छेदकतयायागादौस्वर्गत्वादि
विशिष्टसाधनत्वबाधात्· नहिजन्यतानवच्छेदकधर्मोजन्यत्वनिरूपकेविशेषणमितिवाच्यम्· स्वर्गत्वादेःशक्य
विशेषणत्वेपितदुपलक्षितवैजात्यनिरूपितजनकतायायागादावबाधितायाः स्वर्गादिजनकतात्वेनविधिप्र
त्ययतोभानसंभवात्· घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटितात्घटंद्रव्यत्वत्वेनैवजानीत्यादिवाक्यात्घटत्वाद्युप
लक्षितघटादिविशेष्यकत्वभानवत्· तचतद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानंविनातद्धर्मप्रकारकफले
च्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाहइतिशंक्यम्· वह्नित्वादिप्रकारकेच्छातोपितृणादिसमवधानेऽभ्रांतप्रकृतेरनुभविकत्वा
त् भूयः सुखार्थिनामपिश्रमंविनाक्रियाविशेषेप्रवृत्तेश्च· तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौतद्धर्मप्रकारेणभासमा
नफलंप्रतिसाधनताज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वात्· सर्वधर्मःकार्यतावच्छेदकतयाभासतांकार्यांशेउपलक्षणतयैववक्त
त्यमदेतत्· नहिवह्नित्वादिकंतृणादिजन्यतावच्छेदकंव्यभिचारिसाधारणत्वात्· नवाभूयस्त्वादिकंकस्यचिज्जन्य

थाप्रयोगेणानुष्ठाप्रयोगः प्रामाणिकानामिष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेपि शक्यफलानुगमार्थेन स्वशक्यता वच्छे
दकं तु शक्यैव तस्य शक्यानुगमकत्वोपर्वे नाम स्वर्गत्वेपि ज्ञात्वेन रूपेण फलानां संकेतविषयत्वं विना शक्य
त्वासंभवात् तस्य संकेतविषयत्वोपगमेपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपंचितमन्यत्र अत्र वेष्टत्वस्य शाब्दधी
धेभानाद्विशिष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः यत्तु
इष्टत्वेन फलभानेपि स्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्य विधेयैकदेशे इष्टे ऽभेदात्प्रवर्तकज्ञान
निर्वाह इति तदपि न सत् कृतिशब्दैकदेश इष्टतायां नन्वयनियमात् स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्ग
त्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्य हेतुतया ऽभेदेन स्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगितात्वात् अ
भेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादीष्टसाधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः अत एव स्वर्गकामो यजेते
त्यादितः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः अथेष्टत्वस्य शक्यतोपलक्षणत्वे
तदंशानिर्वाहेपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानं न संभवतीत्यशक्यस्य भानोपगमे तिप्रसंगादिति चेत् स्वर्गत्वाद्यवच्छि
न्नेसमभिव्याहृतकामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य ताद्दशकामनाविषयतावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्र

वनापरोक्षतायामपि लिङः साधुत्वेणालुत्तमो वेत्यादि ज्ञापकत्वमुपायकारोक्तं संगच्छते· अन्यथा निद्रादिदशायां
स्वकर्तृकगमनादिक्रियायाः स्वपरोक्षत्वसंभवेन ज्ञापकत्वासंगतेरित्याहुः कलिंगेष्वस्थोसि नाहं कलिंगान् जगा
मेत्यादावत्यन्तापह्नवस्थले सूत्रान्तरेण क्रियाया अपरोक्षत्वेपि लिड्विधानात्· तादृशज्ञापकवलेन व्याख्यातेनेकि
रणावलीमित्यत्र लिः साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति वोध्यम्· अत्यन्तापन्हवश्चावधितपरोक्षत्व विप्र
तीत्वोधनाय तद्रुपप्रतिपादकाभावः प्रतिपादनेच्छा· कलिंगाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिंगगमनादिकं
तेन विना तदसंभवात्· अत्यन्तापन्हवः स्वरूपसंत्वेव लिंदसाधुता नियामकः लिङ्लोटोर्विधिरर्थः परप्रवृत्त्यर्थेन
त्वयोगात्· विधिः प्रवर्तकज्ञानविषयो धर्मः स च धर्मो न्यायनये कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाननुबंधित्वसहित
मिष्टसाधनत्वं च· ओदनकामः पचेत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गादिरूपं तत्फलं तत्साधनत्वं पाकयागादि
क्रियायां प्रतीयते· तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्यानंत्यं· सर्वसाधारण्ये
नत्वुत्पन्नानुदयेनापूर्वं फलसाधनवोधानिर्वाहश्चेनिष्टत्वेन तेषामनुगमः इष्टत्वं समभिव्याहृतपदोपस्थापि
तकामनाविषयत्वं· अतः स्वर्गकामः पचेतेत्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्वधीर्नवाननत्तात्पर्येणेत्

राम:
१२६
३

निवाच्यम्· विक्लित्यादावेवनतद्वृत्तित्वाभाववोधोपगमात्· अपाक्षीदित्यादौलुङोतीतकालोर्थः तस्या[illegible]
नार्थसप्तम्यार्थकक्तेत्यादावन्वयः तस्यचसंवंधआधेयत्वं· अथवाकालिकविशेषणतयैवातीतत्वलुङोर्थः
आश्रयतासंवंधेनचतस्यक्तेत्यादावन्वयः कालांतर्भावस्यव्यर्थत्वात्· अतीतत्वंवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वंवा
स्तुतोवर्तमानध्वंसएवलुङाद्यर्थः तस्यप्रतियोगितासंवंधेनक्तेत्यादावन्वयः मध्यदशायामपाक्षीदित्यादिप्रयो
गवारणमुक्तरीत्याध्येयं· लुङ्प्रत्ययस्यातीतवदनद्यतनत्वमप्यर्थः अद्यपचत्[illegible]वदित्यपिगतिविरहात् अभून्नृप
इत्यादावनद्यतनत्वसत्वेपितदविवक्षयानलङ्प्रत्ययेनलुङ्वाधः अतोप्यनद्यतनत्वबोधकत्वंलङ्प्रत्ययस्या
वश्यकं· स्वरूपसदनद्यतनत्वस्यलङ्साधुतानियामकत्वेऽनद्यतनत्वस्यवक्तुमनो। विवक्षामात्र[illegible]स्थले।
लङ्वारणानुपपत्तेः इदमप्यनद्यतनत्वंप्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनावृत्तित्वं· अथवास्वांतस्येणानद्यतन
त्वंनलङर्थः किंतुतादृशदिनाघक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपंअनद्यतनातीतत्वंविशिष्टमेवातीतत्वमन।
द्यतनत्वं· परोक्षत्वंचलिटोर्थः अध्यास्तसर्वर्तुसुखामयोध्यामित्यादौपरोक्षत्वसत्वेपिपरोक्षत्वाविवक्षयानलि
ट्· परोक्षत्वंचक्षुःसाक्षात्काराविषयत्वं· केचित्तु· स्वभिन्नकर्तृकर्तृकत्वमेवपरोक्षत्वमतएवलिडुत्तमपुरुषासंभ

यते॰ नादृशबोधजनकताया अव्युत्पन्नत्वात्॰ येनोक्तातिप्रसंगः स्यात्॰ किन्तु पाकस्याकाशाकर्मकयाकर्तृत्वभा
वभान् घटइत्यादिसमूहालम्बनबोध एवोक्तस्थले च चैत्रे पाककर्तृत्वाभावबोधान्नाप्रामाण्यप्रसंगः अस्तु वात
त्राभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावविषयकोऽसमूहालम्बनरूप एव बोधस्तथापि न दर्शितातिप्रसंगः तादृशबोध
न्वयितावच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावभाननियमात्॰ पाकत्वावच्छेदेन च तंडुलादिकर्मकत्वाभावान्वययोग्य
ताविरहात्॰ अंध आकाशं न पश्यतीत्यादावपीदृशो गतिः अथ यत्तंडुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽप्रसि
द्धस्तत्पुरुषे तत्कर्मकपाककर्तृत्वस्य तंडुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादिभ्रमदशायां तत्तंडुलमयं न पश्यतीत्या
दिवाक्यबोधकताया अनुभवसिद्धत्वेनापाकर्तुमशक्यत्वान्नोक्तप्रकारः साधीयान्॰ विरोधिनिश्चयसत्वेन तत्पु
रुषे पाककर्तृत्वसामान्याभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तंडुलकर्मकत्वाभावस्य च प्रतीत्यसंभवादिति चेन्न॰ तत्र तादृ
शवाक्यस्य तादृशवाक्यस्य एकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात्॰ न च सर्वत्रैव तदुपगमौचित्येन प्रयासवै
फल्यमिति वाच्यम्॰ विशेषदर्शिभिरप्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात्॰ तस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनस्याव
श्यकत्वात्॰ न च न तंडुलादिकर्मकत्वं तन्निष्ठविक्लित्तिजनकत्वं तदपि वा प्रसिद्धमिति कथं पाके तदभावप्रत्ययः इ

कमप्रसिद्धं तदानीं चैत्रश्चोदनं न पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः अनागतचैत्रीयौदनकपाकानुकूलकृत्यप्रसि
द्धानदक्षावप्रत्यायनासंभवात्· नचाभावेकालान्वयोपगमेपि यत्तंडुलव्यक्त्यादिकर्मकपाकएवाप्रसिद्धस्तद्व्यक्त्या
दिपरस्य तत्तंडुलं न पक्ष्यतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणत्वापत्तिः प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तत्र पाकेतद्व्यक्ति
कर्मकत्वाभावएव नञा बोध्यत इति उपगन्तव्याचोक्तस्थलेपि तत्तन्नाकेचैत्रीयोत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमेनोपप
त्तिरिति वाच्यं· पाके तत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः कर्त्तरि भानस्योपगंतव्य त
यातदुत्तरं कदाचिदपि येन नं पक्ष्यते तादृशश्च कर्तृसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्य प्रामाण्योपपादनासंभवात्·
अगत्या तु यत्कर्मको यत्कर्तृकः पाकोप्रसिद्धस्तादृशकर्मकर्तृघटितार्थके नञ्पदवद्वाक्यस्यायोग्यतोपगम्यते·
के चित्तु· तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावस्य तादृशे च कर्तरि पाककृत्यभावस्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपपादयं
ति· तात्पर्यसत्वे एकेनापि नञा भावद्वयबोधनसंभवात्·. नचैवं तंडुलमात्रं पचति पक्ष्यति वा चैत्रोपि तंडुलमयं
न पचति न पक्ष्यतीति प्रयोगः स्यात्· तत्र तंडुलाकर्मकपाकानुकूलवर्तमानादिकृत्यभावाबोधादिति वाच्यम्· यतः सु
वर्थप्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावबोधनत्वं नञः आकाशं न पचति घट इत्यादावपि नेत्वीक्रि।

मादायनपक्ष्यतीत्यादिप्रयोगप्रसंगात्· नचपक्ष्यत्यप्यनागतयत्किंचित्कालावच्छेदेनवर्तमानमभावमादाय
नपक्ष्यतीतिप्रयोगोदुर्वारएवेतिवाच्यम्· अनागतः कालांवच्छिन्नत्वंहितत्रवर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वं·ता
दृशध्वंसतिष्ठा अवच्छेदकताऽनवच्छिन्नायाख्या· अनागतकृतिमतिचपुंसितद्भाववृत्तौवर्तमानक्षणध्वं
सरूपःकालःप्रतियोगीवृत्तावप्यवच्छेदकइतिविरोधभंजनायतादृशकृत्यंनवच्छेदकाचांतरकालावच्छि
न्नएवावच्छेदकउपेयइतिनोक्तातिप्रसंगइत्युक्तयुक्त्या अनागतत्वस्ययथाश्रुतोंऽघर्थत्वंतथाघपक्ष्य निप
क्तेत्यत्रनघतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽ · श्वःपक्ष्यत्यप्यद्यतनानागतकालावच्छिन्नपाककृत्यभावमादा
यवानपक्तेतिप्रयोगप्रसंगेनलुटोनद्यतनार्थत्वमावश्यकम्· अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमपिउक्त
रीत्यातिप्रसंगवारणायप्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपंग्राह्यं·अ
वच्छेद्यावच्छेदकभावश्चसंबंधविधयाभासतेध्वंसएवपदार्थइत्यवधेयं· अथनञ्समभिव्याहारस्थलेप्रकृता
वेवकालान्वयोस्तु· अनागतकृतिश्चमहाप्रलयस्याप्रामाणिकतयासर्वत्रैवप्रसिद्ध्यतीतिनप्रतियोगिप्रसिद्धिः
अभावान्वयश्चात्मनिकालानवच्छिन्नाश्रयतासंबंधेनोपगम्यतामितिचेन्न·यदुत्तरकालेचैत्रीयौदनपाकादि

विशिष्टसंबंधेनवर्त्तमानप्रागभावादिमत्त्वमद्यतनमेवेविवाच्यम्·कृतिजन्यपाकोत्पत्त्यनुकूलकृतिजन्यव्यापाराधी
नफलानुकूलव्यापारस्यविवक्षितत्वात्·पक्तेत्यादौलुटोनद्यतनभविष्यत्वमर्थः अद्यतनभविष्यत्वंचशब्द
प्रयोगाधिकरणादिवसावृत्तित्वेसतिशब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम्·शब्दप्रयोगाधिकरणादिव
सध्वंसोत्पत्तिकत्वंवा·केचित्तुभविष्यत्वमेवतस्यार्थः क्रियायाःकृतेर्वास्वरूपसदद्यतनत्वमेवतत्साधुतानियाम
मकम्·असाधुत्वादेवाद्यपक्ष्यतीत्यादौपक्तेतिनप्रयोगइत्याहुस्तन्न तथासतिभविष्यत्वादिकमपिनास्याता
र्थःस्वरूपसद्भविष्यत्वादिकमेवलुडादिप्रत्ययस्यसाधुतानियामकम्· असाधुत्वादेवपक्ष्यतिपक्तेतिवत्पचदा
दौपक्ष्यतीत्यादिप्रयोगविरहइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्·पचतिपक्ष्यतीत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभव
विरुद्धमितिकालविशेषबोधआवश्यकइतिचेत्·तदापक्तापक्ष्यतीत्यादेरपिविलक्षणबोधजनकत्वस्यानुभ
विकतया अनद्यतनत्वान्वयबोधोपिद्वारः यदिचपक्ष्यतीत्यादिवाक्यजन्यबोधेसतिभविष्यत्वादिसंशया
नुदयाद्भविष्यत्वादेःशाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते·तदानद्यतनत्वबोधेपीदृशीमेवयुक्तिंगृहाणा·एवंच
नपक्ष्यतीत्यादौ अनागतकालावच्छिन्नवर्त्तमानमावश्यकम् अन्यथापक्ष्यत्यपिवर्त्तमानवृत्तपाकर्तृत्वभाव

त्पत्तिः प्रत्याप्यते नश्यतीत्यादौ च दर्शितागतिः तथा च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगिना संबंधेनान्व
यी प्रागभावो लृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावानंगीकारे वर्त्तमानध्वंस एव तदर्थः ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानका
लपदार्थाधारतया अनागतकृते वर्त्तमानकाले ध्वंसोत्पत्तिमत्तयाउत्पत्तिसंबंधेन कृत्यादावन्वयः अथ प
चमानेप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगापत्तिः पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागत
त्वबोधस्वीकारेण संभवति पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्बाधात् पक्ष्यमाणेपि पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः तत्त
त्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभवः तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थितेः नापि यत्किंचित्पाकानुकूलोधकृ
तित्वावच्छेदेन तदन्वयः आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात् तत्तद्व्यक्तिमनंतर्भाव्यैव चतादृश इति चेन्न प्रागभावस्य
वर्त्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं वर्त्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालकृतिजन्य
पाकाननुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्त्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकान
नुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबंधेन कृत्यंशेन्वयोपगमे उदीच्यकृतौ वर्त्तमानप्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबंधासं
भवेनातिप्रसङ्गविरहात् ध्वंसस्य पूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव न चांतरालिकजन्यस्य व्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्या
पारानुकूलकृत्यजन्यतया आंतरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वमक्षतमेवेति तस्या अपि निरुक्त

वंधेननञर्थस्य पुरुषेन्वयान्नोकातिप्रसंग इति वाच्यम्· नादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृशकालं
तर्गततादृशक्षणस्यानधिकरणक्षणे न पचतीत्यादियोगोपपत्तये तत्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यभाववोधस्यैव।
तत्रतत्र स्वीकरणीयतया क्वचिदप्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्· व्यापारावबोधके न च लडादिप्रत्ययेन क्रियाया।
मेव वर्त्तमानत्वान्वयो वोध्यते जानातीत्यादौ न तु तदाश्रयत्वादौ ज्ञानाद्यसत्वेपि तदाश्रयत्वादिसंबंधे सति जाना
तीत्यादिप्रयोगापत्तिः ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ कालान्वयमुपगम्यातिप्रसंगवारणे विशेषणे ज्ञानादाव
पि तदन्वयस्यावश्यकत्वेन तस्यैव स्वीकारौचित्यात्· नश्यतीत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि नश्य
तीत्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि लडाद्यर्थत्वमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं ब्रुवते दीधितिकृदुपजगाम· वस्तुनाश
त्वमुत्पत्तिमदभावत्वं· तथाच धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकोत्पत्तावेव कालान्वय इत्येव साधीयः वर्त्तमानकालस्यो
त्पत्तिसंबंधेन धात्वर्थेन्वय इत्यपि वदंति· लृट्प्रत्ययेन पक्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थेच्छ्यानो ज्ञास्यतीत्यादौ क्रियायां।
भविष्यत्वं प्रत्याय्यते· यद्यपि भुवउत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छब्दार्थस्तथापि पक्ष्यतीत्या
दौ क्रियादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरुपेयते उत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वाद्भविष्यन्नुत्पत्स्यत इत्यादौ धातुनैव तादृशो

त्वत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृततत्क्षणादिनमासवर्षत्वाद्यवच्छिन्नएवकालेलटः शक्तिः क्रियारंभा
त्पूर्वंकर्मसमाप्त्यनंतरंचाधीतेपचतीत्यादिप्रयोगवारणायकृत्यादिरूपव्यापारेणादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावप्र
तियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यांविशेषितेनाधेयतासंबंधेनान्वयनियमउपगंतव्यः
ततस्तत्क्रियारंभपूर्वमपितत्समाप्त्यनंतरमपिवावर्ततेयस्तत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्यदर्शितावि
शिष्टाधेयतासंबंधस्तादृशकृतौवाधितोऽप्रसिद्धोवेतिनशब्दप्रयोगाधिकरणानादृशकालमादायदर्शितप्रयोगा
पत्तिः संबंधेस्वपदार्थस्यविशिष्यनिवेशेप्युपपत्तिश्चिन्त्या नचक्रियानुकूलकृतिशून्यांतरालदशापास्थूलका
लमादायपचतिअधीतेइत्यादिवत्तादृशकृत्यधिकरणक्षणेपिस्थूलकालावच्छिन्नाभावमादायनचलतिनाधीतेइत्यादिप्रयोगस्तत्रनञोवर्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानुकूलकृत्यभावबोधकतानियमात् उ
क्तरीत्यादिशिष्यशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूप कालस्यापिलट्प्रत्ययेनवोधनसंभवात् नञ्समभिव्याहा
रस्थलेपिप्रतियोगिन्येवकालान्वयइतितुनसत् तत्तत्क्षणावृत्तिपाकादिकृतेरभावस्यान्यक्षणावच्छेदेनतदानी
तनस्थूलकालावच्छेदेनवाहशकृतिमतिसत्वेनोक्तातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वम् नचकालानवच्छिन्नाधारताक

त्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात्· अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो वर्ष-
त्वादिकमपि कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशेपि एतद्रूपमासत्वादिव्यावर्त्तयितुमशक्यम्· क्षणद्वयावृत्तिक्षणावृत्तिधर्म-
त्वेन तद्व्यावर्त्तने च अध्ययनाद्यनधिकरणेप्यध्ययनाद्यधिकरणस्थूलकालांतर्गतक्षणे समाप्तारब्धाध्ययनेपुं-
सि चिंतामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः· यदि च स्वप्रागभावानधिकरणत्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रिया-
ध्वंसप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव वर्त्तमानकाल आधेयतासंबंधेन वक्ततावन्वेत्यतो नोक्तस्थ-
ले चिंतामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः· आरंभावधिसमाप्तिपर्यंतस्यापि स्थूलकालस्यापि तथात्वेन।
शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपांतरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदेपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षि-
तताद्रशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुकूलकृताववाधेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते तदा येन समग्रचिं-
तामणिमधीत्य किंचित्कालोत्तरं पुनश्चिंतामणिमध्येष्यते तत्रांतरालदशायामप्ययं चिंतामणिमधीत इति प्रयो-
गापत्तिः· यदि स्तुतिपाठादिविच्छेददशायामपि प्रत्यहमयं स्तुतिं पठतीत्यादिवदुक्तस्थलेपि दर्शितप्रयोग इष्ट एवे-
त्युच्यते तदापि स्वपदेन विशिष्य तत्तत्कृतीनामुपादानेनानुगमो दुरुद्धर एवेति चेन्न· शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिका-

धानुपपत्तिश्च · क्रियतेऽ इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुपधायककृतिमादाय पाकोऽकारीत्यादिप्रयोगाप
त्तिरित्यादिकं तु दूषणं निराकृतमधस्तात् · कर्तृकर्मवत्कालविशेषेनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोधयंति · तत्र
लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापारए
वान्वेति न तु क्रियायाम् · यदा पुरुषो व्यापारशून्यस्तदधीनाग्निसंयोगादिरूपः पच्यादेरर्थो विद्यते तदायं न पचतीति प्र
योगादयं पचतीत्युक्ते इदानीमयं पाकयत्नवान्नवेति संशयनिवृत्तेः पूर्वापरीभावापन्नस्याल्पारोपणादिव्यापाराणां वि
शिष्यप्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येकं तद्व्यापारेषु कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपे कार्थे तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वा
च्च · वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः अतो नैकत्र प्रयुक्तालडादितोऽपरलाड
दिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वत्वाननुगमात् · शक्त्या
नंत्यसामान्यतोऽनुसक्ते ईदृशतयापूर्वव्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामाविचारदर्शिनरीत्या समाधास्यते · विशिष्यतत्तत्
कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्वादिवत् तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया बो
वर्त्तकं वाच्यं · न च तत्कालस्यैवं वस्तुत्वावाच्यत्वेनस्यानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम् · शब्दप्रयोगाधिकरणमितिकाल

गावच्छिन्नव्यापारबोधस्तात्पर्यसत्त्वेऽप्यत एव। त्वन्मतेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणायात द्वेधोत्पत्तेरावश्यकत्वात्। प
रं तु तत्र विभागादिरूपफल एव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यानादितया संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृश
प्रयोग इति वाच्यम्। विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादितः सत्यपि तात्पर्ये संयोगावच्छिन्नव्यापाराप्रती
तेराऽनुभविकतया धातोः फलविशेषवाचितायाश्चावश्यकत्वात्। नाय तेऽध्यने क्रियते घट इत्यादौ विषयत्वरूपं का
र्मत्वं न तु अर्थः न च कृतिविषयतायाः फलं न त्वाधनस्तदुपादानसाधारणतया यत्र घटः क्रियत इत्यादि प्रयुज्यते तत्र
जलाहरणे क्रियते कपालं क्रियत इत्यादि प्रयोगस्यापत्तिरिति चेत्। कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकी
र्षाप्रयोज्यतारूपविलक्षणविषयत्वमेवार्थः उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयताभावान्नोक्तप्रयोगप्रसंगः का
शाः कटः क्रियन्त इत्यादौ साध्यतारूपविषयताश्रयकर्मान्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यरूपविषयतापि प्रत्या
य्यते तदुपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहेऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः तादृशका
र्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात्। काशाः क्रियन्त इत्यादौ काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इ
ति काशाः कटाः क्रियन्त इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदात् कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे व्यापार्यताबो।

केचित्‌·संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानांगमिप्रभृतीनांकर्मप्रत्ययापेक्षयाबहूनांफलेशक्तिकल्पनामपे
क्ष्यकर्मप्रत्ययानांफलकल्पनमेवलघीयः·धातूनांचव्यापारमात्रवाचिता·धातोःफलबोधकतामनेनामार्थधात्वर्थयो
गधाराधेयभावसंबंधेनसाक्षादन्वयासंभवात्फलाश्रयत्वस्यकर्मणिप्रकारतयाभानस्योपगन्तव्यतयातत्संसर्गस्याधिकं
स्यमानकल्पनेनापिगौरवंफलस्यप्रत्ययार्थत्वेचतदाश्रयत्वसंबंधएवेतिलाघवम्‌·नचधातूनांव्यापारमात्रवाचित्वेग्रामं
त्यजतीत्यादितोपिग्रामंगच्छतीत्यादितइवसंयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पंदबोधापत्तिः·ग्रामस्त्यज्यतेइत्यादितोपिग्रा
मोगम्यतइवस्पंदजन्यसंयोगादिमत्त्वेनभानप्रसंगइतिवाच्यम्‌·कर्मप्रत्ययस्यसंयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वे
पितत्फलबोधेधातुविशेषसमभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षयातिप्रसंगविरहात्‌·त्यजतिगच्छतिस्पंदतेत्यागोगमनंस्पंद
इत्यादौकर्मासमभिव्याहृतेबोधवैलक्षण्यंच·ननुधातूनांफलविशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयम्‌·प
त्वान्वितस्वार्थव्यापारबोधकत्वंगम्यादेःस्वभावाधीनंतदभावात्स्पंदिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्यवहारइत्याहुः·तन्न·यागमिप्रभृती
नामिवत्यजिगमिप्रभृतीनामपिपर्यायतेतिभ्रमदशायांयातिगच्छतीत्यादाविवत्यजतिगच्छतीत्यादितोप्यविलक्षण
बोधोत्पत्त्याधातुविशेषसमभिव्याहारस्यफलविशेषबोधनियामककल्पनासंभवात्‌·नचग्रामंत्यजतीत्यादितःसंयो

नस्यभेदरूपापरार्थसामानाधिकरण्यस्यजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबंधेनान्वयः तादृशभेदस्ये
चस्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन क्रियायां यत्र चैत्रक्रियया ग्रामेन संयोगोऽपि तत्र तत्र ग्रामं गच्छति चैत्र इति
प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय
सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धमध्ये निवेशः चरमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्रक्रियावच्छिन्नभेदसंबंध
द्वयसत्वेपि चैत्रवृत्तित्वस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदसामानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियायां तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व
सत्वेपि नातिप्रसंगः चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकर्तृत्वाभाव एव चैत्रे प्रतीयते न तु क्रियायां द्विती
यार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नाभावः तादृशसंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वात् यदि तात्पर्यविशे
षवशात् क्रियानुयोगिकोप्यभावः क्वचित्प्रतीयत इत्यनुभवसिद्धं तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि द्वितीयाद्यर्थत्वमुप
गम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्वय एव तत्रोपगंतव्य इति दिक् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां
फले व्यापारे च शक्तिद्वयं कर्त्राख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारविशेषणतया भासते तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः कर्माख्यात
स्थले फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तेन स्वविशेष्यतया आख्यातार्थाश्रयत्वं तद्विशेष्यतया कर्मेति दीधितिकृतः

सहितस्यस्वात्मकंमंदनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्यसत्वेनविशिष्टाभावबाधान्मंदेनमंदोनगम्यतइत्यादेरनु
पपत्तिः यद्विचफलमेवकर्माख्यातार्थस्तस्याश्रयत्वस्यानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदवत्वोभयसंबंधेनकर्मण्यन्वयःनभ
न्समभिव्याहारेचतदुभयसंबंधावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभावएवतत्रान्वयीत्युच्यतेतदापियत्रचैत्रमैत्रयोरुभयक
र्मजसंयोगस्तत्रचैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्यचैत्रेआश्रयत्वस्यानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदवत्वोभयसंबंधेनसत्वाच्चैत्रेण
चैत्रोनगम्यतइत्यस्यानुपपत्तेः चैत्रेणचैत्रोगम्यतइत्यापत्तेश्च॰ अत्रोच्यते॰ भेदः फलंचकर्माख्यातार्थः स्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वसंबंधेनचैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्यसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभ
यसंबंधेनफलेन्वयः विशिष्टफलस्यनञ्समभिव्याहारेविशिष्टफलाभावस्यनञ्समभिव्याहारेचकर्मण्यन्वयःचैत्र
मैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्थलेचैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्यचैत्रेऽसत्वेनविशिष्टफलाभावोऽस्त्यतःयत्रमन्देने ग्रामः
ग्रामोगम्यतेनतुमंदांतरंतेनमंदनिष्ठग्रामसंयोगेमंदांतरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदस्यसामानाधिकरण्यस्यसत्वेनमंदांत ११९
भावेनसत्वेपितादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमंदांतरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्वात्तदुभयसंबंधेनमंदनि
ष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्यफलस्याभावोमंदेऽस्त्येवेतिनकश्चिद्दोषःकर्तृप्रत्ययस्थलेचाधेयतयाप्रकृत्यर्थान्वि

स्थितेश्चानपेक्षणात्नानुपपत्तिरितिवाच्यम्·संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेनतदुपस्थितेरपिशाब्दबुद्धावपेक्षणी
यत्वात्·तद्व्यक्त्यातद्व्यक्तिर्नगम्यतेइत्यादावभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्व्यक्त्यवच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वंतद्व्यक्तिसमवेतक्रिया
याश्चसिद्धेः·यत्तुफलंभेदश्चकर्मप्रत्ययार्थःफलेजन्यतासंबंधेनभेदेचस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनक्रियाया
अन्वयः·भेदफलयोश्चकर्मण्याश्रयतासंबंधेनान्वयः चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्यचैत्रानाश्रयवृत्तितादृशक्रि
याजन्यफलाश्रयत्वेपितस्यचैत्रेणचैत्रोगम्यतइतिप्रयोगः·मंदोमंदेनगम्यतइत्यादेरेकमंदादिनिष्ठक्रियावच्छिन्न
भेदसहितस्यतज्जन्यफलस्यमंदांतरेसत्वान्नानुपपत्तिरितिब्रुवते·तन्मतेपिचैत्रेणचैत्रोनगम्यतइत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वा
रैव·चैत्रेचैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्वेपितादृशक्रियाजन्यफलाभावस्यबाधात्·नचफलाभावोनञा
नतत्रप्रत्याय्योऽपितुभेदाभावएवकर्मणीतिवाच्यम्·यदाचैत्रेणग्रामोनगम्यतेतेनतादृशप्रयोगानुपपत्तेः·ता
दृशभेदाभावस्यग्रामेबाधात्·नचभेदस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनफलेन्वयः·तादृशसंबंधेनक्रियावच्छिन्नभे
दाविशिष्टस्यक्रियाजन्यफलस्यैवचाभावोनञाकर्मणिप्रत्याय्यतेइतिनदोषः·विशिष्टाभावस्योभयत्रसत्वादितिवा
च्यम्·एवमपिमंदेनयत्रापरमंदोनगम्यतेऽपितुग्रामादिरेवतत्रग्रामादिगंतरिमंदेमंदांतरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेद

नत्यज्यते चैत्र इत्यादीतिचेत्॰ अत्र दीधितिकारप्रभृतयः फलमिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि कर्मास्याना
र्थः परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आश्रयतयान्वयिनः प्रभृतयः फलमिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि
कर्माख्यानार्थः परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आश्रयतयान्वयिनः प्रथमांतपदोपस्थाप्यस्यान्वयः चैत्रे चैत्रा
न्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात्॰ तादृशसंयोगाद्यभावस्य तत्रान्वयर्योग्यत्वान्न तत्रापत्तिरनुप
पत्तेरवकाश इत्याहुः तत्रेदं चिन्तयंति प्रथमांतपदोपस्थापककर्मणोन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नताविशेषितप्रतियोगि
तयाभेदांशेन्वयोपगमेपि चैत्रेपि चैत्रस्य द्वित्वादिना भेदसंभवेन तत्समवेतक्रियायाः परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्धा
रासंभवः अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्ज्ञानस्वीकारे चैत्रेण द्रव्यं गम्यते इत्यादावनुपपत्तिः द्रव्य
त्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियादौ बाधात्॰ नच तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम्॰ मंदेन गम्य
ते मंद इत्यादौ मंदस्य मंदान्यमंदपरत्वासंभवात्॰ मंदान्यसमवेतमंदवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्ध्यानुपपत्तितादवस्थ्यात्॰
अननुगतमंदगततद्व्यक्तित्वोपस्थित्यनैयत्यात्॰ कर्मव्यक्तिभिन्नमंदत्वेन लक्षणाग्रहस्य तादृशवाक्यजन्यधीपू
र्वं नियमतोऽसंभवात्॰ न च फलविशेष्यव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन परत्वेन्वयात्संबंधोप

च कर्तृत्वं गौरवात् । प्रथमान्तपदार्थैकर्तृत्वान्वयबलात् देवकर्मताविशिष्टधर्मिलाभसंभवात् । न चात्मनेपदस्य शानच्प्रत्यय-
स्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिपदानयनकर्मतान्वयायोग्यताद्यनुरोधेनावश्यकत्वान्न तथा-
वोपपत्तौ आख्यातरूपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । तद्रूपेण तदाधारत्वस्यात्म-
नेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्व एव तथात्किं संभवात् । तादृशात्मनेपदत्वस्य चागुरौ निर्वचनासंभवात् । पाणिन्यादिसं-
केतसंबंधेनात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायामुक्तरीत्यानवकाशात् । अतस्तादीनां तद्रूपेण शक्तिकल्पनमा-
स्यावश्यकतया लाघवात्कर्मत्व एव तत्कल्पनात् । कर्मत्वं च त्यज्यते गम्यते ग्राम इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोग-
विभागादिरेव विशेष्यतया तिङ्वाच्यः चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तृतीयार्थकर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे सं-
योगात्मकफलावच्छिन्नस्पन्दलक्षणव्यापारे तस्य च जन्यतासंबंधेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासं-
बंधेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये ग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः
शाब्दबोधः चैत्रेण त्यज्यते ग्राम इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमंतर्भाव्य बोध उपपादनीयः अथ चैत्रनिष्ठक्रियाज-
न्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्र इत्यपि स्यात् न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते

र्थोपस्थितिः यत्र तिवादेर्लादेशत्वं ज्ञानन्नास्ति श्रुतिलकाराद्वार्थोपस्थितिस्तत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणा
य पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानजन्यबोधे तिवादेर्लादेशत्वज्ञानमपि हेतुः न चोक्तस्थले धातुसाकांक्षत्वज्ञानेऽभावात्तदवशा
ब्दबोधस्तदसत्त्वे च कारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्· पचतीत्यादौ तिवादिना लकारस्योपस्थापनेऽपि न तद्धातुसा
कांक्षतया नत्स्मारकाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तेः लकारे धातुसाकांक्षत्वग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वासंभवात्· नहि तत्तद्धा
तुसाकांक्षत्वेन लस्तिवादिस्थानीयेन तद्रूपवच्छिन्नमेव तिवादिः स्मारयेत्·   अपि तु ल
त्वेनैव तथात्वमिति· एवं च तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्साकांक्षत्वेन येन पुंसा न लकारे श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्स्म
रणासंभव इति· अत्रेदं चिन्त्यते· लकारतिवाद्योरस्मिन्ति प्रसक्तस्थान्यादेशभावस्य दर्वेचत्वात् तिवादिस्मारितलकारस्य
वाचकत्वं न विचारसहम्· तिवादेरेव यत्नवाचकताग्रहस्तदनुरोधेन पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिवादिजन्योपस्थि
तिसहकारिणा शाब्दबोधोपधेयकताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृतताद्दशानुपूर्वीज्ञानत्वादिधर्मि
कलादेशत्वज्ञानघटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात् तिवादेरेव नादृशशक्तिकल्पनायाउचितत्वं चेति· आस्या
तसामान्यस्य कर्तृत्वइवनहि शुभ्रपस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्न तु यथा श्रुताग्राहि वैयाकरणामतइव कर्मरूपधर्मिवा

चकर्तृत्वं गौरवात्· प्रथमांतपदार्थैकदेशत्वान्वयवत्ता दैवकर्मताविशिष्टधर्मित्वाभसंभवात्· नचात्मनेपदस्य शानच्प्रत्यय
स्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमाम्रमित्यादौ पच्यमानादिस्थानयनकर्मत्वाद्यन्वयायोग्यताद्यनुरोधेनावश्यकत्वात्त नत्व·
द्वोपपत्तौ आरभ्यानरूपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वं न्नियुक्तिकमितिवाच्यम्· नङः ध्रुवन व्याधारणस्यात्म
नेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वएव तथोक्तिसंभवात्· तादृशात्मनेपदत्वस्याचाग्रुरोर्निर्वचनासंभवात्· पाणिन्यादिसं
केतसंबंधेनात्मनेपदवत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाउक्तरीत्यानवकाशात्· अन्तस्तादौ नांतत्वेऽदूपेणशक्तिकल्पनं
स्यावश्यकतयालाघवात्कर्मत्वएव तत्कल्पनात्· कर्मत्वंच त्यज्यतेगम्यतेग्रामइत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोग
विभागादिरेव विशेष्यतयातिङ्वाच्यः चैत्रेणगम्यतेग्रामइत्यत्र तृतीयार्थकर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे सं
योगात्मकफलावच्छिन्नस्पंदलक्षणव्यापारे तस्य च जन्यतासंबंधेनात्मनेपदार्थे संयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासं
बंधेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये ग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्नस्पंदस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः
शाब्दबोधः चैत्रेण त्यज्यते ग्राम इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमंतर्भाव्य बोध उपपादनीयः अथ चैत्रनिष्ठक्रियाज
न्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्र इत्यपि स्यात् न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते

र्थोपस्थितिः यत्र तिवादेर्लादेशत्वंज्ञानं नास्ति तत्र तिलकाराद्वार्थोपस्थितिस्तत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणा
य पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानजन्यबोधे तिवादेर्लादेशत्वज्ञानमपि हेतुः न चोक्तस्थले धातुसाकांक्षत्वज्ञानेऽभवत्येव शा
ब्दबोधस्तदसत्त्वे च कारणाभावादेवनापत्तिरिति वाच्यम् पचतीत्यादौ तिवादिना लकारस्योपस्थापनेऽपि न तद्धातुसा
कांक्षतया तस्मारकाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तेः लकारे धातुसाकांक्षत्वग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वासंभवात् न हि तत्तद्धा
तुसाकांक्षत्वेन लस्तिवादिस्थानीयेन तद्रूपावच्छिन्नमेव तिवादिः स्मारयेत् आपि तु त
त्वेनैव तथात्वमिति एवं न तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्साकांक्षत्वेन येन पुंसा न लकारे ज्ञातस्तस्य तेन रूपेण तत्स्म
रणासंभव इति अत्रेदं चिन्त्यते लकारतिवाद्योरन्यतिप्रसक्तस्य न्यादेशभावस्य दर्वचत्वाभिवादिस्मारितलकारस्य
वाचकत्वं न विचारसहम् तिवादेरेव यत्र वाचकताग्रहस्तदनुरोधेन पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिवादिजन्योपस्थि
तिसहकारेण शाब्दबोधोपधेयकतया कल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानत्वतिवादिधर्मि
कलादेशत्वज्ञानघटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेणालाघवात् तिवादेरेव तादृशाख्यशक्तिकल्पनाया उचितत्वं चेति आख्या
तसामान्यस्य कर्तृत्वद्वत नहि अपेक्षाऽत्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्न तु यथा श्रुतस्याहि वैयाकरणामत इव कर्मरूपधर्मिवा

गमेजानातिचैत्रइत्यादिवाक्यजन्यं घटिमशब्दसामग्र्याभिन्नविषयप्रत्यक्षादिप्रतिबंधकतायामाख्यातजन्याश्र
यत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककारणानांनिवेशगौरवेनाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम्· नश्यती
त्यादौप्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यार्थस्तादृशसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेननश्यतीत्यादौनाशप्रति
योगित्वाभावबोधस्यैवस्वीकरणीयतयानसंसर्गतासंभवः अथाख्यातस्यकर्तृत्वेशक्तितावच्छेदकंरूपंदुर्वचंना
चेतिङ्त्वंतथा·तिपसादिसाधारणतिङ्त्वस्यदुर्वचत्वात्· नचपाणिनीयसंकेतसंबंधेनतिङ्पदवत्त्वमेवतिङ्त्वंति
वाच्यम्·अष्टादशसुतत्पदसंकेतग्राहकंच आदिरंत्येनेतिसूत्रमेव·नत्संकेतमविदुषामनधीतपाणिनीयतंत्राणांतिनादि
नाशक्तिभ्रमादेवशाब्दबोधइतिवाच्यम्·एवंसतिघटादिवाचकघटादिपदेष्वपिकस्यचिच्छब्दस्यपुरुषविशेषीय
संकेतसंभवेनतुल्ययुक्त्यातत्रापितच्छब्दस्यैवशक्तितावच्छेदकतापत्त्यातिवादिषुपाणिनीयतिङ्पदसंकेतवत्त्वेऽप्र
शाब्दान्तरसंकेतस्यापिअन्यपुरुषीयस्यसंभवात्·तत्तच्छब्दानामपिप्रवृत्तिनिमित्तभेदाय·सुवचत्वाद्विनिगमनानुपप
त्तेः अत्रकेचित्·तिवादिस्थानिनोलकारस्यैवलत्वजातिपुरस्कारेणकृतिवाचकता·पचतीत्यादौलकारास्मरणप्यादे
शेनतिबादिनास्थानिनःस्मरणात्तत एवार्थोपस्थितिः आदेशादेशिभावमविदुषांतुतिबादिनाशक्तिभ्रमादेवा

०वा० प्रयुज्येत·अतएवानुकूलकृतिमत्वादिरूपकर्तृत्वादेरपिचैत्रःपचतीत्यादौप्रकारतामपिकृतापिस्त्रीक्रियन्तेनतु।
१६ संसर्गता·नपचतीत्यादावन्वयबोधानिर्वाहात्·तादृशसंबंधस्यवृत्यनियामकतयाअभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वेनतत्संबंधावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्ययस्यतत्रोपगमासंभवात्·एवंचैत्रेणज्ञायतेइत्यादावाधेयत्वस्यतृतीयाया
अविवक्षणेप्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षयातद्विषयानुशिष्टप्रथमैवस्यात्·जानातिचैत्रइत्यादौचाख्यातेनकर्तृत्वा
विवक्षणाधात्वर्थरूपभावमात्रपरतयापरस्मैपदस्यशबादिविकरणस्यवासाधुतापत्तिः·भावकर्मणोरित्यात्मनेपदवि
धायकानुशासनविषयत्वात्·कर्त्तरीत्यधिकारीयशबादिभ्यःआदित्यनुशासनाविषयत्वाच्चेतितत्राख्यातस्यकर्तृत्वावो
धकतायुक्तिस्तुनसाधीयसी·इतराविशेष्यतायांक्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षयात्मनेपदानुशासनविषय
तोपगमादुक्तस्थलेपरस्मैपदसाधुतायाःतादृशभावविवक्षादिविरहस्यआत्मनेपदानुशासनाविषयत्वोपगमेनशबादिवि
करणस्यसाधुतायाश्चनिर्वाहसंभवात्·पचतुपचतीत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेययाभेदेनजानन्जानातीत्य। रामः ११६
त्यादौनिराकांक्षतानिर्वाहायापिजानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयमात्रार्थकतोपगमस्यआवश्यकः·अन्यथाकृदन्तप्रतिपाद्य
तावच्छेदकस्यज्ञानादिरूपविधेयाभिन्नतयानिराकांक्षताविरहेणतथाप्रयोगापत्तेः·एतेनतत्राश्रयतायाःप्रकारतोप

कारकशाब्दबोधस्तु दीधितिकारमते कश्चिदपि न प्रसिध्यतीति नादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पनं तथाविध
शाब्दबोधांगीकर्तॄणां मणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवं. वस्तुतस्तु. चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां प
दार्थानां प्रकारता तावतां चैत्रो जानाति घटमित्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वे परं तु विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यम्. ए
वं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य संबंधिकपदार्थस्य यदंशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकतायास्तदंशे प्रकारतान
नुभवस्य दुरपह्नवत्वाभिप्रायेण आधेयत्वस्याख्यातार्थता दीधितिकार[illegible]कार चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्राधेयत्वरूप
तृतीयार्थस्य चैत्रविशेष्यत्वात्. चैत्रो जानातीत्यत्राधेयतानिरूपकत्वरूपाधारतायाश्चैत्रांशे प्रकारत्वेनादृशानुभ
वविरोधात्. न च चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्राप्याधेयत्वं संसर्ग एव न तु विशेष्यो[illegible]विलोप्यम्. तथा सति आत्मना ज्ञायते न
घटेनेत्यादौ घटादिवृत्तित्वाभावबोधानुपपत्तेः आधेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयया तद्घटादिवृत्तित्वरूपप्रतियो
ग्यनुपस्थितेः आधेयत्वसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया च तत्संबंधावच्छिन्नघटाभावबोधस्य तत्रोपगमासंभ
वात्. तादृशसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानेन च घट इत्यादिवाक्यजन्यप्रत्यये ज्ञानाद्यधिकरणकतादृशसं
बंधावच्छिन्नघटाद्यभावस्याप्यवगाहनसंभवाद्घटे ज्ञानं न वेत्यादिसंशयनिरासाय कदाचिज्ज्ञानेन घट इत्यादिकमपि

कु॰वा॰ संबंधेन क्रियान्वयावोधे कर्तृत्वानुत्पत्तेरुपगमान्नत्वाश्रयता संबंधेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयावोधकत्वमनुपपत्तेरित्यदो
११५ षात्. नचतादृशातिप्रसंगवारणाय धातुअन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयवोधे प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुत्वमवाच्या.ता
दृशकारणाभावात्. प्रातिपदिकार्थविशेष्यकवोधोपि नसंभवतीति वाच्यम्. कर्मत्वादिसंबंधेन कृत्यादिप्रकारकवोध
स्यापसिद्धसामग्र्यकल्पनेनापादकाभावात्. तादृशकारणताया अकल्पनात्. नचक्रियते चैत्रइत्यादौ कृतिप्रकारक
वोधवारणायैव उक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं. सतितात्पर्ये इष्टत्वात्. कर्तृविशेष्यकान्वयवोधपरेणाभ्युपगन्त
रयकोऽसाधुत्वाच्च प्रामाणिकानां नतथा प्रयोगः करणं चैत्रइत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतया संबंधेनान्वयबोध
वारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न. तादृशवोधे आख्यातजन्य धातुनामसमभिव्याहारज्ञानहेतुत्वे
वोक्तस्थले तादृशवोधकारणसंभवात्. दीधितिकृतस्तु. गच्छति जानाति करोति इत्यादौ आख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्ष रामः
णायाः स्वीकारान्नामार्थक्रियायाः साक्षादन्वय इत्याहुः तन्मते यद्यप्याश्रयतासंबंधस्याधिकस्य जानाति चैत्र इत्यादि ११५
वाक्यजन्यवोधविषयताकल्पनेन गौरवं. तथापि यत्र धातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणाग्रहः शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादिविशेष्य ३६
कोज्ञानाश्रयतादिप्रकारको वोधस्तादृशैनायाः संसर्गतावादिनामप्यनुमतः चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्र

तिव्यापारत्वस्यापि आवश्यकी· ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्न एवाख्यातार्थः असाधारणानुकूलत्वं यत्ने क्रि॥
यायाः संबंधतया भासते· न त्वनुकूलतामात्रं· असाधारणानुकूलताया एवाकांक्षानिरूपकत्वोपगमात्· अतो स्मदादि
कर्तृकपाकादिक्रियानुकूलकृतिमादाय नेश्वरः पचतीति प्रयोगः वेदवचनादौ तु ईश्वरकृतेरेवासाधारणकारणत्वात्
ईश्वरो वेदं वक्तीत्यादयः प्रयोगा इत्यपि केचित्· अथ कृतेराख्यातस्य कृत्प्रत्ययस्य च शक्तत्वे करोतीत्यादौ कृतेर्द्विधाभानस्या
त्· धातुप्रत्यययोर्द्वयोः कृतिबोधकत्वादिति चेन्न· एकोद्वावित्यादौ एकत्वद्वित्वादिबोधकप्रकृतिप्रत्ययोभयसत्वेपि
कथैकत्वादिधीवत्प्रकृतेर्बाधकाभावात्· नत्र विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे प्रकृतेर्षित्पाञ्चात्· अथ· नहिं करोतीति चेन्नइत्या
दौ प्रातिपदिकार्थसाक्षादेव कृत्यन्वयः स्यात्· सच नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्· तथा न संभा
वतीति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादिबोधकविभक्तेरसत्वेपि तंडुलः पचतीत्यादौ कर्मतादिसंबंधेन तं
डुलादेः पाकादावन्वयसंभवेन नादृशवाक्यात् तंडुलकर्मकपाकादिबोधापत्तेः न च प्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्व
यबोध एवाव्युत्पन्नो न तु क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थबोधोपीति वाच्यम्· घटः करोतीत्यादितः कर्मतासंबंधेन कृत्या
देः घटादावन्वयाभावात्· क्रियाप्रकारकनामार्थबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न· उक्तातिप्रसंगवारणाय धातोः कर्मतादि

व्यु०वा० ११४

विशिष्टोऽर्थः एवं चैत्र एव पचति पाककर्त्ता न त्वचेतनं काष्ठादीत्यादिप्रयोगात्प्रकारस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकतया आव
श्यकत्वात् लाघवात्तत्रैव शक्तिं व्यापारे लक्षणेति न च यत्नत्वस्याख्यातावाच्यत्वे निवृत्तिजीवनयोनियत्नसाधारण्यात्पाक
कारकतावच्छेदकत्वासंभव इति वाच्यम् निवृत्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यत्वोपगमे क्षतिविरहात् निवृत्त्यादेः पाकानु
कूलताविरहेण तत्काले पचतीति प्रयोगापत्तिविरहात् इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेर्वाख्यात
पदे प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमाद्वा अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वेऽपीश्वरः पचति ईश्वरो भुङ्क्ते इत्यादयो न प्रयोगाः न
चैवमीश्वरो वेदं वक्ति मथुरायां कृष्णो विहरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः अत्राख्यातस्य लक्षणार्थं व्यापारबोधकत्वोपगमात्
ईश्वरकृतिसाधारणधर्मस्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वात् तथाहि आत्मा पचतीति शरीरं
पचतीत्यादिस्वारसिकप्रयोगविरहादाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयनि रामः
यमः स्वीकरणीयः चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया चैत्रः पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यताव ११४
च्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभवात् गौरः पचतीत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीराद्यवच्छिन्नात्मा
नि आख्यातस्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात् एवं चेश्वरकृतेः शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृतेस्तथान्वयासंभवद्

वच्छिन्नेनसमं वर्त्तमानत्वान्वयबोधकत्वमाख्यातार्थस्याध्याहारसत्त्वेपि संभवति· लडादिकृतवर्त्तमानत्वान्वयबोधे लडादि-
समभिव्याहृतधात्वन्यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणतायाआवश्यकत्वात्· अन्यथा निराकांक्षयत्नादिपदमात्रायल-
घुपस्थितावपि तत्रवर्त्तमानत्वादेर्लडादिबोध प्रसंगात्· नचाध्याहारवादिनां कुरुपिधानं कृतिरित्यादिनोद्धारकर्मकृत्वा-
नुरिव पचतियत्नइत्यादितः पाकयत्नोवर्त्तमान इत्याद्याकारकोवर्त्तमानत्वादेर्बोधइष्टएवेति वाच्यम्· परस्परसाकांक्षपदा-
र्थद्वयान्वयबोधएवाध्याहृतस्येव निराकांक्षपदादुपस्थितस्यार्थस्याविशेष्यतयासत्त्वेरूपगमात्· तत्रान्वयानुभावकसा-
कांक्षपदसत्त्वात्· प्रकृतेचान्वयबोधस्यसाकांक्षानुपयोगिपदार्थान्वयविषयकत्वेनतेषामप्यसंमतत्वात्· तत्स्वीकारे
निराकांक्षस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारापत्तेः शाब्दबोधेआकांक्षानुपयोगप्रसंगाच्चेति तत्रतात्पर्येलिंगेनयत्नत्वावच्छिन्ने
वर्त्तमानत्वानुमितेरेवोपगमात्· तादृशवर्त्तमानत्वप्रतीतौशाब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः· अत्रनैयायिकाः रथोग
च्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो नतुव्यापारः अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिविलक्षणव्यापारवति· गच्छतीत्य
प्रयोगात्· एवं चकाष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगएवव्यापारशक्तिमाख्यातस्यसाधयेत् यदिस्वारसिकः स्यात्· तदेवन· नहि
चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगेणकाष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याविशेषः एवमचेतनेस्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् कृञोपि यत्नत्व

ऽध्यकबोधाभिप्रायेणचैत्रेणपच्यतीतिवारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्याश्रयातिरिक्तविशेषणत्वंनिवेशितम्ः
अनभिहितेकर्तरितृतीयेयस्यापिनिरुक्तक्रियाविशेषणतयाप्रातिपदिकार्थान्वयिकर्तृत्वविवक्षायांतदुत्तरंतृतीयाभ
वतीत्येवार्थइतिदिक्· कर्तृत्वंचपचतीत्यादौक्रियानुकूलाकृतिरेव· तस्याएवानुकूलकृतित्वेनकृतित्वेनवा आख्यातवा
च्यता· रथोगच्छतिकाष्ठंपचतीत्यादौचक्रियानुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वेनिरूढलक्षणा· कृतित्वजातेःप्रवृत्तिनिमित्तत्वेला
घवात्·मीमांसकास्तु· व्यापारत्वेनैवशक्तिःपचतीत्यादावपितेनैवरूपेणकृतिबोधसंगमात्·एवंचाचेतनेपिप्रयोगोमुख्य
एव·कृतित्वस्यलाघवंचाकिंचित्करम्· यत्रलघुगुरुरूपाभ्यांबोधोनिर्विवादस्तत्रैवलघुरूपावच्छिन्नेशक्त्युपगमात्·प्रकृ
तेचकृतित्वेनबोधस्यसविवादत्वात्तथापितदवच्छिन्नेशक्त्युपगमेतत्रमुख्यार्थेनादितात्पर्ये कल्पनायांगौरवात्·एवं
बीजादिनांकुरःकृतइत्यादौविनाशपियत्नंकृतःप्रयोगात्तस्यापिव्यापारसामान्यार्थकता· अतः करोतिविवरणीयार्थक
त्वेपिनाख्यातस्ययत्नत्वावच्छिन्नवाचकता नवाकिंकरोतिपचतीतिप्रश्नोत्तरयोःसमानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन
तथात्वम्·अन्यकेचित्·पचतीतिवाक्यजन्यबोधेसतियत्नत्वावच्छिन्नेवर्तमानत्वसंशयानुदयात्तत्रयत्नत्वावच्छिन्नेवर्तमा
मानत्वबोधकत्वसिद्धौतदवच्छिन्नेशक्तिर्लाघवात्सिध्यति·नहियत्नाविनाभूतक्रियाविशेषलिंगकानुमानलपितयत्नत्वा

कर्तृत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात्॥ यथाश्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्तरि लकारविभक्त्योः शक्ति
वादिभिर्वैयाकरणैरपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीयेत्येव सूत्रार्थो वाच्यः अन्यथा चैत्रेण पच्यते इत्या
दौ कर्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण दुर्वचतापत्तेरित्यलमधिकेन· अथानभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृक
त्वविशेषितपाकादिविवक्षया चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः नच परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिविशेष्यविरहान्न तथा प्रयोगः
विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात्· चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकं पाककर्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेण
पचति मैत्र इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च· नच कर्तृत्वातिरिक्तविशेषणानापन्नायां कर्तृत्वे वा विशेषणतानापन्नक्रियायामेव
तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयाभ्युपगम इति वाच्यम्· चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्ने पाकादौ चैत्रादिकर्तृ
कत्वान्वयेन तादृशाभ्युपगमेनेष्टसिद्धेः नच लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपा
मभ्युपगतमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्· उक्तस्थले चैत्रेण पक्ववान्मैत्र इति प्रयोगापत्तेः मैवम्· आश्रयातिरिक्ताविशे
षणतापन्नकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयाभ्युपगमेन न किंचिद्बाधकम्· चैत्रेण पचति मैत्र इत्या
दयश्च न प्रयोगाः तत्राश्रयस्यैव कर्तृत्वविशेषणतया तद्विशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात्· कृतिवि

प्रयोज्या॰ आख्यातस्याश्रयता संबंधावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारतायाएवकार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि न सम्यक्॰ पचतीत्यत्राख्यात
त्वाकार्यबोधासंग्राहकतया प्रकारतायाएवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात्॰ प्रथमांतसमभिव्याहारज्ञानस्य॰ यो
ग्यताज्ञानादेर्वानन्यतायामुक्तप्रकारतायाअवच्छेदकत्वात्॰ यदि च प्रथमांतपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्यतावच्छे
दकतयैव धर्मिविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वविषयतासामान्यं वनाख्यातपदज्ञाना
सामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृशसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावादित्युच्यते नदापि चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादि वा
क्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृततत्पदसमूहरूपवाक्यज्ञानहेतुकत्वमतद्वाक्यार्थविषयतानःपातिकर्तृत्वविषय
ताया वाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्वारमेवेति॰ मैवम्॰ अनभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्य कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिका
र्थविवक्षिते तृतीयेत्यर्थः प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वे विवक्षिते इति यावत्॰ अवधारणपरतया प्रातिपा
दिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेति पर्यवसितम्॰ अनश्चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातार्थत्वेन कर्तृत्ववो
धनादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तृतीयाप्रसक्तिविरहात्॰ प्रातिपदिकार्थान्वयिता कर्तृत्वविवक्षायामित्येव सम्यक्॰ वि
शेष्यतयान्वयित्वपर्यंतनिवेशनेनेति नाशंक्यम्॰ संख्यातिरिक्तसुवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिसूच

वाधेनात्मनेपदचिण्वद्भावाद्यनुपपत्तेः कर्त्तरि शविस्याद्यपवादविषयतया यकोप्यनिर्वाहादिति सार्थकत्वात् नचक
र्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्रवोधस्वीकारेस्वेदकतरस्याख्यातार्थतयोद्देश्यतावच्छेदकतयाभानासंभवात्समूहालंवनवो
धएवस्वीकरणीय इतिवाक्यभेदापत्तिरितिवाच्यम् एकत्रद्वयमितिरीत्यातदुभयवोधस्यसमूहालम्बनविलक्षणस्य
स्वीकारात् यदिचविधेयत्वेन ज्ञानं समूहालंवनात्मकमेव अतएवविधेयभेदेवाक्यभेदइतिमीमांसकसिद्धान्तोपीत्यु
च्यतेतदास्तु धातोरेवस्वकर्मकक्रियायांलक्षणा कर्तृत्वंसंवंधमध्यएवभासत्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यन्तर्भाव इत्य
लम् एवमकर्मकत्वेपिप्रस्तुतेगौः प्रास्तोष्टगौः नमतेदंडमूलं अनंस्तदण्डइत्यादौण्यर्थान्तर्भावेणैवकर्मकर्तृतानिर्वा
हं नदुहस्नुनमांयक् चिणौ इतियक् चिण्णिषेधोपपत्तिः एवंचैत्रेणपक्ष्यतेइत्यादौ कर्तृत्ववाचकतयादुरुपह्नवत्वा
त्तृतीयानुपपत्तिः चैत्रः पक्ष्यतइत्यादौ लकारेण कर्तृत्ववोधनात्स्यात्प्रकारसाधारणरूपस्यतद्वाचकतावच्छेदक
तथा घात्नापितद्वोधकत्वंतदनभिधानंचैत्रेणपच्यतइतिवाक्यजवोधे कर्तृत्वविषयकेताद्दशवाक्यघटकसकल
पदानामेवजनकतयातदात्मकलकारस्यापिकर्तृत्ववोधकतायावाङ्मात्रेणप्रत्याख्येयत्वात् कर्तृत्वविषयत्वाप्रयो
जकत्वलादीनां तदनभिधायकत्वंचैत्रेणपच्यतेइत्यादौ धात्वर्थविशेषणतयाकर्तृत्वविषयतानृतीयाप्रयोज्यैव नन्वाख्यात

शिष्टधर्मिवोधकत्वमितिसूत्राविरोधः यदिचतत्रकर्त्रादिपदंधर्मपरं॰तथाचसमभिव्याहृतलकाराघनभिहितेकर्त्तृ
त्वंतृतीयार्थइतिसूत्रार्थःचैत्रेणपच्यतेइत्यादौकर्तृत्वस्यतृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेणानदनभिधानंसुघटमित्युच्यतेतदा
तत्रानभिधानशब्दार्थोभवतैववक्तव्यः नतावदवाचकत्वंतदर्थः लकारसामान्यस्यैवकर्तृत्वशक्तत्वेनानुक्तिसंभवात्॰कर्तरि
यकोसाधुत्वादेवचैत्रःपच्यतेइत्यादिप्रयोगवारणात्॰यगाद्यनुत्तरत्वस्यकर्तृत्वशक्ततावच्छेदककोटावनिवेशात्॰तत्र
तन्निवेशेपच्यंतेमाषाःभिद्यतेकुसूलःलूयतेकेदारः इत्यादौकर्मकर्तुःमाषकुसूलकेदारादेःकर्तृत्वबोधानुपपत्तिःनैव
तत्रस्वयमेवेत्यस्याध्याहारेणाव्ययस्वयंपदोत्तरतृतीययाकर्तृत्वबोधनेननुलकारेणेतिवाच्यम्॰स्वयमित्याद्यध्याहार
विनापितत्रकर्तृत्वबोधाभ्युपगमात्॰तत्रलकारेणाकर्तृत्वाबोधनेकर्मकर्तुःकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइत्यतिदेशवैयर्थ्या
पातात्॰लकारस्यकर्मत्वबोधकत्वयैवयगात्मनेपदचिणचिणवद्भावरूपातिदेशफलनिर्वाहात्॰नचकर्मकर्तरिल
काराधीनकर्मत्वबोधस्याप्यावश्यकता॰वस्तुगत्याकर्तुःकर्मत्वातिदेशेचैत्रःस्वपश्यतिस्वहंतीत्यादावपियगात्मनेपदा
दिप्रसंगात्॰लकारेणाकर्मत्वविवक्षायामेवकर्मत्वातिदेशस्यस्वीकरणीयत्वात्॰तथाचत्वन्मतेपिकर्मत्वासंगतिरिति
वाच्यम्॰कर्मत्वपिवक्षायामपिकर्तृत्वविवक्षणेकर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशविरोधेनपरत्वात्कर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञाया।

कापोतादिव्यवहारोपपत्तिः पर्याप्तिरूपशक्त धर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यंतरं चिंतनीयम्॥ धातुप्रकृतिकाश्च लकालकृ
त्तन्यतृण्णिच प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धोत्वर्थान्वितसाधकत्वमत्वं ब्रुवते। अर्थांतरमनभिधानाश्च केचिदाकांक्षानिर्वाहि
कतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधनेऽर्थोपकुर्वते। तत्र लडादिदशलकाराणां लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रेण
कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमांतपदोपस्थाप्यविशेषणतया तदन्वये
न कृतिविशिष्टस्य कर्तुर्बोधनिर्वाहात्। लकारस्य तद्बोधकतया न लः कर्मणीति सूत्रविरोधः बोधकताया एव तत्र सम
र्थत्वात्। न तु वाचकतायाः गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्बाधात्। मैत्रः पचतीत्यादौ लकारे प्रथमांतपदसामानाधिक
रण्यप्रवादस्याभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेपि कथंचिदुपपादनासंभवात्। तृतीयायाः साधुतानियामकं ल
कारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टाबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्याऽबोधनपर्यंतमतो विशिष्टस्य लकारावाच्य
त्वेपि चैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीयापत्तिः अन्वयबलेन विशिष्टबोधात्। चैत्रः पक्वेत्यादौ कृत्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न
क्षतिः शक्त्यधीनविशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात्। अनभिहितेकर्तरि तृतीयेत्यनुशास
नेपि सत्तम्यर्थाबोधकत्वमेव। तथा च चैत्रेण पच्यत इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानात्कर्तृत्ववि

तिचतुर्थ्योसाहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यतावोधे तत्र वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सतो वा प्रामाण्यशंकानुदय:
ना दृशग्रहश्च विलंवितः देवतापदात्त्यागोद्देश्यतावोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदवोधितत्वावगाही· स्वस्मिन्न प्रामाण्यशंकाव्यु
दासायनत्तानांतरमपेक्षते· स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यतावोधांशे व्यावर्त्तकवेदजन्यत्वावगाहनात्· अप्रामाण्यशंकाकलंकि
तश्चवोधो जातोप्यकिंचित्कर इति देवतापदस्य झटिति निश्चीयमानप्रामाण्यकवोधजनकतया वलवत्वेन विनिगमनाया
उत्पतेः एवं श्राद्धार्थावाहनप्रकाशकात् पितर इत्यादिमंत्रादेर्हुवचनोपस्थापितसाहित्यावच्छिन्नावाहनवोधेन साहित्या
वच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वलाभेपि मंत्रलिंगस्य विपक्षवाधकतर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधीनतया सुतरां पितरो देवता
इत्यतो दुर्वलत्वमिति वोध्यम्· कापोतं राजतं जनतेत्यादौ समूहार्थविहितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नोर्थः पर्याप्त्युपरक्तेन त्या
र्थे कपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः कपोतशुकसारिकादिपर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न· नन्वन्यूनवृत्तिकपोतत्वादिना
वच्छिद्यते· अतो न तादृशसमुदाये कपोतादिव्यवहारः पर्याप्त्यवच्छेदकत्वं वान्यूनवृत्तित्वमेव तंत्रम्· न त्वनतिरिक्तवृत्ति
त्वमपि· अन्यथा आकाशत्वादेरिव घटत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकता न स्यात्· आकाशो द्वावितिवत् घटो द्वावित्यपि न
स्यात्· इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतत्वादिपर्याप्तावपि अतिरिक्तकपोतत्वाद्यवच्छेदकतानिर्वाहात्· कपोतशतादावपि।

नांकथंवेदोबोधयेत्· बोधयन्वाप्रमाणंभवेत्·सत्यम्· मंत्रस्यत्यागकरणत्वंत्यागांगोच्चारणकत्वं·ननुतन्त्रनकत्वम
तोनदोषःहविषस्तद्देवताकत्वंचतदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं·नत्यागोद्देश्यतायाएवतद्देवतापदार्थत्वात्· नचैवंघृतादिसं
प्रदानब्राह्मणस्यघृतादिदेवतात्वापत्तेः उद्देश्यपदेनवेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणविषयतायाएवविवक्षितत्वा
त्·संप्रदानेचस्वामित्वस्यावधितत्वात्· नचत्यागोद्देश्यतायाश्चतुर्थ्यापिबोधनात्तद्धितचतुर्थ्योर्देवतात्वबोधकतायाम
मविशेषात्·तद्धितेनचतुर्थ्यावामंत्रलिंगेनवापुनः देवतासंगतिस्तत्रदुर्बलंतुपरंपरमित्यनेनविरोधइतिवाच्य
म्·त्यागोद्देश्यतायांवेदमेयत्वस्याधिकस्यनिवेशनीयतयाचतुर्थ्यातिदंशाबोधनेनतस्योपायांतरबोध्यतयाचतुर्थ्य
धीनदेवतात्वबोधस्यविलंबिततयातद्धितापेक्षयाचतुर्थ्याजघन्यतोपपत्तेः देवतार्थविहिततद्धितेनैवदेवतात्वघ
टकनदंशस्यापिबोधनात्·अथचतुर्थ्यावेदमेयत्वांशस्यसाक्षादबोधनेपित्यागोद्देश्यत्वस्यसाक्षाद्बोधनेनपित्रादीनां
साहित्यावच्छिन्नानांपितृभ्योदद्यादितिचतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्यपितरोदेवताइतितद्धितसमानार्थकदेवता
पदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधापेक्षयाऽविलंबितत्वेनसाहित्यावच्छिन्नानांनिरपेक्षाणांवाश्राद्धोद्देश्यत्वमित्यत्र
चतुर्थ्यपेक्षयादेवतापदस्यबलवत्वरूपंमूलपाणिपर्यालोचितंविनिगमकंनसंगच्छतइतिचेन्न·पितृभ्योदद्यादि

कालरहस्यत्रयोगएवविवक्षणीयो—नतुयोगयोग्यत्वमिति॥पौर्णमास्यांपौष्यादिपदस्यनयौगिकत्वसंभवस्तद्वत्तुपौ
ष्यादिपदंनिरूढरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढमेव॥पौषादिपदानांतद्योगपुरस्कारेणमासवाचकत्वेवाधकाभावात्॥यौ
गिकत्वंकथंप्रत्याख्येयम्॥नचसास्मिन्पौर्णमासीतिसूत्रस्यास्मिन्पौष्यादिपूर्णिमायोग्यनेत्यर्थेविवक्षयाधनुरा
दिराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततद्धितांतसमुदायरूढिस्वीकृतयोपपत्तौयोगरूढिस्वीकारेणानुचिता॥
इतिवाच्यम्॥केवलरूढिपक्षेसमुदायशक्यतावच्छेदकशरीरेआरब्धांतविशेषणप्रक्षेपेणगौरवात्॥पौषतैषमाघा
दिनानापदानांगुरुधर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनमपेक्ष्यास्मिन्नित्यर्थेणप्रत्ययस्यैवशक्तिकल्पनाधिक्यस्योचितत्वा
त्॥नचयोगरूढिपक्षेपौ—ष्यादिपदानांयोगार्थरूढ्यर्थाभेदान्वयवोधजनककल्पनाधिक्येनगौरवमितिवाच्यं॥भवन्मते॥
पितत्तदर्थेयौगिकरूढत्वभ्रमदशायांसतिचतत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहेतथान्वयवोधस्यदुरपह्नवतयातत्रतादृश
पदहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादितिदिक्॥वैष्णवीऋक्॥ऐन्द्रहविरित्यादौदेवतार्थविहिततद्धितस्यतद्देवताकत्वमा
र्थः॥मंत्रस्यतद्देवताकत्वंतदुद्देश्यकत्यागकरणत्वंवेदवोधितत्वं॥अथमंत्रस्यत्यागकरणत्वंवाधितमेव॥विनापिसंतमि
च्छाविशेषरूपस्यतस्योत्पत्त्याव्यभिचारात्॥इष्टसाधनताज्ञानघटितत्वेनस्ससामग्र्याअन्यथासिद्धत्वाच्चेतिमंत्रस्यकरण

स्थलपद्मादौ पंकजव्यवहारवदिति चेन्न हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाब्दिकश्राद्धादिविलोपप्रसंगः य
थाश्रुतस्थलपाणिग्रंथानुसारिणा तु धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु धनुरादिस्थरविसमाप्तमक
रादिस्थरविसंक्रांतिमन्मासभिन्नधनुरादिस्थरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकु
र्वंति · नतु यौगिकत्वं · अंत्योपांत्यौ त्रिभौ ज्ञेयाविति वचनात् · पौषादिमासीयपौर्णमास्याः पुष्यादियोगस्यानियमात् · नच ।
योगानादरे लाघवात्तत्तद्राशिस्थरविविशिष्टकालरूपसौरादिमास एव पौषादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम् · सा वैशाखस्या
मावास्या यारोहिण्यासंव धनेरस्यादिश्रुतिबलाच्चान्द्र एव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः वस्तुतो नक्षत्रेणयुक्तः काल इत्यत्र नक्षत्र
योगयोग्यत्वमेव विवक्षितम् · पुष्याद्ययुक्तायामपि पौषादिपूर्णिमायां पौषाद्धिव्यवहारात् · अन्यथा माघ्या यदि मघान्वासी
त्यादेरसंगतापत्तेः पुष्या दियोगयोग्यता वधनुरादिरव्यारब्धपक्षीयत्वं तद्रूपाक्रांतपौर्णमासीघटितत्वरूपयोग्यत्व
भ्यतावच्छेदकं नियतमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तत्पदानां · अथैवं निरुक्तरूपस्य
पुष्याघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति · पौषीरात्रिरित्यादौ पुष्यादि ।
योग एव प्रतीयते · ननु निरुक्तं योग्यत्वं मकरादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयपराक्षादावपि तथा व्यवहारादिति नक्षत्रेणयुक्तः

प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशासंबंधे प्रतियोगितया रूपे वाश्रयतयान्वयः स्थूल्य मुख्यमित्यादौ तद्धितार्थे संस्कृते क
देशपाकादिरूपसंस्कारे स्थूलीरवादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः पौषी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः
कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रशशिभोगाश्रयत्वं तदेकदेशे शशिभोगे च कर्मतया तन्नक्षत्रान्वयः पौषो मासः
पौषो वर्ष इत्यादौ सास्मिन्नित्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोर्थः पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्या
देरभेदेनान्वयः पौषादिपदं च न केवलं यौगिकं पौषः पक्ष इत्यादिव्यवहारविरहात् अतो रूढमपि अत एव चान्द्र
संज्ञाग्रहणं रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठं शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वं ननु त्रिंशत्तिथिरूपा
मासत्वमात्रं यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारेपि चान्द्रसौरपौषादिवहिर्भूतपौष्यादिघटितं
त्रिंशत्तिथ्यंतर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात् अथैवमपि सौरपौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्थरवि
विशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेयत इति चेन्न सौरपौषादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगस्य
हिलभ्य पौषपदार्थमवलंब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम् तथा सति योगार्थस्य त्यागेन वैयर्थ्यात्
अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदस्य मुख्यार्थः का क्षतिः तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगतव्यत्वात् ।

ख्यपदं स्त्रीलिंगशब्दपरं. नतु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्द परः तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेपि ननदी
संज्ञानुपपत्तिः अतएव श्रीभ्रूप्रभृतीनां स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावेन स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेपि नदीसंज्ञाप्रसक्त्या नेयङुवङ्
स्थानाविति निषेधसंगतिः नचैवं सेनान्यस्त्रियै इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात् सेनान्यादिशब्दस्य तत्र विशेष्यनिघ्नतया
स्त्रीलिंगत्वादिति वाच्यम्. प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभिव्याहारानधीनायाः स्त्रीलिंगताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षे
पः॥ ॥ तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित्प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य. क्वचिच्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं ज
नयंति. तत्र गार्ग्य इत्यपत्यार्थे विहिततद्धितार्थस्यापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थे गर्गाद्यन्वयः गार्ग्यइ
त्यादौ तद्धितार्थस्य गोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वघटकजन्यत्वतया तदन्वयः आग्र्यायण इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्य
स्यैकदेशे जन्यत्वे गार्ग्यस्य. जीवति तु वंश्ये युवेति परिभाषितयुवार्थघटकजीवने च गर्गादेरन्वयः तेन गर्गादिजीवन
कालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमयमिति बोधः मांजिष्ठं वासइत्यत्र तेन रक्तमित्यर्थे तद्धिते विहितः तत्सवधाधीनतदीय
रूपारोपविषयत्वं. तेन रक्तत्वं यथा शंखः पीत इत्यारोपमादाय शंखादरारोप्यपीतिमाघाश्रय हरितालादि रक्तत्वस्य वार
णाया धीनां तमारोपविशेषणमूर्ध्वटादेश्च. रक्तत्वस्य वारणाय यदीयत्वं रूपविशेषणं. अत्र च रागकरणस्य मंजिष्ठादेः

स्त्रीत्वनसन्त्वतदर्थे एव जात्यादिमतिविशेषणत्वेनान्वयः स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एव· अत एव स्वार्थो द्रव्यं च लिंगं च।
संख्याकर्मादिरेव चः अमी पंचैव नामार्थास्त्रयः केषांचिदग्रिमा इति शाब्दिकानां कारिकापि संगच्छते: तत्र स्वार्थो जा।
त्यादि रूपे गवादिपदमुख्यार्थः द्रव्यं गवादिरूपस्तद्धर्मी तन्मते औपचारिको गवादिपदार्थः लिंगस्य प्रातिपदिकार्थत्व
मावश्यकमेव· नात्र ब्राह्मणोपि तु ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदांतराभावेन तद्बोधानुपपत्तेः ब्राह्मणादिपदाच्च जा
त्यादेर्द्रव्यस्य च भानं नियतमेव· लिंगभानं तात्पर्ययोग्यताधीनं क्वाचित्कं· ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यम्·
उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेप्यनंतानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात्· लाघवेनाल्पीयसां स्त्रीप्रत्य
यानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात्· अत एव स्त्रीत्वसंग्रहाय प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रे लिंगग्रहणम्· अन्यथा प्रातिपदि
कार्थ एव तदंतर्भावे पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः क्वचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति· आ
चार्याणीमनावीभूद्वीत्यादौ भार्यात्वसंबंधविशेषः तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः खट्वाटवीदेवतापदे च स्त्री
प्रत्ययानार्थबोधकाः तत्र प्रकृत्यर्थे योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतयाऽनन्वयात्· न च शब्दगतस्त्रीत्वादिरूपधर्मांतर
मेव तत्र परंपरासंबंधेनार्थगततया भासत इति श्रीपतिदत्तोक्तं युक्तम्· तज्ज्ञाने मानाभावात्· यूरुत्याख्यावित्यत्र स्त्र्या

दीयनदर्थवोधेतदीयनद्वोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्यहेतुतायाआवश्यकत्वात्. संख्यातिरिक्तसुव
र्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवभासतेइतिनियमेसंख्याभेदवत्संवोधनभेदोपिनिवेशनीयः अतःसंवोधनस्यप्रकृत्यर्थ
विशेषणतयाभानेपिनक्षतिः संवोधनस्यप्रकृत्यर्थविशेष्यतयैववाभानमुपेयं. वस्तुतोनामार्थस्यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मं
तराकृत्वैवक्रियान्वयइत्यनुरोधात्तुवर्थेकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयाभानमुपेयते नतूक्तनियमानुरोधेनत
थानियममानाभावात्. संवोधनविभक्त्यंतप्रकृत्यर्थस्यान्यत्रविशेषणतयान्वयात्संवोधनस्यविशेष्यतयाभानंनिर्युक्ति
कमितिकृतंविस्तरेण॥ ॥. प्रातिपदिकप्रकृतिकाः स्त्रियामित्यनेनविहिताष्टावादयः क्वचित्स्त्रीत्वंप्रकृत्यर्थविशे
षणतयावोधयंति. अजाअश्वाशूद्राश्यामाचपत्नाब्राह्मणीगौरीसुकेशीगर्भिणीत्यादौ. स्त्रीत्वंचयोनिमत्वं. नचस्त्रीप
रपदात्साधुत्वार्थष्टावादिप्रत्ययोनतुस्त्रीत्वंतस्यार्थः क्वचितुस्त्रीत्ववोधश्चस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिनात्पर्यविषयत्वरूपलिं
गजएवेतिवाच्यम्. खट्वादौव्यभिचारेणताहृशहेतोःस्त्रीत्वासाधकत्वात्. प्राणित्वेनविशेषणेपिदेवतादौव्यभि
चारात्. वस्तुतस्त्वजवत्यपिअजानास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्यनञर्थान्वयितावच्छेदकतयाभानमावश्यकम्.
अन्यथापुंसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावस्यवाधेनताहृशप्रयोगस्यप्रामाण्यानुपपत्तेः नचप्रातिपदिकार्थएव।

क्तमित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभानेपि तत्र लट् प्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमा
नकालीनत्वं शयनादिक्रियायां बोध्यते तेन न सप्तमी· अन्यत स्तदनभिधान एव सप्तमी विधानात्· चैत्र त्वया भुज्यतामि
त्यादौ संबोधने चेति प्रथमा संबोधनमेवाह· तच्च वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा· प्रथमार्थे तादृशेच्छाया वि
षयता संबंधेन प्रकृत्यर्थ विशेषणतया भानम्· अथ संबोध्यत्वज्ञानं विनापि त्वया भुज्यतामित्यादिवाक्याधीनस्य चै
त्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात्· चैत्रेत्यादि प्रथमान्तपदप्रयोगो नर्थक इति चेत्· न· संबोध्यतानुमाप
कासाधारणाभिमुख्यादिविरहे विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिग्रहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्· चैत्रत्वाद्यवच्छि
न्ने शक्तिबोध्यत्वग्रहं विना संबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतत्पदस्य विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ति
निश्चेतुमशक्यत्वात्· नचैवमपि यत्रानंतरवाक्ये न युष्मच्छब्दाघटितं चैत्रात्र घटोस्तीत्यादौ तत्र संबोधनपदसार्थक्यं
दुरुपपादमेवेति वाच्यम्· तत्रापि तत्तद्वाक्यस्वीयवाक्यार्थबोधायोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात्
तादृशतात्पर्यनिश्चयं विना श्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधासंभवात्· चैत्रस्याश्वानयनादिबोधाय मैत्रस्य
चलवणानयनादिबोधायोच्चरिता...श्वमानयेति वाक्याद्वैपरीत्येन चैत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तत्प

उक्तस्थले गमनादिक्रियादोहनादिसमानकालीनत्वादिपुरस्कारेणावोध्यतयाभिप्रेता· अतो व्यावर्त्तकविशेषणा
प्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्त्तकतया तत्कर्मोघभेदान्वयिविशेषणगवादिपदात्सप्तमी· अनस्तादृशसप्तम्याः स
मानकालीनत्वादिकमात्रमर्थः तत्र दुग्धाद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वया दोहनसमानकालीनत्वादि
कं गमनादौ लभ्यत इति नियुक्तम्· दुग्धाद्युपस्थापितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वा
दिविशेषणत्वासंभवात्· प्रकृत्यर्थगवादिनानन्वितार्थस्य सप्तम्या वोधनासंभवाच्च· किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रि
यैव सप्तम्यर्थः तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियान्तरसंवंधः तत्र वर्त्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समान
कालीनत्वं· दोग्धास्सु गत इत्यादिभविष्यदर्थकक्तस्थले प्राक्कालीनत्वं· दुग्धासु गत इत्यादावतीतार्थकक्तस्थले उत्तर
कालीनत्वं संवंधतयाभासते· गोषु पीतेषु तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थककृत्समभिव्याहारात्कार्यकारणभावोपि
संवंधतयाभासत इत्यादिकमूहनीयम्· गुणान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सतीत्यनंतरं सत इत्याध्याहार्यम्· अन्यथा लक्ष
णीयक्रियाभावेनोक्तसूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः तत्र चामुष्धातोरर्थ आधारता गुणान्यत्वाद्याधारतायाश्च सत्ता
धारतायां तद्विनैष्ठत्वं संवंधतयाभासत इति चिंतामणिकारोक्तसामानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः शयानेन चैत्रेण भु

धारतानियामकत्वोपगमात्· अत्रच्छेदकतावि‍शेषोप्याधारसप्तम्यर्थः यथावीणायांशब्दः कर्णेशब्दः वृक्षाग्रेकपि
संयोगइत्यादौ·एषवारकतानिर्वाहायभवतीत्यध्याहारः सप्तम्यधिकरणेचेतिचकारेणाकारकाधारवाचिनोपिसप्त
मी·अतएवसाध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्रसाध्यवद्भिन्नेयःसाध्याभावइतिसप्तमीतत्पुरुषेणव्याख्यानंसं
गच्छतेतत्रक्रियाध्याहारेसापेक्षतयासामर्थ्येनसमासानुपपत्तेः चर्मणिद्वीपिनंहंतीत्यादौनिमित्तात्कर्मयोगइत्यनेन
सप्तमी· प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वंबोधयति·निमित्तत्वंचनंकारणत्वं·चर्मादेर्हननादिक्रियाकारण
त्वेमानाभावात्· पूर्ववर्त्तित्वेपिइच्छाकृत्यादिनाअन्यथासिद्धत्वात्· अपितुक्रियाजनिकायाविनियोज्यत्वेनेच्छायाःत
द्विषयत्वंस्वविषयकतादृशेच्छाधीनत्वमेवतत्रक्रियान्वयीसप्तम्यर्थः तदेकदेशविषयितायांनिरूपकत्वेनप्रकृत्य
र्थान्वयः चर्मादेर्घात्यव्याघ्रादेः संबंधश्चनसप्तम्यर्थः अपितुसप्तम्याः साधुत्वेस्वरूपसन्नापेक्षितागोषुदुह्यमानासु
गतइत्यादौयस्यचभावेनेत्यनेनगवादिपदात्सप्तमी·तत्समानाधिकरणदुह्यमानादिपदाच्चनीलंघटमानयेत्यादौनी
लादिपदाद्द्वितीयावद्विशेषणपदस्यविशेष्यपदसमानविभक्तिकनियमात्· सप्तमी विधायकसूत्रेचभावपदंक्रिया
परं· तथाचयद्विशेषणकृदंतार्थविशेषणतापन्नक्रिययाक्रियांतरस्यलक्षणव्यावर्तनंतद्वाचकपदात्सप्तमीतिनदर्थः

त्वं तदाधारत्वं कुंडादि पतनप्रतिबंधकसंयोगवत्वं च नवदरादौ॰ तत्संयोगसत्वेपि तस्य पतनादिति॰ तदसत्॰ पस्य प
तनमप्रसिद्धं तदाधारत्वासंग्रहात्॰ स्वस्मिन्स्वपतनप्रतिबंधकसंयोगसत्वेन स्वस्यापि स्वाधारताप्रसंगाच्च॰ स्वान्य
त्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकसंयोगवत्वं तदिति चेन्न॰ एतदनुपस्थितावप्यधिकरणव्यवहारादित्यलं॰
अथाधारसप्तम्या आधेयतार्थकत्वे भूतले वर्तते घट इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाद्याधेय
त्वाभावेनायोग्यताप्रसंग इति चेन्न॰ तत्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात्॰ भूतलादि
निरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठवृत्तावबाधात्॰ अत एवेति हेतुत्वदुद्भव इत्यादौ हेतौ हेतुतायां चोद्भवपदार्थोत्पत्तिवृत्ति
त्वाभावेपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वसत्वेन सप्तम्युपपत्तिः॰ अवच्छेदकतानुद्भावनोरपि आधारत्वमेवार्थः॰ तन्निरूपकत्व
मेव घटादेस्तत्कर्तृत्वं॰ एवं च तादृशधात्वर्थभूतलाद्यधिकरणकत्वमेव सप्तम्यं तेन बोध्यते॰ तत्र तदबाधात्॰ अथा
धारसप्तम्याः क्रियायां प्रकृत्यर्थाधिकरणत्वं यदि बोध्यते तदा चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः तत्र धात्वर्थस्य
स्पंदादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात्॰ भुवि गच्छतीत्यादिश्च न स्यात्॰ चैत्रनिष्ठक्रियायां भुवि बाधादिति चेन्न॰ तत्र कर्तृघटितप
रंपरासंबंधावच्छिन्नाधारताया एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसामंजस्यात्॰ परंपरासंबंधस्यापि प्रतीतिबलेन क्वचिदा॰

स्फुटीरत्वात्. यदि वाधारतया आधारेनुयोगित्वं संबंध आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबंधवैलक्षण्यान्नातिप्रसंगः
आधारतानुयोगितया एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्युच्यते तदा समवायस्यापि तद्वैलक्षण्येनैवातिप्रसंगवारणा
दतिरिक्ताधारतायां मानाभावात्. स्पर्शाद्याधारत्वाद्यादेरूपाधारतावारणायाधेयभेदेनाधारत्वमितिरिक्तमिति न स
त्. आधेयभेदभिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तसमवायस्य च कल्पनामपेक्ष्याधेयभेदेन समवायभेदस्यैवोपगंतु
मुचितत्वात्. अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु कुंडे बदरादिसंयोगानां कुंडादिकमनुयोगि न तु बद
रादिकमिति नातिप्रसंगः न चैवमपि कुंडादेः कुंडादिनिष्ठसंयोगितया आधारतापत्तिः तादृशसंयोगस्य कुंडादिनि
ष्ठत्वेपि तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात्. तत्प्रतियोगिकसंबंधानुयोगितया एव तदाधारव्यवहारप्रयोजकत्वा
त्. न चासौ संयोगो बदरादौ कुंडादिविशिष्टबुद्धिप्रयोजकतयोभयानुयोगिक एक एवमुभयप्रतियोगिकोपीति वा
च्यम्. आधेये संयोगेनाधिकरणत्वविशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्. कुंडे बदरमित्यादिविशिष्टबुद्धौ संयोगप्रतियोगिता
या एव संबंधत्वात्. पटे रूपमित्यादौ समवायप्रतियोगितावत्. अन्यथा तादृशविशिष्टबुद्धिबलाद्रूपादावपि घटा
दिसमवायानुयोगिताप्रसंगादिति चेन्मा भूत्तत्संबंधावच्छिन्नमप्यतिरिक्तम्. यत्तु. तत्तन्न प्रतिबंधकसंयोगवा

वार्यः व्यावृत्तत्वं चाभेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वं· भेदान्वयिस्थले चात्यंताभावप्रति
योगित्वं· तस्य च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयः अतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसंगः अभावे च प्रकृ
त्यर्थस्य नरादेः क्षत्रियत्वादिरूपो दृश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापका
धिकरणतानिरूपिताधेयतासंबंधेनान्वयः एतावतैव जात्यादिरूपविशेषणशून्यप्रकृत्यर्थनरादिसामान्यव्यावृ
त्तिर्विधेयधर्मे लाभः द्रव्याणां क्षितिपार्शौरसवतीत्यादौ भेदद्रव्यादिविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैव संबंधः विधेयस्य
शूरत्नमादेर्निर्द्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव सम्बधतया भासते· अतो नराणां
राक्षसः शूर इत्यादेर्नापत्तिः ॥न्मत्त्वयमूत्वम् ॥ ॥ आधारसप्तम्या आधेयत्वमर्थः तस्य क्रियायामन्वयः आधा
राधेयभावश्च न संयोगादिरूपसंबंधात्मकः कुंडादिसंयोगिनो वदरादेरपि कुंडाधारताप्रसंगात्· अपि तु पदार्था
न्तरमेव· स च संबंधविशेषावच्छिन्नः संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहारात्· अथवोक्तातिप्र
संगभिया संयोगेनाधारत्वमेवातिरिक्तं· समवायसंबंधावच्छिन्नं च समवायादिरूपमेव· न च समवायसंबंधत्वेन
द्विष्ठतया रूपादेरपि पटाद्यधिकरणताप्रसंगः तथा सति तुल्ययुक्त्याधिकरणत्वस्यापि द्विष्ठतया तादृशातिप्रसंग

व्यु०वा०
१०३

समासखंडनानौचित्यप्रसंगात् एवं नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं राज्यमित्यादौ शूरपदार्थो शूरान्वितक्षत्रियपदार्थे क्षत्रि
त्रियान्यस्य षष्ठ्यर्थसंबंधादौ नान्वयः शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्यपदस्येतरत्रोपपद्यते ध्वतं सैन्य वंभुंक्ते इत्यादौ कर्मतादिविशे
षणतया लवणादि वुद्धौ मुख्यविशेष्यतयाऽस्वादेरभानादेकपदोपस्थापितयोर्द्वयोस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थे एकस्यवि
शेषणतयाऽपरस्य तद्विशेषणतयाभानस्याव्युत्पन्नत्वात् एवं द्रव्ये ब्रुह्मि तिपाथसी रसवतीइत्यादौ क्षितिजलोभयत्वा
द्यवच्छिन्नभिन्ने रसवदाद्यन्वयबोधो न संभवति रसादिमत्त्वापि प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात् नापि प्रत्येकभेदा
वच्छिन्ने तथैव वाधात् नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने एकपदस्य तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे परपदार्थे रसव
दाद्यन्वरूपविधेयानन्वयात् इह घटैकैकपदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्भि
न्नोपस्थितौ अभेदेनैकभिन्नान्विते अपरभिन्ने तथापि पदार्थापि पदार्थद्वये विधेय तयाऽनुपपादनात् इहेह समस्यमा
नपदार्थानां परस्परमनन्वयादित्यपि चिन्त्यम् यत्तु नराणां शूरः क्षत्रिय इत्यादौ शूरत्वान्वयी अभेदः षष्ठ्यर्थः नराभि
न्नशूरत्वाद्यवच्छेदेन क्षत्रियाभेदाद्यन्वयः एवं क्षत्रियान्ये नरे र्थंतः शौर्यव्यवच्छेदलाभ इति तदसत् नराणां
क्षत्रियेशौर्यमित्यादौ क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ चानिर्वाहात् इदं तत्तत्त्वम् निर्द्धारणविभक्तेरर्थोऽन्तत्वमा

एम
१०३

नावत्· कुत्रवातदन्वयः व्यावृत्तत्वंतद्वृत्तित्वं· शूरतमादिपदोपस्थापितेधर्मेतदन्वयइतिचेत्· न· पदार्थतावच्छेद
केनपदार्थान्तराणानन्वयात्· पदार्थानांजातिमतीसत्तेत्यादौजातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्यसत्तादौबाधित
त्वात्· तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्यचाप्रसिद्धेर्व्यावृत्तिबोधासंभवाच्च· एवंद्रव्येषुकंबुग्रीवादिमान्घटइत्यादौ
घटत्वादिधर्मस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वात्तत्रव्यावृत्तान्वयबोधोदुर्घटइति· अत्रकेचित्· नराणांक्ष
त्रियःशूरइत्यादौक्षत्रियपदस्यलक्षणयाक्षत्रियान्योपिक्षत्रियःपदार्थःशूरपदस्यापिशूरइवतदन्योप्यर्थःषष्ठ्यर्थो
भेदःक्षत्रियेतदन्यस्मिन्वान्वेति· तथाचनराभिन्नःक्षत्रियःशूरोनराभिन्नक्षत्रियान्योनशूरइत्यर्थः नराणांक्षत्रियेषुशौ
र्यमित्यत्रापिक्षत्रियपदंप्राग्वदुभयार्थकम्· शौर्यपदंचतत्तदभावार्थकं· तथाचनराभिन्नक्षत्रियेशौर्यंतदन्या
स्मिन्तदभावइतिबोधः उद्देश्यविधेययोर्यादृशसंबंधोभावान्वयबोधेभासतेतेनसंबंधावच्छिन्नविधेयाभावःउद्दे
श्यवाचकविधेयवाचकपदयोर्वैयधिकरण्यस्थलेविधेयपदलक्ष्यार्थः तयोःसामानाधिकरण्यस्थलेतुविधेया
धर्मिभिन्नइतिसामान्यतोव्युत्पत्तिरित्याहुः तन्नः नह्यास्तजितस्मैपुरुषोत्तमायनमइत्यत्रतत्पदार्थतदन्ययोरेवपु
रुषपदार्थाभेदविवक्षणोत्तमपदेनासामर्थ्यात्समासाप्रसक्तेर्नैनिर्द्धारणइतिनिषेधाश्रयणेनप्रकाशकृताषष्ठी

रत्वादिसामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात्· नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृ
त्तत्वबाधात्· शून्यत्वान्तं व्यावृत्त्यावधौ विशेषणं· तद्धर्माश्रयत्वं किंचिद्व्यावृत्तत्वविवक्षणे द्रव्येषु घटो गंधवानित्यपि स्यात्·
गंधादेर्यत्किंचिद्द्रव्यव्यक्तिव्यावृत्तत्वात्· तादृशविशेषणशून्यसामान्यव्यावृत्तनिवेशे नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादावेव
न तत्संभवः शूरतमत्वादेः क्षत्रियत्वादिशून्यराजसाधारणव्यावृत्तत्वात्· अतस्तद्धर्मावच्छिन्नेवाचस्पतिः अथ विधेये जात्या
दिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं धर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरषष्ठ्यादेरेवार्थो वाच्यः
तावता च नरत्वादिरूपसाधारणधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभः संभवति· न तु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषितनरादि
व्यावृत्तत्वस्य प्रकृत्यर्थे नरादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात्· न च षष्ठ्या एव तदर्थः शक्त्यानंत्यप्रसंगात्· नाभ
च भेद एव षष्ठ्यर्थः तत्र च क्षत्रियादिपदार्थस्य प्रतियोगित्वेनान्वयात् क्षत्रियान्यनरादिव्यावृत्तत्वलाभः शक्तिभेदं
विनैवेति वाच्यम्· एवमपि संख्यातिरिक्तविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तिविरोधापरिहारात्· नरे
षु क्षत्रियाणामेव शौर्यमित्यादौ क्षत्रियपदे विभक्त्यर्थविशेषणतयोपस्थितस्य भेदे विशेषणतया भानोपगमे व्युत्पत्त्य
नरविरोधाच्च· अस्तु लक्षणया नरादिपदादेव क्षत्रियान्यनरत्वादिविशेषरूपेणोपस्थितिरिति चेत्· अस्तु व्यावृत्तत्वं किं।

पतया विशेषरूपेण करणत्वादिसंबंधविवक्षायां षष्ठ्यनुपपत्तेः अथ संबंधत्वेन संबंधस्य षष्ठीवाच्यत्वे पुरुषस्य दंड इत्या
दौ दंडस्य पुरुष इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् दंडो पुरुषः रूपवान् घट इत्यादिवद्दंडरूपादेः पुरुषघटाद्यनाधारत्वेपि पुरुषो
दंडः घटवद्रूपमित्यादिः प्रयोगो दुर्वारः तदत्रास्तीत्यर्थ इव तदस्येत्यर्थे मतुपो विधानात् दंडरूपादिपदोत्तरषष्ठ्या
चैत्रघटादिनिष्ठतदर्थसंबंधप्रतिपादने तदुत्तरमपि मत्वर्थीयस्य प्रसंगादिति चेत् विशिष्य केषांचित्संबंधानां षष्ठ्यर्थतो
पगमेपि घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगानुरोधेन समवेतत्वादेः षष्ठ्यर्थताया आवश्यकत्वेन हस्तस्य चैत्रवान् हस्तः शाखा
या वृक्षः वृक्षवती शाखेति कथं न प्रयुज्यते पूर्वप्रयोगाभावादिति चेत्तुल्यम् नराणां क्षत्रियः शूरो नरेषु वा अध्वगानार
थ्यगामिनः शीघ्रतरा अध्वरेषु वा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा इत्यादौ यतश्च निर्धारणमित्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीये।
ते तदर्थश्च जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यं तद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयव
तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्षष्ठीसप्तम्यौ विहिते प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टनरादौ तच्छून्य
नरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयबोधोभिमतः नरादिपदात्षष्ठी नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमा इत्यादौ राक्षस।
त्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वविवक्षायामपि न निरुक्तनिर्धारणराक्षसत्वादिविशिष्टस्य न

त्रकालस्यनोपपद्यते· कर्तुरैक्यात्· अत एवोक्तं कर्तृशाकेर्मध्ये चैक: काल इति·॥ ॥ संवंधविवक्षायां कारक
विभक्त्यप्रसक्तेः शेषेषष्ठीत्यनेन· चैत्रस्येदमित्यादौ षष्ठी· चैत्रस्य द्रव्यमित्यादौ सत्वं· चैत्रस्य घटस्य कारणं चैत्रस्य ह
स्त इत्यादौ निरूपितत्वावयवत्वादीनां संवंधत्वेनैव षष्ठ्यर्थता· ननु विशिष्टशक्त्यानंत्यप्रसंगात्· संयोगादिसंवंधस्य चै
पि चैत्रस्य नेदं वास इत्यादौ स्वत्वादिसंवंधविशेषवोधतात्पर्येण यत्र न प्रयुज्यते तत्र विशेषणस्य षष्ठ्या लक्षणैव· विभ
क्तौ न लक्षणेति प्रवादस्यानुशासनासत्व एकविभक्त्यर्थे· कर्तृविभक्तौ नैलक्षणान्यतत्परत्वात्· अत एव च कृद्योगापि हि
षष्ठी संवंधत्वेनैव वोधयतीति मिश्राः इत्थमेव च संवंधत्वेन कर्मत्वादिविवक्षायामातुः स्मृतमित्यादौ अधीगर्थेत्य
नुशासनस्य नियमपरतया सार्थक्यात् पर्यादनं वृत्तिकृतामुपपद्यते संवंधत्वविशिष्टसंवंधविवक्षायां शेषषष्ठीत्यस्य ष
ष्ठीविधायकत्वे नादृशानुशासनस्य विधित्वमेव स्यात्· अत एव चामंशूद्रस्य पक्वान्नपक्वमुच्छिष्टमुच्यत इत्यत्र पक्व
मित्यनुषज्यमानायाः षष्ठ्याः संवंधत्वेन कर्तृत्वमर्थः ननु स्वत्वं· शूद्रकर्तृक वृषोत्सर्गचरुहोमानुपपत्तेरिति नवीनस्मा
र्तानामतमप्युपपद्यते· न च तत्र कृद्योगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव वोधयतीति वाच्यम्· निष्ठायोगे तस्या निषेधात्· अत एव नाभ
ग्निस्तृप्यति काष्ठानां न पुंसां वामचक्षुलोचना इत्यादौ करणत्वादेः संवंधत्वेन विवक्षया षष्ठ्युपपत्तिः तृतीयादिविधिविष

मितिविषयतारूपधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयोभिदाकर्मतयाभेद्यः एवंचपृथिवीइतरेभ्योभिद्यतेइत्यादौपृथि
व्यादेःकर्मत्वेवःनकेवलकर्त्तृताः अन्योन्याभावेसाध्येसर्वतांत्रिकाणांतादृशप्रतिज्ञालिखनंकेषांचिदनवधानेनःप्रा
तिज्ञास्यवन्ह्यादिपदंवन्ह्यादिज्ञानविषयतार्थकम्‌ःहेत्ववयवस्यपंचम्याज्ञाप्यत्वंनार्थोपितुप्रयोज्यत्वमेवेतिमणि
कारादिमतानुसारेणकेषांचिदितिसूक्ष्मविवेचनचतुराः अर्जुनःक्रोशाल्लक्ष्यंविध्यतिअयंभुक्त्वायंव्यहाद्भोक्ताइत्या
दौसप्तमीपंचम्यौकारकमध्येइतिपंचम्यांप्रकृत्यर्थयोरध्वकालयोःकारकद्वयव्यवधायकतामभिधत्तेःतथाचस्थाधि
ष्ठितदेशानंतरक्रोशात्मकाध्वभागानंतरदेशस्थंविध्यत्यर्जुनइत्यादिप्रथमस्थलेवोधःसमभिव्याहृतकर्त्रधिष्ठितदे
शानंतर्यविशेषणतयाप्रकृत्यर्थान्वयिविशेष्यतयाप्रकृत्यर्थान्वयिवानंतरदेशस्थत्वंपंचम्यर्थःस्वीयैकार्थान्वितापं
रपदार्थान्वितापरस्वार्थवोधकत्वमप्यत्रव्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदस्वीक्रियतेःभोजनकृत्यधिकरणेनदिवसानंतरद्य
हानंतरदिनवृत्तिभोजनकृतिमानयमित्याकारकवोधश्चान्त्यमस्थलेःकारकपदेनक्रियानुकूलव्यापाररूपकारकपदा
र्थतावच्छेदकस्यापिविवक्षणात्एकक्रियानुकूलकृत्यन्वयिनःप्रकृत्यर्थाधिकरणकालानंतरकालीनत्वस्यप्रकृत्यर्थ
विशेषणीभवदपरक्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालानंतर्यस्यवोधकत्वेपिपंचम्युपपत्तिःकारकद्वयमध्यवर्त्तिताचा

दितिपटाद्भेदइत्यादौपंचम्युपपत्तयेऽन्येतरपदोपादानमिं॰ वस्तुतोन्येतरपदंस्वरूपपरमेव॰ अर्थेपरत्वेघटादन्यइ
तिवद्घटादेकइतिप्रयोगापत्तेः यद्येकपदस्यान्यत्वरूपेणान्यार्थकताऽपितुसमभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षितेवस्तुनि
वुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिनैव॰ चैत्रएकमानयतिमैत्रश्चापरमित्यादौघटत्वपटत्वादिनैवानयनकर्मादिप्रती
तेर्नेतुपटघटान्यत्वादिना॰ अन्यत्वान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासमभिव्याहारात्॰ अन्यथातद्योगेपंचम्याअसाधुत्वे
पिघटस्यैकइतिप्रतियोगिनिषष्ठ्यापत्तेरित्युच्यतेतदान्यार्थकतदादियोगेपंचमीप्रयोगापत्त्यार्थग्रहणसंभवइति
तथाचपटाद्भिन्नंघटाद्भिद्यतेइत्यादौपंचम्यनिवहियतत्रापादानत्वमेवकथंचिदुपपादनीयम्॰ भिदधातोर्नान्योन्याभा
वार्थोघटाद्भिन्नत्तिपटइतिप्रयोगापत्तेः भिद्यतेपटइत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च॰ कर्त्तरियगात्मनेपदासंभवात्अद्वैवादि
काच्चुनश्यन्संभवःपरस्मैपदित्वाच्च॰ अकर्मकधातुयोगेकर्मकर्तृविवक्षायाअप्युपयोगात्॰ कस्यचिदकर्मकस्यान्यथा
त्वभावेनकर्मकर्तृत्वमुपपादनीयम्॰ अन्योन्याभावस्याजन्यतयातदर्थकधातोर्णपर्थेनभावस्यदुष्करत्वात्॰ भिद्यते
कुसूलइत्यादौभिदेर्विदारणार्थकत्वेनसकर्मकतयाकर्मकर्तृत्वसंभवात्॰ अतोन्यत्वेनज्ञापनंभिद्धातोरर्थःज्ञापनज्ञा
नविषयताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मताःतदाश्रयोऽसाधारणधर्मएवभिदादिकर्तृकत्वाद्भेदकउच्यते॰ अन्यप्रकारकानु

संभवात्· वस्तुतस्त्वन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षायांपंचमी· नञ्पदोपस्थापिताभावस्यैवप्रतियोगि
तानविभक्त्याबोध्यते· नञर्थेप्रतियोगितायेवाधेयत्वातिरिक्त विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्· नचैत्रस्येत्यादौषष्ठ्या
द्यर्थस्यनञर्थप्रतियोगित्वात् अतोनतद्योगेपंचमी· अथपृथग्गुणानंगीकर्तृमीमांसकमतेसूत्रेसूत्रेअन्यतरपदयो
रेकतरोपादान वैयर्थ्यंदुर्वारम्· उक्तरीत्यासार्थकत्वासंभवादितिचेन्न तन्मतेप्येकपदस्यप्राधान्येवान्योन्या
भाववाचकस्यापरपदस्यनहिविशिष्टवाचकस्यसंग्राहकतयासार्थक्यात्· नचपटाद्भेदइत्यादौक्रियायोगादपादान
पंचम्येव· धातूपस्थाप्यपदार्थप्रतियोगित्वमयाअपादानतारूपत्वेघटेवर्त्तनइत्यादौपंचमीप्रयोगस्यपरत्वेनाधिकर
णसप्तम्यादिनाबाधादेवानवकाशात्· अभावीयविलक्षणप्रतियोगितायाएववानघात्वात्· घटाद्न्यत्वमित्यादौच
पादानत्वासंभवेप्यन्यपदयोगेनैवपंचमी तत्रान्यपदाद्विशेषणतयाभासमानभेदएवपंचम्यर्थान्वयोपगमात्· नतुभा
वप्रत्ययात्प्राधान्येनभासमानेतस्मिन्पदार्थेकदेशेपिसंबंधिकेप्रतियोगिसंबंधान्वयस्याव्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिवाच्यम्·
प्राधान्येनभावप्रत्ययाद्भासमानेप्यन्यत्वेघटपटादिप्रतियोगिकत्वान्वयविवक्षयाघटादन्यत्वमितिप्रयोगात्तन्निर्वाहायै
वान्यतरपदद्वयोपादानम्· अथवाध्रुवमपायेइत्यत्रावधित्वमेवविवक्षितम्· ननुप्रतियोगित्वमुभयानुगतरूपाभावा

सूत्रांतरं प्रणीनायेतिचेत्‌. नत्किं ना रादिघटकत्वस्यादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता. तस्मादत्र पंचम्युपपादकं सूत्रांत
रमनुसर्त्तव्यमिति. गुणो द्रव्याद्भिन्न इत्यादौ अन्यारादितिसूत्रेणैव पंचमी. अन्यपदस्यार्थकपरत्वादिति वदवः न चान्य
पदेन तदर्थकविवक्षणे तत्समानार्थके तरपदोपादानवैयर्थ्यं. अन्येतरपदयोरेकस्यान्योन्याभावविशिष्टार्थपरत्वात्‌.
अपरस्य पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थपरतया सार्थक्यात्‌. पृथग्विनेत्यादिसूत्रे पृथक्पदोपादानं तद्योगे वैकल्पिकतृ
तीयोपपत्त्यर्थं वस्तुतस्तत्र पृथक्पदं समसाहित्यार्थकम्‌. अनुगुणावदर्थकं. वृन्दात्पृथगप्यनंगः इत्युदाहरणेऽसाहि
त्यस्यैव प्रतीतेः यत्तु. अन्यादिपदं नान्योन्याभावार्थकपदपरं. घटः पटो नेत्यादावपि नञस्तदर्थकतया तद्योगे पंचा
म्यापत्तेः न च तद्विशिष्टार्थपदपरम्‌. तस्यापि विशिष्टार्थवाचकत्वात्‌. नञ्पदं च न तथा. तदुपस्थितार्थस्य नामांतरा
र्थे भेदान्वयसंभवेन तत्र धर्ममात्रवाचकत्वादिति वाच्यम्‌. द्रव्याद्गुणस्य भेद इत्यादौ पंचमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यै
वोपादेयत्वात्‌. अन्यादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वादित्याचार्यानुसारिमतं. तन्न. अन्योन्याभाववाचकपदस्य
पंचम्यनुपयोगित्वे द्रव्यादन्यो गुण इत्यादौ पंचम्यनुपपत्तेः गुणादौ पृथक्त्वरूपगुणासंभवेनान्योन्याभावस्यैवान्यपदा
र्थत्वात्‌. अन्योन्याभावार्थकपदस्य पंचमीप्रयोजकत्वे तत्र निपातातिरिक्तविशेषणप्रवेशेनापि नञ्योगे पंचमीवारण

वहारद्वनारव्यवहारोपिस्यात्· स्वापेक्षयायोमंदत्वमपेक्ष्यनारव्यवहारवत्तमपेक्ष्यतस्मिन्मंदव्यवहारोपिस्यात्· अथ
तारव्यवहारस्तत्सजातीयत्वेनसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकजातिमत्वमवलंबते॰तोनस्वापेक्षयायत्तार
स्तदपेक्षयातारव्यवहारोऽन्यापेक्षयातारोपिभवतीतिचेन्नहितारइत्यत्रसाजात्यसमानाधिकरणसाक्षात्कारप्रति
बंधकतावच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटकसाजात्येसाक्षात्कारेचपंचम्यन्वयःतावतैवदर्शि
तातिप्रसंगवारणसंभवात्· साजात्यंनदृत्तिशब्दत्वजातिस्तस्याःसाक्षात्कारस्यचनसावधिकत्वमितिनसावधि
कापादानत्वंतत्रपंचम्यर्थः नेचसाजात्यघटकजातेःसावधिकत्वाभावेपिवृत्तेःसावधिकत्वमस्त्येव· एवंसाक्षात्का
रोविलक्षणविषयताशालिज्ञानविषयिताचसावधिकैवेतितत्रपंचम्यर्थान्वयेनसामंजस्यमितिवाच्यम्· यतोवृत्ते
र्विषयितायाश्चस्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वमेवनतुतदवधिकत्वं·तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुनोभेदा
त् अन्यथावर्ततेघटमवगाहतइत्यत्रघटाद्वर्ततेघटादवगाहतइतिप्रयोगस्यघटस्यापादानत्वेनदुर्वारत्वात्· अत
एवप्रतियोगितायाअपादानत्वानात्मकतयाऽन्यादिशब्दयोगेप्रतियोगिवाचकपदात्पंचमीसूत्रांतरेणानुशिष्टा· प्रति
योगित्वस्यापादानतारूपत्वेतद्वैय   र्थ्यापत्तेः अथान्यादिशब्दार्थभेदादेःक्रियात्वाभावेनकारकत्वासंभवइतिमुनिः

क्रियायाः सावधिकत्वमिति चेत्‌· एवं सति वृक्षात्पतती त्यादौ वृक्षादेरसंग्रहः तत्रापि विभागक्रियाऽध्याह्रियत इति चेत्
तत्र निर्दिष्टविषयताप्रवादविरोधः एवमस्माद्दीर्घ इत्यादावपि क्रियाध्याहारेण तस्मशीले माथुराः स्रौघ्नेभ्यः आढ्यतरा
इत्यादावपि क्रियाया अध्याहरणीयतया तत्रापादानस्यापेक्षितक्रियारूपस्योपात्तविषयान्तर्भावप्रसंग इति नादृष्टा
पादानयोरविशेषापत्तिः एवं चोपात्तविषयं किंचिन्निर्दिष्टविषयं तथा अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यत इति शा
ब्दिकविभागविरोधः अथापायपदेन क्रियासामान्यं क्रियाजन्यविभागश्च विवक्षितः एवं वृक्षात्पततीत्यादौ विभागा
त्मकक्रियाध्याहार इति न दर्षादानमपि निर्दिष्टविषयम्‌· यत्रापादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारो वलाहकाद्विद्यो
तत इत्यादौ तदपादानमुपात्तविषयम्‌· यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तदध्याहारस्तत एव चापादानतानिर्वाहो यथा माथुराः स्रौघ्नेभ्यः
अस्माद्दीर्घ इत्यादौ तत्रापेक्षितक्रियत्वमिति चेत्‌· एवमप्ययमस्मात्तर इत्याद्यपादावगतितत्र हितारत्वं जातिः जातेश्च न सा
वधिकत्वमिति कुतोपादानता· अन्यथाऽयमस्माद्गौरित्याद्यापत्तिः न च जातेरपि तारत्वस्य तारइति प्रतीतिबलाद्भव
त्येव सावधिकत्वमिति वाच्यम्‌· यदेव ह्यपेक्षितारत्वं तदेवान्यापेक्षयामन्दत्वं समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात्‌ स
मनियमानभ्युपगमे जातिसंकरप्रसंगात्‌· तथा च तारत्वादेः सावधिकत्वे स्वापेक्षया यत्तारस्तमपेक्ष्य स्वस्मिन्मन्दत्व

म्यर्थः संबंधाधीनत्वं ताहशक्रियायां मत्वेति संबंधे च हिमवदादिः प्रकृत्यर्थः उपाध्यायादंतर्द्धत्ते छात्र इत्यादावंतर्द्धि
त्सेनापादानता· अंतर्द्धिरंतर्धानम्· स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देश्यको व्यापारः एवं च व्यापारानुकूल
तया तद्धीनघटको यत् कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देश्यः सोपादानमिति सूत्रार्थः उक्तस्थलीयपंचम्या अंतर्द्धिघ
टकदर्शनान्वयिकर्तृतानिरूपकत्वमेवार्थ इत्युपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयतायाः स्वनिष्ठोभावस्तदुद्देश्यकव्यापा
रकर्त्ता छात्र इति तत्रान्वयबोधः इदं तु बोध्यम्· अस्मादयं दीर्घोस्मादयं नार इत्यादौ नापादानपंचमी दैर्घ्याद्यवधेरपा
दानत्वस्याननुशासनात्· ध्रुवमपाय इत्यनेन हि अपाये विभागरूपक्रियायां क्रियांतरजन्यविभागे च यदवधिभूतं तत्
स्यापादानत्वं विधीयते· न त्ववधिमात्रस्य· यदि चापायपदं वस्तुमात्रोपलक्षणं तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात्· अथ
तत्पदेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते अस्माद्दीर्घ इत्यादौ च भवतीत्यध्याहार्यम्· दीर्घते वेति क्रियायाः सावधित्वम्· आव
श्यकं च क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्यानिर्वाहात्· एवं बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यादौ द्योतनादिक्रिया
याः सावधिकत्वविरहेण निःसृत्येत्यध्याह्रियते· अत एवैतदपादानं निर्दिष्टविषयमपि तूपात्तविषयमिति वैयाकर
णाः निर्दिष्टमुच्चरितं धात्वर्थप्रयोगाभावेऽध्याहतत्वं· विषयोऽवधित्वनिरूपकः निःसरणं च विभाग एवेति उक्तस्थलेऽध्याहृत

द्धीतेराभ्माद्धीतसंदेश इत्यादावाख्यातुराख्यातोपयोग इत्यनेनापादानता· तत्र प्रकृत्यर्थे पंडितादिकर्तृकोच्चारणा
धीनत्वं पंचम्यर्थः तस्य च श्रवणोच्चारणार्थविशेषत्वानादिक्रियायामन्वयः मृत्पिंडाद् घटो जायते इत्यादौ जनिकर्तुरि॰
त्यनेनापादानत्वं· तत्र प्रकृतित्वं नविकारित्वं· प्रकृतिविकृतिभावाभावेपि प्राक्केकर्यानोभरतस्ततोभूतवायोर्जनित इ
त्यादौ पंचमीदर्शनात्· नहि सुतवपुषो मातापितृशरीरविकारत्वमपितु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव· शुक्र
शोणितादेः शरीरस्यत्वेपि॥ लमूत्रादिरितं वशरीरान्वयस्ववत्वाभावात्· न चैतत्र हेतुपंचम्येवनापादानपंचमीति वाच्यम्·
गुणभिन्नरिक्तहेतौ पंचम्यनुशासनविरहात्· अन्यथा दुग्धाद्दधि जायते मृत्तिकाभ्यो घटो जायते शृंगाद्धनुर्जायत इ
त्यादावपि हेतुपंचम्येवोपपत्तौ जनिकर्तुरित्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्कारणत्वमेव प्रकृतित्वं· दंडाद्घटो
जायत इत्यादयोपि प्रयोगा इष्यंत एव· अत एवेश्वरस्य द्व्यादिकार्यप्रकृतित्वेपि यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यादौ पंचमी
न च प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायामपि क्रियाविवक्षाभावादपादानपंचम्यनुपपत्तिर्हेतुपंचमी च प्रकृतेनुपप
न्नैवेति वाच्यम्· आगत्या जायत इत्यादिक्रियाध्याहारेण तत्र पंचम्या उपपादनीयत्वात्· हिमवतो गंगा प्रभवतीत्या
दौ भुवः प्रभव इत्यनेनापादानताः यत्तं अंधात्म भवनं प्रथमप्रकाशः स प्रभवः प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थः पंच

कश्चित्कस्यापि न प्रतिषेधो वारयत्यादिना बोध्यते: प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थेनावच्छे
दकफलशालितया गवांधादेः कर्मता· यवादिपदोत्तरं पंचम्यायवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्याय्य
ते· इच्छा च भक्षणादिक्रिया कर्तृनिष्ठा तदर्थेन भावनीया· एवं चोक्तस्थले यवकूपादिनिष्ठत्वेन गवांधादीच्छाविषय
यायोगलाभः संयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्तत्फलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलकृतिमानित्याका
रकोबोधः अंधादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखोपगमनादेरिच्छावर्तनत एवेति· वस्तुगत्यायः कू. पा
दिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य न दिच्छाविषयत्वमक्षतमेवः न च यवकूपादिनिष्ठफलविशेष्यजनकत्वमेव पंच
म्यर्थोस्तु किमिच्छांतर्भावेणेति वाच्यम्· यत्र चैत्रादेर्नांतरीयकतया विषभोजनादिकं न तु स्वेच्छानन्नभोजनविरोधित्वा
पारकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति न प्रयोगः पितुस्तु विषाद्वारयतीत्यादिरेव· नत्र पूर्वप्रयोगवारणाय स्वत्रकृता ईप्सित
त्वस्यानेन सन्नुप्रत्ययेनेच्छोपादानात्· अत एव यद्यवादिकं केनापि न भुक्तं तत्कर्मकभोजनाप्रसिद्धावपि भोजनफ
लेसंयोगविशेषेतद्यवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्यवादीन्वारयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः एवं च नत्र भक्षणादौ
तद्यवादिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभावबोधोपि केषांचिन्न्यायशोनादेय एवेति· पंडितानुरागेण श्रीगणेशोपाध्याया

रतोऽनिष्टसंभावना त्राणं वानिष्टनिवृत्यनुकूलो व्यापारः तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टजनकमपादानसंज्ञ
मिति सूत्रार्थः एवंच पंचम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वम्॰ तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकानिष्टेन्वेति॰ अथ यस्य व्याघ्राधीनं भय
मप्रसिद्धमथच व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं संभावयति तत्तु रुषपरो व्याघ्राद्यं विभेतीति कथं प्रयोगः प्रमाणं
अनिष्टस्य व्याघ्राधीनत्वस्य वाधादिति चेत्॰ भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यता प्रकारकत्वमवाधितमेवेति नानुपपत्तिः
एवंच शत्रुभ्रमेण मित्रादपि विभेतीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः एवंच भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभा
वितमपादानमित्येकः सूत्रार्थः अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्रयोजकं तदित्यप
रः अनिष्टं दुःखमेव सर्वत्रानुगतम्॰ यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न प्रसिद्धं तेनादृशस्याप्यहिकंटकादेरपादानत्वं
कथमिति चेत्तर्हि॰ यन्निष्ठस्वदुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति
वक्तव्यम्॰ घटाघचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भं निर्वाच्यं यवेभ्यो गां वारयति कूपादं
धं वारयतीत्यादौ वारणार्थानामित्यनेनापादानत्वम्॰ वारणं क्रियाप्रतिषेधस्तदर्थकधातुयोगे ईप्सितस्तत्तत्क्रिया
जन्यफलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तुरभिप्रेतोऽपादानमिति सूत्रार्थः क्रिया च भक्षणागमनादिरूपा॰ तात्पर्यवशात्ता

लव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शाब्दबोधसंभवात्· विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशेष्यभावविपर्या
सानिर्वाहात्· यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनापरार्थबोधप्रसंगवदुक्तरूपसंकेतोपगमेपि पुष्प
वंतपदशक्त्यविशेषेण ननु इव सकर्मकधातुतोपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्यैवान्वयबोधः स्यान्न तु तदाप
न्नार्थद्वयविषयक इत्युच्यते तदा संकेतस्य बोधांशे विशेषणतयाभासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्या
वच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयं विशेषणविशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमव
च्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति नथैव नयोर्भानम्· पुष्पवंतपदसंकेते च चंद्रसूर्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभा
वो न भासते· अनयोर्विशृंखलमेव भानमिति न काप्यनुपपत्तिः· यदि च वृक्षात्स्पंदते इत्यादिप्रयोगस्तदा सका
र्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारवाचकतामते पंचम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभागानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापा
रविषयकधातुशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः फलव्यापारयोर्वैशिष्ट्यानुपरक्तयोर्भानवर्यनामते च संकेतीयबोधनिष्ठ
विषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नफलांतरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगाहिज्ञानजन्योपस्थितिः
कारणमभ्युपगंतव्यमित्यलमधिकेन व्याघ्राद्बिभेति दस्युभ्यो रक्षतीत्यादौ भीत्रार्थानामित्यनेनापादानत्वम्· भयं च प

व्यु·वा·
८५

जनकत्वान्वयबोधेधातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमत्वान्वयेचधातुजन्यमुख्यविशे
ष्यकोपस्थितिर्हेतुरितित्यजधातुजन्यविभागावच्छिन्नव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारविभागयोः पंचम्यर्थविभागजनक
त्वावधिमत्वान्वयासंभवइतिवाच्यम्· फलव्यापारयोः पृथक्धात्वर्थतामतेत्यजधातोरपिप्राधान्येनविभागस्यतद
वच्छिन्नस्पंदस्यचोपस्थित्यातदुपस्थितिविषयतादृशार्थयोरपिनतत्पंचम्यर्थान्वयसंभवादितिचेन्न· फलावच्छिन्नव्यापार
स्यधात्वर्थतामतेउक्तरीत्यैवसामंजस्यात् तयोः पृथक्धात्वर्थतामतेचतयोःफलविषयकव्यापारविषयकबोधंजनयत्तु
धातुपदमित्येतादृशेच्छारूपा· फलव्यापारयोरेकैवशक्तिः पुष्पवंतादिपदवत्· ननुफलविषयकंव्यापारविषयकंबो
धंजनयत्वितिसमूहालंबनात्मकबोधनिष्ठतन्निष्ठविषयतावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपा· तथासतिनाना
र्थताविशेषेणकदाचित्फलव्यापारयोरेकैकपरित्यागेनाप्येकैकस्यबोधप्रसंगात्· तथाचविभागेपंचम्यर्थावधिमत्वा
न्वयबोधेबोधनिष्ठविषयतांशेविभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानंक्रियांशेविभागजनकत्वरूपपं
चम्यर्थान्वयबोधेचतादृशबोधनिष्ठविषयतांशेविभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानंहेतुरूपेयते
इतित्यजधातोस्तादृशज्ञानमभ्रांतस्यासंभवीत्यतिप्रसंगानवकाशात् शक्तिद्वयादिवादिनैकशक्तेरपिकर्मस्थलेफ

राम
८५

गस्यस्ववृत्तित्वेपिस्वस्यनविशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्यविवादमेव· अवधित्वादिकंचस्वरूपसंबंधविशेषःयथा
द्रु· विभागोधिकरणतापयोजकत्वंचवृक्षात्पततीत्यादौपंचम्यर्थः विभागेवधित्वसंबंधेनप्रकृत्यर्थोन्वयः तद्विशि
ष्टविभागस्यनिरूपितत्वविशेषसंबंधेनाधिकरणतायामन्वयः क्षत्रादिकर्मणिचननदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरू
पितान्वयमात्रनिष्ठाधिकरणतापयोजकत्वं· कारणस्यापिस्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादितिसामंज
स्यम्· अथवृक्षात्पततिवृक्षाद्विभजतेइतिवत्वृक्षात्त्यजतीत्यादिर्नकथंप्रयोगः पंचम्यर्थस्यविभागजनकत्वस्यविभा
गावच्छिन्नक्रियारूपत्यागेऽवधिमत्वरूपपंचम्यर्थस्यचविभागरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वयेवाधकाभावात्
नचविभागावच्छिन्नक्रियायांविभाग्यान्वयोऽव्युत्पन्नःउद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादितिवाच्यम्· जनकतासंबं
धेनविभागावच्छिन्नेप्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनकत्वान्वयेव्युत्पत्तिविरोधविरहात्· नचपंचम्यर्थविभागजन
कत्वावधिमत्वयोरन्वयवोधेधातुविशेषाधीनव्यापारविभागोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात्तदभावेनत्यजधातूपस्थितनतद
र्थेनपंचम्यर्थान्वयइतिवाच्यम्· त्यजिपतोस्त्यजिविभज्योश्चपर्यायताभ्रमदशायांत्यजत्यर्थव्यापारविभागयोःपं
चम्यर्थान्वयात्त्यजधातुजन्यतनदर्थोपस्थितेरपिपंचम्यर्थान्वयहेतुतायाअवश्यवाच्यत्वात्· नचपंचम्यर्थविभाग

सत्वेपिस्वनिष्ठविभागाजनकत्वाभावासत्वेन· वृक्षात्पततीतिनभूतलादन्यत्रपतनेभूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वा
भावसत्वेपितन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्वेनायोग्यतापत्तेः नापिद्वितीयः वृक्षात्पर्णंपतनतिनपर्णादि
न्यत्रपत्रनिष्ठपतनेपत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्यैवपत्रान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतयापत्रनिष्ठभेदप्रतियो
गित्वावच्छेदकत्वस्यापिवाधाद्योग्यतायानिर्वाहयितुमशक्यत्वादिति· अत्राहुः विभागोजनकत्वंचपंचम्यर्थः विभागे
प्रकृत्यर्थस्यावधिमत्वंसंबंधस्तेनसंबंधेनप्रकृत्यर्थविशिष्टस्यविभागस्यनिरूपितत्वविशेषसंबंधेनजनकत्वेन्वयः
जनकत्वंचफलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपितत्वादृशजनकत्वस्यक्रियायां· नञ्समभिव्याहारस्थलेचक्रियान्वयि
न्यभावेप्रतियोगित्वेनान्वयः वृक्षपत्रादिविभागजनक पत्रादिकर्मचनपत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोपधायकं·
पत्रादेः स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेननत्कर्मणिविशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात्· फलोपा
धायकत्वस्यसामानाधिकरण्यगर्भत्वान्नोक्तानुपपत्तिः वृक्षाद्विभजतेइत्यादावपिवृक्षा— वधिकत्वंविभागेप्रतीय
ते नत्वापादानतायाः अवधित्वारूपत्वात् वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेनबोध्यते
तोवृक्षः स्वस्माद्विभजतेइतिनप्रयोगः यथाहिस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगः स्वस्मिन्नवर्ततेतथास्वावधिकविभा

न्वयीसंबंधस्तुथ्यर्थः एवंचभवदीयहितविषयिणीमदीयेच्छेतिबोधः कल्याणाद्यर्थकोपिस्वस्तिशब्दः स्वस्त्
तु मह्यमित्यादौतत्रापिचतुर्थ्यर्थःसंबन्धः स्वस्त्यर्थान्वयीइत्यलम् ॥ ॥ इतिचतुर्थ्यर्थनिरूपणम् ॥ ॥
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ वृक्षात्पर्णंपततीत्यादौ पंचम्याप्रकृत्यर्थस्यवृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वंप्रत्याय्यते ॥
अपादानत्वंच स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभाग
जनकस्वपतनाद्यपादानत्ववारणायभूतांतंक्रियाविशेषणंभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागेपंचम्याः शक्तिद्वयं॥
भेदोविभागेचवृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबंधेनान्वयः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वसंबंधेन विभागस्त्वजन
कतासंबंधेनक्रियायामन्वेति जनकतासंबंधस्यप्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्तानत्संबंधावच्छिन्नविभागाभा
वःक्रियायांबोधयितुंनशक्यइतिचेनहि विभागजनकत्वमेवपंचम्यर्थोस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवतस्याप्या
श्रयतासंबंधेनक्रियायामन्वयः एवंचवृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठविभागजनकपतनाश्रयः पर्ण
मित्याद्याकारकमुक्तस्थलेबोधः अथपंचमीसमभिव्याहृतनञोतयोः पंचम्यर्थयोर्द्वयोरेवाभावरूपंबोध्यतेयथा
योगमेकतरस्यवा नाद्यःपक्षः वृक्षात्पततिनस्वस्मादित्यत्रस्वनिष्ठपतनेस्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव

व्यु०वा० ८३

कृत्यर्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबंधेनान्वयो वाच्यः प्रकृत्यर्थे च तादृशसंबंधेनाभाव
विशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानमुपेयं· अन्यथान्यत्राभावसामानाधिकरण्यस्याशौक्ल्यादेः सर्वदाऽप्युक्तकाकादावपिस
त्वेन काकोऽप्युक्तो भवतीति प्रयोगः स्यात्ः अत्राभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यभानं च प्र
कृत्यर्थेन संभवति· प्रकृत्यर्थास्कन्दितमहकारणस्यार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकपसंबंधो न।
प्रत्याय्यते· पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकांक्षयापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणसंबंधावच्छिन्नसंबंधावा।
च्छिन्नसंबंधाप्रत्यायनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबंधेम ध्येच्छिप्रत्ययार्थाभावविशिष्टप्रतियोगित्वरूपविशेषणस्य
प्रकृतित्वत्याऽभासमानस्य भानासंभवादित्यनुपपत्तिः· अस्मन्मते तु भवत्यर्थे भावेच्छिप्रत्ययांतार्थस्याधेयतासंबंधे
न पूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्य शौक्ल्यादेः सामानाधिकरण्यसंबंधेनैवान्वयस्योपगंतव्यतया
तेन संबंधेन चाधिकरणविशिष्टाशौक्ल्यादिनाविशिष्टस्य भवत्यर्थस्यैवाख्यातार्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबंध
भानात्· तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौक्ल्याद्यभावाधिकरणे एव सत्वेन नोक्तातिप्र
प्रसंगः अन्यत्त्वयमूह्यम्· स्वस्तिभक्तनरत्यादावाशीः स्वत्यर्थः सा च परहितविषयकस्वेच्छा· स्वमुच्चारयिता हिता

रामः ८३

तस्यापि शौक्ल्यादिधर्मेण वार्थः अभूततद्भावेन तदनुशासनात् अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य
तद्भावः शौक्ल्यादि अथवा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्ल्यादि शुक्लीभवतीत्यादौ तु द्रव्य
र्शिता गतिः नचाभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे गौरवात् शुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्य
न्वयि अभूतत्वं च्विप्रत्ययार्थोस्तु शुक्लतरइत्यादौ तरवीयर्थोत्कर्षस्येवच्व्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेद
केन्वयसंभवादिति वाच्यम् मन्मतेपि शौक्ल्यादिभावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात् पूर्वकालाव
च्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहितस्याधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबंधतयाभ्युपगमात् शौक्ल्यादा
वभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणुः शुक्लीभवतीति प्रयोगप्रसंगात् शौक्ल्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु नाद्रूप्येणेति न
शक्यानंतरं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबंधतयाभ्युपगमाद्धर्मान्तरस्याभूतत्वमा
दाय न जलपरमाणुः शुक्लीभवतीत्यादिप्रसंगः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते
तु अशुक्लीभवतीत्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यभावस्य प्रागपि क्वचिद्विद्यमानतया तदभावान्वययोग्यतानु
पपत्तिः तत्तद्धर्मिण्यविद्यमानत्वस्य च्व्यर्थत्वे शौक्ल्याभावस्येति पूर्वकालावच्छिन्नोभाव एवाविद्यमानत्वं तस्य च प्रा

पिप्रयोज्यत्वंविषयितयानवच्छिन्नजनकतावर्त्तानादौ प्रसिद्धम्· प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेववातत्र धात्वर्थः
तत्रपंचमंतार्थपाएडत्यनिरूपिंनत्वस्याभावो नञ्भावो ध्वंतेउक्तरीत्या क्रियायोगेनमस्कार्यस्यकर्मत्वेपिस्वयंभुवेनम
स्कृत्येत्यादौचतुर्थी· अपकर्षविधित्वमात्रविवक्षया केचित्तु· नारायणंनमस्कृत्येत्यादौ नमः पदंनतिकर्मपरं· तथाच
नारायणंनतिकर्मीकृत्येत्यर्थविवक्षयाघटंशुक्लीकरोति शुक्लीकरोतीत्यादौघटादेरिवनारायणादेः कृतिकर्मता· शि
रवंडिनंपुरस्कृतोत्यादौपुरः पदमग्रस्थितपरं· एवंघटंसाक्षात्करोतीत्यादौसाक्षात्पदंप्रत्यक्षविषयपरं· एवंदुः खमावि
करोतीत्यादावप्याविः पदंज्ञानगोचरार्थकमितिमतेऽपूर्ववद्द्वितीयानिर्वाहइत्याहुः नमः पदस्यधर्मिबोधकत्वेह
रिराविर्भवतीत्यादिवन्नमोभवतीतिप्रयोगप्रसंगोऽतः तस्मान्नमः करोतीत्यावि: करोति· पुरस्करोति अलंकरोतीत्यादौ
नमः प्रभृतयोनिपाताधर्मवाचकाएवलाघवात्· नत्विद्वंसोऽत्रयस्यदर्शितरीत्यैवकर्मतोपपत्तेः आविर्भवतीत्यादिप्र
योगानुरोधेनवाविरादिशब्दानांप्रकटताश्रयधर्मिणिलक्षणोपेयते· शुक्लःपटइत्यादौशुक्लादिशब्दानामिव· अ
स्तुवातत्रापिप्रकटतारूपोधर्मएवतदर्थस्तस्यैवधात्वर्थभावेधर्मरूपेऽभेदान्वयः क्रियायांस्वार्थाभेदान्वयेआविर्भ
वादेरेवाकांक्षास्वीक्रियते· नतुनमः पदादेरितिननारायणोनमोभवतीत्यादेःप्रसंगः शुक्लीकरोतीत्यादौच्विप्रत्यया

राम:
९

तासंबंधेनविशेषणतयाधातुप्रतिपाद्यम्. प्रकृतेनिपातार्थस्याधात्वर्थस्यसाक्षादन्वयेनादृशबोधविषयत्वरूप
स्यतदवच्छेदकत्वमक्षतमेव. नचैवंपूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वंदुर्वारं विभागादौक्रियाजन्यत्वसत्वेपिनिरुक्तधात्वर्थ
तावच्छेदकत्वाभावात्. नहिविभागादिर्गम्याद्यर्थेकथमपिविशेषणतयाभासते एवंचनारायणादेःकरोतिकर्मत्वेपिनमः
पदादिकेनानतद्योगेनारायणादिपदोत्तरंद्वितीया.तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेनतदर्थानन्वयात्. नापिनाराय
णंफलंकरोतीतिप्रयोगापत्तिःफलस्यात्रधात्वर्थव्यापारेसाक्षादविशेषणत्वात्.निपातातिरिक्तनामार्थस्यधात्वर्थभेदे
नान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्. धात्वर्थेसाक्षाद्विशेषणीभवत्येवफलेद्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात्. अतएवपुरस्कृत्य शिं
खंडिनमित्यादावपिशिखंड्यादेःकृतिकर्मताःधात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूपनिपातार्थदेशावस्थानरूपफलाश्रय
त्वात्.नारायणोनमस्क्रियतेत्याद्यात्पुरस्क्रियतेइत्यादौनिपातार्थफलंधात्वर्थव्यापारेविशेष्यतयैवभासते.तदन्वित
माश्रयत्वंकर्मास्याताद्विनाप्यते. अथैवमपिकारकविभक्तेःसाक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभंगइतिचेन्नःनादृशनिय
मेनिपातातिरिक्तमंतराकृत्वेतस्यैवसाक्षादर्थत्वात्. अन्यथाघटोदंडाज्जायतेनपारिमाण्डल्यादित्यादौकारकपंच
म्याजन्यत्वान्वयिनिनजर्थाभावेप्रतियोगितयास्वार्थप्रयोज्यत्वादिबोधनासंभवात्. पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमा

क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपंमेवतच्चनतस्येति द्वितीययानायंविषयः नचापकर्षवोधरूपफलाश्रयत्वरूपक
र्मत्वंनत्राबाधितमेवेतिवाच्यम्· एवंसतिनारायणावधिकापकर्षवोधकदण्डवत्प्रणिपातादिजन्यतादृशापकर्षवो
धाश्रयतायाः पुरुषांतरसाधारणतयानारायणंप्रणामदृशायांमनुष्यंनमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्तिः यदिचापकर्ष
विधित्वप्रकारकवोधानुकूलव्यापारोनमस्कारस्तद्धटकवोधविशेष्यतयानारायणादेः कर्मत्वं· क्रियाजन्यफलशा
लित्वरूपेकर्मत्वेचव्यापारांशेनुकूलतासम्बन्धेनविशेषणीभूतंफलमेवविवक्षणीयं· अत्रचानुकूलत्वमेवव्यापारां
शेविशेषणमित्यपकर्षावधित्ववोद्धुः पुरुषांतरस्यनकर्मतेत्युच्यतेतदापिनारायणंप्रणम्येत्यादावेवकर्मत्वमुपपद्यते·
नतुनारायणोनमस्कृत्येत्यादौनमः पदार्थघटकशाब्दस्यधात्वर्थताविरहेणतद्विषयतायाःकर्मतानात्मकत्वात्· कृति
विषयतायाश्चनमः पदार्थव्यापारएवसत्वात्· मैवम्· नमस्करोतीत्यादौकृधातुनैवव्यापारवोधात्· अत्रचस्वापकर्षा
वधित्वप्रकारकवोधविषयतामात्रंनिपातार्थः अत्रत्वेसमभिव्याहृतःकर्ता तथाचतादृशवोधविषयताप्रयोजक
व्यापारानुकूलकृतिमानितिसमुदायाधीनोवोधः तादृशविषयताश्रयतंयानारायणादेः कर्मत्वात्· यतोधात्वर्थताव
च्छेदकफलशालित्वंकर्मत्वमित्यत्रधात्वर्थतावच्छेदकत्वंनधातुशक्यतावच्छेदकत्वमपितुव्यापाररूपार्थेनुकूल

गएवनमः पदशक्तिरित्यनादेयम्· गौरविनोद्देश्यकत्वस्यनमःपदार्थशरीरनिवेशेपिगौरवितोद्देश्यकपूजानिरि
क्तद्रव्यत्यागवोधनायनमःपदप्रयोगवारणाययोक्तविशेषणस्योच्चारणेप्यवश्यनिवेशनीयतयाततएवतदतिप्रसंग
वारणात्‌·इंद्रायस्वाहाजुभ्यंस्वधेत्यादौअग्निप्रक्षेपोपहितेदेवोद्देश्यकत्यागवोधकस्वाहापदपित्रुद्देश्यकत्यागवोध
कस्वधापदयोरपिनमःपदवद्देदादेशितोच्चारणाकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषीयत्यागवाचकता· अन्यथापूर्ववद्देवा
तिप्रसंगः एवंचदेवोद्देश्यकत्वादेरपिनवाच्यांतर्भावः अनादृशत्यागतात्पर्येणस्वाहादिप्रयोगस्यदेशनादेशित
त्वविरहेणैवानतिप्रसंगात्‌· एतएवतांत्रिकपूजायामर्घ्योचमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितपित्रुद्देश्यकत्ववि
रहेपिस्वाहास्वधाप्रयोगस्यनोसममेतार्थता· एवंचसतिनमःस्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थलेंत्यप्रयोगस्यवेदवोधि
तत्वाभावेनैवनातिप्रसंगः नञिरूपोनमःपदार्थश्चस्वापकर्षवोधनानुकूलःस्वीयव्यापारः चतुर्थ्याचापकर्षान्वय्य
वधित्वमवधिमत्वंवाप्रत्याय्यते· स्वमुच्चारयिता· तथाचचैत्राद्युच्चारितान्नमोहरयइत्यादिशब्दाद्धरिर्यवधिकचैत्राप
कर्षवोधानुकूलश्चैत्रीयव्यापारइत्याकारकोवोधः नारायणंनमस्कुर्यादित्यादौनमःशब्दयोगेनचतुर्थी· द्वितीययाका
रकविभक्तित्वेनवलीयस्यायाधात्‌· अथात्रनारायणादिर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेवतच्चनकर्मत्वं· कर्मत्वंच

तिनप्रयुज्यते· नवापरकीयत्वबोधनायचैत्रोनमइत्यादि· ऋत्विजाच्चयजमानरूपपुरुषांतरीयतत्तद्रव्यत्यागेस्वीय
त्वमारोप्यैवपूजायांनमः पदंप्रयुज्यते· सचारोपस्तस्याविशेषदर्शनदशायामप्याहार्यतयोपपद्यतेइतिप्रतिनिधि
प्रयुक्तस्यदानवाक्यस्यैवपूजायांत्मइशनमःपदघटितवाक्यस्यबाधितार्थत्वेप्यदृष्टजनकत्वंनविरुद्धम्· अस्मच्छ
ब्दादिवस्योच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचकान्नमःपदाद्विशेषरूपेणपुरुषभानमानम्· अशक्यस्यचैत्र
त्वादेर्भानासंभवेनस्यापिवाच्यत्वभावः स्वीकरणीयः तदनुगमकंचोपलक्षणीभूतमेककालीनोभयावृत्तिशरीरजातित्व
म्· स्वत्वाननुगमेपिशक्त्यैक्यंकथंचिदुपपादनीयम्· सर्वनामशक्त्यैक्यवत्· उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारणवेदीय
त्वेनविशेषणम्· अतःपूजाभिन्नयादृच्छिकान्नत्यागबोधनायान्नंनमइतिप्रयोगः योग्यतासत्वेपितत्रनमः पदप्र
योगस्यवेदाबोधिततयेनतद्घटिततत्पदयाकपुरुषलक्षणरूपाप्रसिद्धाऽवाचकत्वात्· अतएवयथानीचप्रीतिहेतु
क्रियास्थलेपूजयतीत्यादिवारणायपूजयत्यादिवाच्यप्रीतौगौरवितवृत्तित्वं· स्वसमभिव्याहृतपदार्थकर्तृपुरुषाव
धिकोत्कर्ष वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयते· उक्तस्थलेचयोग्यतासत्वेपिनीचवृत्तिप्रीतेस्तत्वाभावेनतत्तात्पर्येणपू
जयत्यादेर्नप्रयोगः तथाचनीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येणानमः पदाप्रयोगात्तदतिप्रसंगवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्या

वपितदीयत्वेननचद्रव्येस्वत्वावगाहिनीच्छाविसंवादरूपैव· द्रव्यनिष्ठान्यदीयस्वत्वेबाधितशिवादिनिरूपितत्वशि
वादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वांतरेवाबाधितंतत्तद्द्रव्यसंबंधमेवावगाहते· नचस्वत्वानिरूपफलेच्छांविनास्वस्वत्वाभावगो।
चरेच्छैवनसंभवतीतिशिवादिस्वत्वत्यागस्यैवविषयइतिपक्षोऽसंभवदुक्तिकइतिवाच्यम्· स्वस्वत्वाभावविषयके।
च्छायाःपुण्यादिरूपफलजनकत्वात्तद्विषयस्यपुण्यादिजनकतावच्छेदकस्यापिपुण्यादिफलकत्वात्· अन्यथा
नत्वत्वस्यापीष्टाजनकतयास्वतोऽपुरुषार्थतयाचप्रथममपितदिच्छाया असंभवेनप्रथमकल्पस्यापिहेयतापत्ता
त्· तत्रचप्रथमकल्पेस्वस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वंजन्यतासंबंधेनतादृशेच्छावत्वंवाचतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यशि
वादेर्विषयताविशेषसंबंधेनान्वयः द्वितीयकल्पेचविषयिताविशेषएवचतुर्थ्यर्थः तत्रचनिरूपितत्वसंबंधेनशि
वादेरन्वयः नचप्रथमांतपदार्थस्यमुख्यविशेष्यतानियमः भूतलेनघटइत्यादौनिपातार्थस्यापिमुख्यविशेष्यतयाभा
नात्· शिवायोत्सृजतीत्यादाविवनात्रनिएकर्तृसंप्रदानतानियमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात्· नमःपदेनचस्वप्रयोक्तृ
पुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैवत्यागोभिधीयते· अन्योच्चरितनमःपदेनान्यदीयत्यागाबोधनात्· तत्पुरुषोच्चरितनमःपा
दात्त्यागबोधेत्यागेत्यज्यमानद्रव्येचान्यदीयत्वसंशयानुदयात्· अतएवत्यागेतदीयत्वबोधनायाहददद्दइत्यादिवदहन्नमद

सु॰वा॰ त्तयेतुमर्थ्याद्दितिसूत्रं॰ अश्वायघासइत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतयातादर्थ्यचतुर्थ्येव॰ आद्रियतेइत्यस्याश्वाहा
८९ रेणाश्वंभोजयितुमाद्रियतइत्यर्थविवक्षयाक्रियार्थोपपदेत्यादिसूत्रेणचतुर्थ्युपपत्त्या अश्वपदस्यमुख्यार्थपरत्वोप
पादनेपिअश्वघासइत्यत्राश्वपदस्यतद्भोजनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्चावश्यकता॰ अन्यथाऽदृतपदसापेक्षतया
चतुर्थ्याःसमासानुपपत्तेः नचतथापिसमासानुपपत्तिः रंधनायस्थालीत्यादौतद्वारणायचतुर्थीतदर्थेतिसू॰ण
समासेप्रकृतिविकारभावस्यनियामकत्वानुसरणादितिवाच्यम्॰ आरामगृहाश्वघासादौचतुर्थीतियोगविभागेन
शाब्दिकैःसमासोपपादनात्॰ नमस्कृत्यादिशब्दयोगेपितदर्थविशेषणवाचकपदान्नमःस्वस्तीत्यनेनचतुर्थ्यानु
शिष्यते॰ नमःशब्दार्थस्त्यागोनमस्कारश्च॰ एवंच शिवायनमइत्यादौत्यागार्थकःचतुर्थ्याचतत्रप्रकृत्यर्थस्याश
वादेरुद्देश्यत्वंप्रत्याय्यते॰ त्यागश्चयदिशिवस्यायंभवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदात्यागोद्देश् राम:
त्वंत्यागजनकेच्छायाःस्वत्वभागितयाविषयत्वं॰ यदिचत्यागरूपेच्छैवस्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेनत्यज्यमानगतं ८९
स्वत्वमपितत्रविषयीकरोति॰ ननुतज्जनकेच्छा॰ तदास्वभागितयात्यागविषयत्वमेवतदुद्देश्यत्वम्॰ शिवादेर्विग्रहव १५
तोस्वीकाराभावात्तदाकारतयाध्यानमंत्रस्यत्यागोद्देश्यतामतेतदभावाच्च॰त्यज्यमानो------पचारांशेःस्वत्वाभ

कूलव्यापारानाश्रयतयानपाकायव्रजतीत्यादावनेनचतुर्थीति तुमर्थाच्चेत्यादिसूत्रं· तदर्थश्च तुमन्नंतपद्घातुनाया
हृशोर्थः प्रत्याय्यते· समभिव्याहृतक्रियाऽन्विततादर्थ्येपरान्तद्धातुघटितभावकृदंताच्चतुर्थीति युक्तं व्रजतीत्यत्रतुमन्नंतेनव्र
जनेपाकविषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्वंबोध्यते· तुमुन्ण्वुलाविति सूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायांप्रकृतक्रियासमान
कर्तृकत्वसहिततदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेनविवक्षितायांतुमुन्ण्वुलोर्विधानात् एतत्सूत्रस्यापिस्व
र्गायपुत्यमित्यादिर्नविषयइति सोऽसाधुरेव· एधानाहर्तुंव्रजतीत्यर्थे एधेभ्योव्रजतीत्यत्र एधस्यनव्रजनप्रयोजना
त्वंसिद्धत्वात्· व्रजनस्यतदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वाच्चेतिनतादर्थ्यइतिसूत्रस्यप्रवृत्तिर्नापितुमर्थादित्यादेरेधपद
स्यक्रियारूपभाववचनत्वाभावादितितत्रक्रियार्थोपपदस्येतिचतुर्थीनदर्थश्चक्रियार्थोपपदस्तुमन्नंतोयोधातुरप्रयु
क्तस्ययत्कर्मतत्प्रयोगंविनातदर्थकर्मतयातद्विवक्षितंतद्वाचकाच्चतुर्थीति· अत्रचाहर्तुमितितुमन्नंतार्थः समभिव्या
हृतक्रियान्वयिस्वार्थकत्वान्वयाहरणानाहृशार्थकर्मतयाएधस्यविवक्षितत्वात्तत्रचतुर्थी· चतुर्थ्याएवार्थस्तत्कर्मका
हरणप्रयोजनकत्वं पाकायव्रजतीत्यादौपाकंकर्तुमित्यर्थविवक्षायामनेनैवसूत्रेणचतुर्थ्युपपन्नावपियदापाका
कृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वंनविवक्षितमपितुपाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपपाकार्थकत्वमेवतत्रापिचतुर्थ्युपप

सु.व्या. ८८

त्तरमरणमेव पापजनकं वाच्यं तथा च नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यम्· गृहीतद्रव्यमपरिशोध्य मरणस्थले तद्द्रव्यपरि
शोधनाप्रसिद्ध्या तदनुत्तरत्वादिघटितरूपेण हेतुतायाः कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम्· यूपाय दारु इत्यादौ न संप्र
दानचतुर्थी· अपि तु तादर्थ्यार्थसूत्रान्तरेण· तादर्थ्यं च स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम्· समभिव्याहृतपदार्थतादर्थ्य
विवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति तदर्थः प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वं· दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमित्याद्या
पत्तेः नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वं· स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्स्वर्गाय पुण्यमित्याद्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः त
थासति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तुमर्थेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्· पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव
तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारे इच्छानुकूले इच्छाविषयत्वं· तत्प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजन
त्वरूपतादर्थ्यं च न तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वे तु चतुर्थ्यर्थः प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य दारुणो यूपेच्छाधी
नेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वमिति हि विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी· इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रय
त्वं चतुर्थ्यर्थः प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतयान्वयः एवं रंधनाय स्थालीत्यादावूह्यम्· तत्र तादृशव्यापारत्वं
कूलधारणादिः पुण्यपदे स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगो व्रजनादेः पाकानु

राम ८८

न्योद्देश्यकताद्द्रव्यदानमेवविषयइत्युपेयं· तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वकर्तृकताबद्द्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात्· तथाचान्यो
द्देश्यकतावद्द्रव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानविशिष्टान्यप्रागभावासत्वाद्धारयतीतिव्यवहारानुपपत्तिरितिचे
न्· अत्राहुः ऋणंतुणोनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषोजन्यते· तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोध्यमृतस्यन
रकादिकं· तथाचद्रव्यांतरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादान· जन्यादृष्टविशेषवत्वमेवधारयतेरर्थः तद्धटकदाना
न्वयिकर्तृत्वंतत्रचतुष्ठ्यर्थः नचऋणशोधनमेवादृष्टजनकंउपपातकमध्येतस्यपरिगणनात्· नतुऋणादानं
तस्यतथात्वेमानाभावादितिवाच्यम्· ऋणादानस्यादृष्टविशेषजनकत्वेपिपरिशोधनेनतस्यनाशइतिबोधना
यापरिशोधनस्यनरकरूपफलोपधानप्रयोजकत्वाभिप्रायेणतस्योपपातकमध्येपरिगणनोपपत्तेः ऋणमादाया
परिशोधस्यनरकभागितया ऋणादानस्यैवादृष्टसाधनतायाः कल्पनीयत्वात्· गृहीतर्णपरिशोधनापेक्षयाल
घुत्वात्· अपरिशोधनस्यहेतुत्वेपरिशोधनपूर्वकालेप्यपरिशोधनसत्वेदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतयापरिशोधनस्य
तन्नाशकतायाआवश्यकतयास्माकंतत्कल्पनाधिक्यविरहात्· परिशोधनोत्तरकालंपरिशोधनाभावसत्वेनतद्धला
तदुत्तरमदृष्टवारणायपरिशोधनध्वंसस्यप्रतिबंधकतायाः कल्पनीयतयाभवन्मतेगौरवाच्च· नचपरिशोधनानु

परदत्तद्रव्यादानंनतथासत्यादानात्स्वरतोधारयतीतिप्रयोगानुपपत्तेः आदानस्यावर्त्तमानत्वात्· नचेष्टापत्तिः आविशो
धनंनतथाप्रयोगात्· नापितादृशादानध्वंसः अधमर्णस्यतदकर्तृत्वात्· नचादानमिच्छाविशेषस्तद्वतःपुंसस्तदाश्रय
नयातत्कर्तृत्ववत्तद्ध्वंसाश्रयतयातत्कर्तृत्वमपि·एवमप्यादानध्वंसस्यपरिशोधनोत्तरमपिसत्वेनतदानीमपिधार
यतीतिप्रयोगापत्तेः नचपरिशोधनप्रागभावविशिष्टोनिरुक्तादानध्वंसस्तथा·ऋणीकृतद्रव्यांतरपरिशोधनप्रागभा
वदशायांपरिशुद्धमादायधारयतीत्यापत्तेः नचस्वप्रतियोगिनिर्वाहकांगीकारविषयद्रव्यदानप्रागभावविशिष्टादा
नध्वंसस्तथा· यद्दत्तंपरिशोधितंतावद्द्रव्यंचपुनर्गृहीत्वापुनःपरिशोधनीयंतदादायधारयतीत्यापत्तेः नद्वितीयपरि
शोधनस्यापिस्वकर्त्तव्यतयापूर्वाभ्युपगमविषयत्वात्· तत्प्रागभावस्यपूर्वपरिगृहीतशोधनोत्तरमपिसत्वात्· नचस्व
प्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतंयद्द्रव्यदानंएकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबंधेनतद्विशिष्टान्य
प्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तथाउक्तस्थलेचाद्यपरिशोधनप्रागभावःप्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयपरि
शोधनविशिष्टः प्रथमपरिशोधनप्रागभावश्चप्रथमपरिशोधनोत्तरंनास्त्येवेतिनोक्तातिप्रसंगः एवमपियस्यऋण
स्यपरिशोधनमप्रसिद्धंतदादानपूर्वकालीनस्यतावद्द्रव्यंमयानुमंदेयमित्यभ्युपगमस्यतदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेनस्वकर्तृका

श्रो कर्तृत्वे रजकस्य संबंधविवक्षायां षष्ठी हंतुः एष्ठं ददातीत्यत्र न त्वकर्तृकता उ नात्रु मिति काशाकव्यापार एव ददा-
त्यर्थः तदेकदेशे कर्तृत्वे हंतुः संबंधविवक्षायां षष्ठी एवं संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् नारदाय रोचते कलह
इत्यादौ रुच्यर्थानामित्यनुशासनेन प्रीतिजनकतारूपरुच्यर्थघटकप्रीतिभागिनः संप्रदानसंज्ञाविहितात्तत्र चतु-
र्थ्यर्थ आश्रितत्वं प्रीतावन्वेति तादृशक्रियाश्रयतया कलहादेः कर्तृता पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य
स्पृहेरीप्सित इत्यनेन संप्रदानताच्चतुर्थी तदर्थो विषयित्वं तस्य च्छारूपक्रियायामन्वयः पुत्राय कुप्यतीत्यत्र क्रुध-
द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इत्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसंज्ञा तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपेन्वेति क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया भक्ति-
च्छादिवत् ज्ञानविशेषरूपत्वेन नासविषयकत्वात् एवं शत्रवे द्रुह्यतीत्यादावपि तैनैव संप्रदानत्वं द्रोहोऽपचिकीर्षा
अहितेच्छेति यावत् अहितभागितये च्छाविषयतानात्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थः इच्छान्वयी अहितान्वय्याधेयत्वं वा अतः
कर्मणीत्यादिसूत्रस्याविषयः ईर्ष्या अक्षांतिः परोत्कर्षो सहिष्णुताः परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति तद्विषयस्य परस्य तेनैव
संप्रदानता असूया गुणिनि दोषाविष्करणं तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानता विषयता विशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः विप्रा-
य शतं धारयतीत्यादौ धारेरुत्तमर्ण इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता अत्र धार्यर्थः तद्द्रव्यान्तरदानमंगीकृत्य

कु॰का॰ ८६

नानिर्वाहइतिनेयंसंप्रदानचतुर्थी॰ अपित्वेधानाहर्तुंव्रजतीत्यर्थेएधेभ्योव्रजतीत्यत्रेवयुद्धंकर्तुंसोढुंवासंनह्यनइत्य
र्थविवक्षयाक्रियार्थोपपदेतिसूत्रांतरेतस्यचस्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्यक्रियार्थोपपदस्यतुमुन्नंतधातोःकर्मणिस्वा
र्थनिष्ठकर्मत्वेविवक्षितेस्वातरंचतुर्थीत्यर्थःतथाचाहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वनादृशाचतुर्थ्यर्थइत्यवधेयम्॰ अ
थयदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यादावग्न्यादेरिवसर्वभूतेभ्यउत्सृष्टमयैतज्जलमूर्जितमित्यादौसर्वप्राणिना
मिवपशुनारुद्रंयजतेइत्यादावपित्यागविशेषरूपक्रियायांरुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतयाचतुर्थीस्यादितिचेन्न॰ गो
रवितप्रीतिहेतुक्रियायज्यर्थःतदर्थेनावच्छेदकफलंप्रीतिस्तदाश्रयतयारुद्रस्यविवक्षितत्वात्कर्मसंज्ञकत्वेनद्वितीये
व॰ ननुचतुर्थीत्यागात्मकनादृशक्रियायांनिरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वेसत्यपितदविवक्षणात्॰ प्रीतिभागितयोर्दृष्ट
त्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षायांचरुद्राययजतइत्यपिप्रयोगःउभयविवक्षायांपरत्वेनकर्मसंज्ञयाबाधाद्द्वितीयैव॰।
जुहोतुत्यजत्यादेःप्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्यागावोधकत्वात्त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनोदेवतादेस्तत्कर्मता
विरहान्नैवप्रजापतिंजुहोतिभूतान्युत्सृजतीत्यादयःप्रयोगाः रजकस्यवस्त्रंददातीत्यत्रददातित्यत्रैददातिर्नत्यागा
र्थकोऽपितुपरायत्तीकरणार्थकोगौणः तदायत्तीकरणंचप्रकृतेतत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशकोव्यापारः तदेकदे

रामः ८६

धनमित्यतस्तत्स्वत्वा अपि स्वत्वस्याप्रामाणिकतया संप्रदानत्वेन चैत्रपत्न्यै दत्तमिति व्यवहारापत्तेः न च पत्युः स्वत्वमेव
पत्नीस्वत्वं जनयति ननु तत्साम्प्रतीतिवाच्यम् स्वत्ववति स्वत्वांतरानुत्पत्तेः तथा च सर्वत्रैवोद्देश्यत्वान्तर्भावे भवतु च पितृ
भ्यो दद्यादित्यत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः अस्तु वा स्वस्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यं दानरूपक्रियासंप्रदा।
नत्वं पितॄ स्वत्वाप्रसिद्ध्या न तेषां संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वं स्वत्वस्य च स्वत्वध्वंसेच्छा
रूपे त्यागे जनकत्वं स्वेच्छाधीनत्वोभयसंबंधः तद्वा भग्नाविशिष्टस्य धातुशक्ततानामते शक्तिलभ्य एव फलव्यापारयोः पृ
थक् धात्वर्थतानामते आकांक्षाबलादेव पितृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्यापित्राद्यन्वयि निरूपितत्वं रू
पो मुख्योर्थो बाधेन त्वाच न प्रत्याय्यते· अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव· ददाति तु तत्र मुख्य एव आ
द्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षया दानत्वात्· श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानताया निर्वाहायास्ति चोद्देश्यता ब्राह्मणस्येत्यादिकमभिद
धानस्य शूलपाणेरपि संप्रदानत्वं शरीरोद्देश्यत्वांशपरित्यागे निर्भरो वगम्यते· कर्मणायमभिप्रैतीतिप्रणयतो महर्षेः
पाणिनेरपि संमतो यमर्थः अत्र च भर्त्रे ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तोर्थः एवं चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं
कर्म· तयोगितया शत्र्वादेः संप्रदानत्वं· युद्धाय संनह्यत इत्यादौ संनहनादिक्रियाजन्यफलासंबंधाद्युद्धादेर्न संप्रदान।

कु.वा. त्तजलस्यदैवाद्वृक्षसंयोगोन्योद्देशेनशयनादिजन्यपत्यादेःफलसंबंधस्तत्रतथाप्रयोगविरहात्· अतएवतत्रचतुर्थ्यर्थः
८५ स्वनिष्ठतयाकर्त्रभिप्रेततत्फलप्रतियोगिकत्वं· तच्चसेकादिक्रियायामन्वेति· भाक्तंचतत्रसंप्रदानत्वं· उद्देश्यत्वागर्भसं
प्रदानत्वेएवलाघवाच्छक्तेरितरत्रलक्षणयाअभ्युपगमात्· पितृभ्योदद्यादित्यादावनिर्द्धारितकर्तृकसंप्रदानेच
तुर्थी· तत्वंचतत्रत्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव· अथजनांतरस्यवृक्षादिनिष्ठजलसंयोगादिरिच्छाविषयोन्येन
चजनेनान्योद्देशेनक्षिप्तजलादेर्वृक्षादिसंयोगस्तत्रापिवृक्षायोदकमासिंचतिजनइत्यादिप्रयोगापत्तिः तत्तद्व्यक्तित्व
स्यपदेनानुपस्थापनात्· तेनरूपेणविशेष्यभूतकर्तृव्यक्तीनामिच्छांशेभानासंभवादुपस्थितजनत्वावच्छिन्नेच्छावि
षयत्वस्यवृक्षसंयोगादावबाधात्· एवंतदीयकालांतरीणेच्छामात्रयाप्यतिप्रसंगतादवस्थ्यमितिचेन्न· वृक्षादि
निष्ठत्वेनेच्छैवहिचतुर्थ्यर्थः तस्याश्चस्वविषयसंयोगादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेनसेकादिक्रियामन्वयः॥ राम
उत्कटस्थलेचयत्क्रियायत्नाज्जलसंयोगादिर्वृक्षादौजन्यस्तत्रकालांतरीणपुरुषांतरीणेच्छायाः स्वविषयसंयो ८५
गादिजनकत्वसंबंधसत्वेपिस्वजन्यत्वाभावान्नोभयसंबंधेनेच्छावैशिष्ट्यमित्ययोग्यतैवेतिवदंति· अत्रेदंबोध्यम्
उद्देश्यत्वागर्भत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्यददातिसंप्रदानतारूपत्वेमैत्रोद्देशेनयद्दत्तंतन्नष्टादृशदानेनदंपत्योर्मध्यगं

वच्छेदकफलाप्रसिद्ध्यातदनुपपत्तिः भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदकेफलत्वानिवेशेनप्रसिद्धिसंभवात्·एवंच
ब्राह्मणायेत्यादौब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्यागकर्त्तेतिबोधः निरूपितत्वेनकर्त्तुरिच्छाविषय
त्वं॥ द्वितीयांतार्थवृत्तित्वान्वयिधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयिचतुर्थ्यर्थः स्वत्वजनकत्यागश्चददात्यर्थः अत्रकेचित्।
ददातियोगेधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेवसंप्रदानत्वंतदेवचमुख्यं·तथाचतत्रनिरूपितत्वमात्रंचतुर्थ्य।
र्थोधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेन्वेति·अतएवश्राद्धस्यपित्रपेक्षयायागत्वमेव·दानत्वंतुब्राह्मणापेक्षयेतिशूलपाणिः
तत्रत्यज्यमानेर्थेपितॄणांस्वत्वानुत्पत्त्यासंप्रदानत्वासंभवात्·स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वंयदिसंप्रदानत्वंस्यात्तदापितॄ
णामपितथात्वापत्तेः पित्रपेक्षयापिदानत्वंस्यात्·नहिश्राद्धेपितॄणांस्वत्वभागित्वेननोद्देश्यत्वं·पितरेतत्तेन्नंस्वधेत्या
दिश्राद्धरूपत्यागाभिलापस्यस्वधार्थेत्यागेचतुर्थ्याः स्वत्वभागित्वेनपित्रादेरुद्देश्यत्वबोधकत्वात्·स्वत्वभागित्वेनोद्दे।
श्यस्यापिपित्रादेः स्वीकाराभावान्नस्वत्वं ब्राह्मणानान्तत्रानुद्देश्यत्वेपिस्वत्वंप्रतिपत्तितोजायते·अनुद्देश्यत्वेपिचसं
प्रदानत्वमुपपादितमेवः पितॄणामिवब्राह्मणानामपिचस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धं·धात्वर्थतानवच्छेदकफल
भागितयायत्रसंप्रदानत्वं·वृक्षायोदकंसिंचतिपत्येशेतेइत्यादौतत्रोद्देश्यत्वांशनिवेशआवश्यकः यत्रान्योद्देशेनसि

दनस्य गत्वाधः संयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विषादेरपि तत्संयोगस्तत्र विषादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभाववाधेपि तेन
रूपेणेच्छाविषयत्वाभावोऽवाधितस्तत्र विषमनेन न भुज्यते इति प्रयोगोपपत्तिः इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च द्वेषाद्विषं भु
ज्यते इति प्रयोगस्य चोपपत्तिः न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वं तदनवच्छेदकफलशालित्वेनो
द्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति विशेषः स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वफलावच्छिन्नोपीति वाच्यम् उपा
क्षायामपि ददाते मुख्यार्थतापत्तेः मैवम् फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वं फलसंबंधितयेष्टत्वं संप्रदानत्वं ब्राह्मणादि
श्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दातुरिष्टोऽपि तु तन्निरूपकतयैवातो न तस्य कर्मता न चाश्रयत्वमपि संबंधविशेष इति ग
वादेरपि संप्रदानत्वं दुर्वारं आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया वा धात्वन्य एव हि संबंधः संप्रदानताघटक इति यद्युच्ये
त न दाहे स्नायोदकमासिंचति पत्नी शोभेत्यादौ सेकजन्यजलसंयोगाश्रयनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः
संप्रदानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबंधस्य संप्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामंज
स्यात् वृक्षायोदकमित्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः संयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्र
यत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः संप्रदानतानिर्वाहात् न च षष्ठ्येऽशोऽने इत्यादौ धात्वर्थता

आवश्यकार्थकधातूत्तरणिनिप्रत्ययेनापितत्रविनाशिफलमुत्पत्तेरिति॥ ॥इतितृतीया॥ ॥ब्राह्मणायगांद
दामीत्यादौसंप्रदानचतुर्थी ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वंदानार्थेवोध्यते· संप्रदानत्वंचमुख्यभाक्तसाधारणक्रियाकर्मसंबं
धितयाकर्त्रभिप्रेतत्वम्· क्रियाकर्मत्वंक्रियाजन्यफलशालित्वंतेनस्वत्वासंबंधस्तन्निष्ठफलभागित्वमेव· तथाचक्रियाजन्यफ
लभागितयाकर्तुरिच्छाविषयत्वपर्यवसन्नम्· कर्मणायमभिप्रेतीत्यस्यैकर्मणायमभिसंबंद्धुमिच्छतीतिशाब्दिकैर्विवरणा
दुक्तस्थलेत्यागरूपक्रियाजन्यपरनिष्ठस्वत्वभागितयादातुरिच्छाविषयोब्राह्मणइतितस्यसंप्रदानत्वम्· अथनिरुक्तस्या
संप्रदानत्वस्यकर्मत्वस्याविशेषः कर्तुरीप्सिततेतिसूत्रेणकर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टस्यकर्मसंज्ञाविधानात्· क्रियया व्याप्तु
मिष्टत्वमपिहिक्रियाजन्यफलभागितयाइच्छाविषयत्वमेव· नचतथायुक्तमित्यनेनतद्भागितयाऽनभिप्रेतस्यापि
तदाश्रयस्यतत्संज्ञाविधानात्· कर्मत्वंक्रियाजन्यफलशालित्वमेवनत्विच्छागर्भं· संप्रदानत्वंत्विच्छागर्भमतोभेदः क
र्मत्वस्येच्छाघटितत्वेसूत्रेतदैयर्थ्यापत्तेः· नचतदाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापिकर्मत्वेनतत्साधारणक्रियाजन्यफल
शालितयेष्टस्यापिग्रामादेःकर्मतोपपत्ताविच्छाघटिततत्सूत्रवैयर्थ्यमेवेतिवाच्यम्· इच्छाघटितस्यनिरुक्तरूपा
स्यपत्रवाधस्तत्रतादृशरूपमपिकर्मप्रत्ययेनप्रतिपाद्यतइत्येतत्प्रतिपादनायसूत्रद्वयप्रणयनात्· अतएववयत्रौ

मित्युच्यते· नत्वंसावन्वयिन्युपलक्षणं·नवानादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोधइत्युच्यते· क्वचिद्विधेयांतरसमान
कालीनमपिविशेषणंतदनन्वयितेनतदन्वयिन्युपलक्षणमुच्यते·यथारूपवान्रसवानित्यादौरूपादिकंरसान्वयि
नि·सास्नावान्गोपदवाच्य इत्यादौसास्नादिकंगवादिपदवाच्ये· क्वचिद्धर्मिसंबद्धधर्मांतरसंबंधितानवच्छेदकतयाधर्मांन
रसंबंधिन्युपलक्षणमतोदंडपुरुषावित्यादिसमूहालंबनबोधोदंडाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयकोनतुविशिष्टविषयक
इत्युच्यते·विशेष्यसंबंध्यपितत्संबंधितावच्छेदकतयातद्वृत्तिविशेषणं· अतएवसंज्ञाविशिष्टसंस्थादिज्ञानेसंज्ञादेर्विषय
त्वमनंगीकुर्वतांप्राभाकराणांप्राचीननैयायिकानांचमतेतटस्थज्ञानविषयतयेवविषयतावच्छेदकत्वात्संज्ञादेः प्रकार
स्यज्ञानविषयविशेषणत्वं· अतएवद्वित्वनाशकालीनायांद्रव्येद्वित्वबुद्धौज्ञानद्वित्वविषयकत्वमपितुद्वित्वविशिष्टविषय
कत्वमेवद्वित्वरूपविशेषणाधीनत्वादित्याचार्याः एवमप्रतियोगित्वाविशेषेपियदसामान्याभावादिप्रतियोगिनिघ
टत्वादिकंविशेषणंनीलादिकमुपलक्षणमित्युच्यते क्वचित्त्वविद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिवृत्तितयातत्रनविशेषणमि
त्युच्यते किंतूपलक्षणं·यथाविद्यमानापिजटातापसउपलक्षणमसः नतूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मादमादिवद्विशेषणमित्य
लम् क्वचिदविशेषणस्यापिसंबंधोमतुबर्थीयेनबोध्यतेघटोविनाशीत्यादिप्रयोगदर्शनादितिदीधितिकृतः तदसत्·

अतो जटाभिस्तापस इत्यादाववियमानजटादेः संबंधविवक्षायामनुवाद्यत्वाभावेनानवकाशात्तृतीयाः तया चाविद्यमानस्याभ
पि प्रत्यायनात्· विशेषणवाचिपदादपि तृतीया· यथा ज्ञायमानत्वेन लिंगं करणमित्यादौ· अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशि
ष्ट्यं तृतीयया लिंगादौ न प्रत्याय्यते अपितु पदार्थैकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्तथापि सापि सा विशेष
ण तृतीयैव· अनुशासनांतराभावात्· वस्तुतो लिंगादौ ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यबोधनेपि संबंधविधयाकरणत्वज्ञाय
मानत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेकदेशान्वयस्वीकारो नुचितः नच संबंधविधयाकरणत्वे एकदेशेऽव
च्छिन्नत्वभानेप्येकदेशान्वयध्रौव्यमिति वाच्यम्· करणभेदरूपे करणत्वे करणस्य संबंधविधयाभासमाने ज्ञायमान
त्वावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतया भानोपगमिनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावभानात्· अथ दंडवानयमासीदि
ड्गतवानित्यादौ दंडस्यातीतया विशेषणत्वासंभवान्मनुवाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न· प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छि
न्नस्यैव विधेयांतरसमभिव्याहारस्थले तदधिकरणकालावच्छिन्नसंबंधस्यापि मनुवादिना प्रत्यायनात्· तत्रातीत
कालसत्वादिरूपविधेयाधिकरणतीतादिकालावच्छिन्नस्यापि संबंधस्यैवमनुवाद्यत्वात्· अविद्यमानोपि दंडादि
र्धर्मांतरसंबंधसमानकालीनतया धर्मांतरान्वयिनि विशेषणं· तत्प्रकारेणाभासमाने धर्मांतरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्

वान्यपुरुषपदार्थपुरुषालाभः नचैवं समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादना
द्वहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमित्यभिप्रेतेति वाच्यम्·वहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वानियमात्·प्रथमांतानुपस्थाप्या
न्यपदार्थबोधकवहुव्रीहेरेव तत्वाभ्युपगमात् अत्रचान्यपदार्थस्य प्रथमांतोपस्थाप्यत्वात्· नच दृष्टे देवगत इतिव
त्प्रथमार्थवहुव्रीहेरसाधुत्वमिति वाच्यम्· अनेकमित्याद्यनुशिष्टवहुव्रीहावेव तन्नियमात्·अत्र च सूत्रांतरेण नद्वि
धानात्· अत एव तदारंभोपि· पुत्रेण सह नागच्छतीत्यादौ च क्रियायामेव नादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमनकाली
नागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमांतार्थे प्रतीयत इति सर्वं सुस्थम्· भाष्यमनुदूहनं पुत्रमनुदूहंत्यामपि गदंभ्या·सहै
वदशभिः पुत्रैरित्यादौ सहवर्तमानेत्यध्याहाराद्वर्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति वदंति॥ ॥इत्थं
भूतलक्षण इत्यनेन लक्षणे क्वचित्पदात्तृतीयानुशिष्यते·लक्षणत्वं च व्यावर्तकत्वं तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम्· तदाश्रयश्च धर्मो हि विशेषो विशेषणमुपलक्षणं च·विद्यमानं सद्व्यावर्तकं विशेष
णं· पुरुषादौ वर्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानो दंडादिः· अविद्यमानव्यावर्तकमुपलक्षणं·तापसादेः कालांतरी
णजटादिकं·विशेषणस्य संबंधो मतुवादिभिः प्रत्याय्यते· अस्तीत्यर्थे विहितानां वर्तमानसंबंधार्थकत्वात्·॥

भोजनं· सद्यः पततिकुर्वाणः पतितेन न संभाषयेदित्यादौ एकदैकपात्रे भोजनस्यैव सद्यः पातहेतुत्वं प्रत्याय्यते· तत्र
यं सहार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात्· अथ नामार्थस्यैक्ये सहार्थविशेष्यतयान्वयोपगमे पुत्रेण सह नागच्छत्ययमि
तादृशसहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नञा बोध्यतइत्युपगंतव्यं· तच्च नोपपद्यते· तस्यासत्त्वात्स्वानार्थीदृश्य
त्वावच्छेदकतयैव नञर्थभानस्योपगंतव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य तं प्रतिप्राधान्येन भाननियमव्याघाता
त्· एवमुनागच्छंतमपि पुरुषमधिकृत्य तथा प्रयोगात्तत्रायोग्यताप्रसंगाच्च· एतेन तत्र पर्युदासनञ्तत्क्रियायोगप
रित्यागइत्युक्तावपि न प्रतीकारः· अथ तत्रागमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी सहशब्दार्थः तथा च पुत्रागमनाभावका
लावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावः प्रतीयतइति न कश्चिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्· यत्रास्य पुत्र आ
याति न त्वयं तत्रापि तादृशप्रयोगात्· तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वाभावस्य सत्त्वेपि पुत्रागमनाभा
वकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावस्यासत्त्वेनायोग्यतापातात्· मैवम्· सहशब्दार्थस्तत्क्रिया
कालः क्वचित्तत्क्रियान्वयी प्रथमांतपदार्थेऽन्वेति· क्वचिच्च समभिव्याहृतक्रियायां· सपुत्र आगच्छतीत्यस्य पुत्रेण
सहागच्छति य इति विग्रहात् प्रथमांतान्यपदार्थ एव पुत्रागमनकालान्वयी न तु क्रियायामिति न समासानुपपत्तिः न

गु.वा.
८१

लादेवतत्क्रियाकर्तृत्वस्यपुरुषादौलाभेप्रकारतयापिक्रियापदेननतत्प्रतिपादनमफलमितिनतस्ययोगोप्यर्थे
इतिवाच्यम्·समभिव्याहृतपदेनतेननतत्क्रियायाअनुपस्थापनेसहशब्देनापिनतत्क्रियाघटितसाहित्यस्याशक्यस
बोधनेनसंभवतीतिक्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात्·सहशब्दार्थक्रियायाःकर्तृत्वादिसंबंधेननामार्थेन्वयश्चन
व्युत्पत्तिविरुद्धः सहशब्दस्याधातुत्वात्·निपातत्वाच्च·नचप्रासोष्टशत्रुघ्नमुदारचेष्टमेकासुमित्रासहलक्ष्मणेनेत्यादौ
शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवयोः समानकालीनत्वाभावात्क्रियाद्वयसमानकालीनतायाःसहशब्दार्थत्वासंभवइति
वाच्यम्·तत्रापिस्थूलकालघटितसमानकालीनत्वसत्वात्· नचकालत्वेनैवकालस्यतदर्थान्तर्भावेपुत्रागमनपू
र्वमागन्तरिआगतोयंनपुत्रेणसहेतिप्रयोगानुपपत्तिः पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकालवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्वे
नान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभावबाधादितिवाच्यम्· तत्रक्षणत्वेनैवकालस्यसहश
ब्दार्थेनभावनीयत्वात्·एवंयत्रएककालेपिविभिन्नस्थलेभुंजानमधिकृत्यनसहभुंक्तेइतिप्रयुज्यतेनत्रैकस्थालास्य
भोजनाधारेपिसहश—ब्दार्थेनभावनीयः अतएवालापाद्गात्रसंस्पर्शाद्विश्वासात्सहभोजनादित्यादिनाप्रतीतभोज
नसमानकालीनभोजनमात्रस्यपापजनकत्वेनबोध्यते·एकपंक्तेरपिविवक्षणात्· एवंयाजनयोनिसंबंधस्वाध्या

रामः
८१

कर्मकभोजनसमानकालीनंभोजनकर्मत्वादिकं पुरुषोक्त्यादौ तत्र तत्रप्रतीयत इत्युक्तानेतदा सहशब्दे नैव तत्तत्क्रि
याकर्तृत्वबोधनेक्रियापदवैयर्थ्यम्· क्रियान्वयिनिक्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकांक्ष
तयाऽसंभवाच्च· न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थः तस्य च क्रियापदोपस्थापितक्रियायामेवान्वय इ
ति क्रियापदसहितेन सहशब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति वाच्यम्· एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रिया
पदार्थान्वयित्वेनान्यसापेक्षतया तेन सह पुत्रशब्दस्य समासासंभवेन सपुत्र इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः न ह्यत्र समासे स
हार्थस्य प्राधान्यं· येनान्यसापेक्षत्वेपि समासो भवेत्· किंतु बहुव्रीहित्वादन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न· समभिव्याहृ
तपदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सहशब्दार्थः तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थ एवान्वयः तादृशकालविशिष्टनामार्थे क्रि
यान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते· उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्·
अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामंजस्यात्· अथवा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दा
र्थः तस्य कर्तृत्वादिसंबंधेन पुरुषादावन्वयः तादृशसंबंधेन तद्विशिष्टं चागतम् आगच्छतीत्यादिपदोपस्थाप्यागम
नकर्तृत्वादीनामन्वयेन व्युत्पत्तिविरोधः विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदविरहात्· न च सहशब्दार्थान्वयव

वंधावच्छिन्नतत्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नभावस्याबाधात्संबंधविशेषघ
टितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतयाभाननियामकंतुतात्पर्यमेव·वह्न्यादिविधेयतायाव्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञान
प्रयोज्यत्वसत्वेपिपर्वतोवह्निमानभावोदित्यादिर्नप्रयोगः मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाएवनिवेशनीयत्वादि
निदिक् केनहेतुनाकस्मैहेनवेदित्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टहेतुनाबोधयितुमशक्यापौनरुक्त्यादितिनशक्यं· हेतु
शब्दस्यस्वरूपयोग्यपरत्वात्·विभक्तेः फलोपधानपरत्वात्·दंडवानरक्तदंडवानितिवत्कार्यविशेषानुपरक्तहेतुतावि
शिष्टकार्यविशेषापरक्तहेतुनाबोधेऽनाकांक्षताविरहाच्च· नचान्वयबोधसंभवेपिहेतुशब्दप्रयोगवैयर्थ्यम्·फलोप
धायकतालाभेस्वरूपयोग्यतायाअर्थोपस्थाभसंभवादितिवाच्यम्·विभक्तेरन्यार्थतायाअप्यन्यत्रदृष्टत्वाहेतुनापरत्व
निश्चयार्थतत्प्रयोगात्· सहार्थयोगेपिसाहित्यप्रतियोगिवाचकपदात्तृतीयापुत्रेणसहागतइत्यादौ·अत्रयदिसह
शब्दार्थः समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वं·तदन्वयित्वंच·समभिव्याहृतक्रियाबोधक
पदेनक्रियाया यादृशः संबंधः साहित्यान्वयिनिप्रत्याय्यतेतादृशतत्संबंधएव·सचपुत्रेणेत्यादौकर्तृत्वं·दध्नासहौद
नोभुज्यतइत्यादौकर्मत्वादिस्तृतीयार्थोपिसएवसंबंधः तथाचपुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वदधि

भाक्तान्वयबोधोपगमात्· यत्रवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वंअन्वयितावच्छेदकंतत्रैवतदवच्छेदेनैतदन्वयःसंभवति·
अत्रचवह्नित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितंविधेयतात्वमेवतथेतिकथंतदवच्छेदेनाभावान्वयइतितुनशंक्यम्· पंचम्याद्यर्थ
विधेयतायावह्न्यादौवह्नित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदेनतदन्वयेचावच्छेदकतद्धर्मस्यतद्विशेषणांशधर्मि·
पारतंत्र्येणाप्रकारत्वात्· प्रकृतेस्वरूपसंबंधरूपवह्नित्वावच्छिन्नत्वेनसहितस्यविधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वा
त्· वह्न्यादिपदमेवतदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरं· तदुत्तरमतुआदिप्रत्ययोविशेष्यतारूपसंबंधपरइति· प्राचीन
मतेतु· वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वमविवादस्येव· विधेयतायास्तत्तत्संबंधावच्छिन्नविधेय
तात्वेनपंचम्याद्यर्थत्वंस्वीकरणीयम्· तेनायंजानातिआत्मत्वाच्चद्रव्यत्वादित्यादौविषयतासंबंधावच्छिन्नायांप्रकृ
तविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयतायांद्रव्यत्वादिरूपलिंगज्ञानप्रयोज्यत्वसत्वेपिनावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्व
ययोग्यत्वम्· संबंधविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभाववत्वबोधात्· एवंज्ञानप्रयो
ज्यत्वविशिष्टंज्ञानमपितत्संबंधावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितमर्थः तेनसमवायेनहेतुत्वपरस्यायंवह्निमान्तद्रू
पात्तुधूमादितिप्रयोगस्यनायोग्यता· वह्निविधेयतायांसंयोगेनधूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्वेपिसमवायसं

पृ·वा०
७९

न्हित्वाद्यवच्छिन्नज्ञापकत्वेपिच पर्वतोवह्निमान्द्रव्यत्वाद्द्रव्यत्वेनवेत्यादिर्नप्रयोगः अन्वयितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्य
त्वत्वादिनाज्ञाप्यज्ञापकभावस्यतृतीयादिनाबोधनात्· नत्रतेनरूपेणज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात्· एवंज्ञाप्यवह्न्या
दिमत्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नांशेज्ञापकत्वंज्ञाप्यत्वंवाप्रतीयत इत्यपिनियमः तेनपर्वतोवह्निमानम
हानसत्वात्तेनवेत्यादयोनप्रयोगाः अत्रेदमवधेयम्· पर्वतोवह्निमान्· धूमान्नद्रव्यत्वान्नापिमहानसत्वादित्यादौन
त्रावह्न्यादौद्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञाप्यत्वाभावबोधनेबाधः तत्रप्रमेयत्वादिनाद्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्यमहानसादौम
हानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्यचसत्वात्· वह्नित्वादिनाद्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्यपर्वतादौमहानसत्वादिज्ञाप्यत्वस्यचाप्र
सिद्ध्यानाभावप्रत्यायनसंभवइतिज्ञानप्रयोज्यत्वंज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपंसमभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानि
रूपितंत्वविशकलितंपंचम्यर्थः विशिष्टलाभोन्वयबलात्· एवंचोक्तस्थलेनञाविधेयतायाद्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञा राम ७९
नप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्याय्यते· तत्प्रयोज्यत्वंचप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायांप्रसिद्धम्· नचैवंपर्वतोवह्निमा
नृनधूमादित्यादेरपिप्रसंगः धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यतत्तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायावह्न्यादा
वबाधितत्वादितिवाच्यम्· पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतावच्छेदेनविधेयतायांनञाः

त्वेनविधायकस्तत्रांतरमप्यन्यतिरनिरूपितहेतुताविषयकमेवानोंजोघ्राहट्टोजाड्येनवेत्यत्रजाड्यहेतुनावह्नमाहूह्नि
मान्धूमेनवेत्यादौधूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुताप्रतीयते· हेतुत्वंचपूर्वोक्तंप्रयोजकत्वमेव·गुणपदंचनचतुर्विंश तिपर
धूमादिहेतौनत्वासंभवात·नचतत्रधूमादिपदंतज्ज्ञानपरमेवेतितादृशगुणत्वमेववह्न्यादिहेतोरितिवाच्यम्·तत्रधूमा
दिज्ञानलाक्षणिकत्वेपिअज्ञानादद्ब्रूरित्यादौअभावरूपवंध्यादिहेतौतथात्वासंभवात् नापिधर्ममात्रपरं·गगनादेर
पिकालिकसंबंधेष्वनुधर्मतयाऽव्यावर्तकत्वात्·समवायादिनाधर्मत्वंचभावाद्यसंग्राहकम्·नापिद्रव्याश्रितत्वं·सत्ता
वानगुणत्वादित्यादौपंचम्यनुस्यात्लाक्षणिकत्वपक्षेपंचम्यनुपपत्तेःकिन्तुकार्यस्यज्ञाप्यस्यवाआश्रयेआश्रितत्वं·जा
ड्यादेःस्वप्रयोज्यवंधाश्रयेधूमादेश्चस्वज्ञाप्यवह्न्याद्याश्रयेआश्रितत्वाद्गुणत्वम्·हेतौनद्विशेषणाप्रयोजनंच·पितुःपां
डित्येनपुत्रआहूतः धूमस्यस्वस्मिन्सत्वेनपर्वतोवह्निमानित्यादौपंचमीवारणाम्·ज्ञापकत्वंचतज्ज्ञानजनकप्रमाविष
यत्वंज्ञाप्यत्वमपिप्रमाजन्यज्ञानविषयत्वम्·अतोवह्न्यादेर्व्याप्यताभ्रमेणधूमादिज्ञापकत्वसत्वेपिवह्निनावह्नेर्वाधू
मवा नयमित्यादयोनप्रयोगाःप्रमात्वंच·यावद्धर्ममभिवत्वरूपंविवक्षणीयं·तेनधूमव्याप्योवह्निरित्यादिज्ञानस्य
वह्नित्वाद्यंशेप्रमात्वमादायनोक्तातिप्रसंगः द्रव्यत्वादेःप्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वादिज्ञापकत्वेपिविशिष्टद्रव्यत्वाद्दिनाव

तौ घटादिरूपलिंगप्रयोज्यत्वाभावस्यासत्वेपि वह्न्यादिविधेयकत्वे तदबाधात् . नह्यनुमितावपि द्रव्यत्वादिविधेयक
त्वावच्छिन्नघटादिलिंगप्रयोज्यत्वस्य वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेनाभावो बाधितइति संभवति . प्रयोज्यतायाव्याप्यहे
तित्वात् . एतेनानुमितौ धूमादिलिंगज्ञानकरणकत्वं तृतीययाप्रत्याय्यते . करण एव तृतीयातन्त्रेतिमतंप्र— त्युक्तस्य
त्वेनुमितौ नत्रर्थान्वययोग्यताया अनुपपत्तेः वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वतदा
भावौ तृतीयां तत्र तत्समभिव्याहृतनञ्[illegible]ाय्येते इत्यपि न सत् . कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्तेऽन्वयात् . नचोक्ता
स्थले वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिंगज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्वाभावः पुरुषनिष्ठो नञा प्रत्याय्यते . ता
दृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिंगत्वभ्रमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यम् . धूमेन वह्नेरनुमानमिदं नघटेनेत्यादावनुमिति
मत्वाद्यभावबोधानुपपत्तेरितिप्राहुः पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्धेतुतृतीयैव तत्र ज्ञापकज्ञानविष
यत्वं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं हेतुमत्वं तृतीयार्थः हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापकपर्यायस्तथापि हेताविति
सूत्रस्थहेतुपदं नसमभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरमपि तु समभिव्याहृततज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमे
वेति समभिव्याहृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयभ्रमादिपदादपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते . गुणहेतौ पचम्याविक

वच्छेदेनैवान्वयिनावच्छेदकधूमादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनभासमानस्यकरणत्वस्यनिरूपकत्वभानोपगमात्
निरूपकत्वंतुकरणतामात्रस्यतृतीयार्थतावादिनांप्राचांमतेसंसर्गःनव्यमतेतुकरणतानिरूपकत्वस्यैवनञर्थाभावे
प्रतियोगित्वेनान्वयात्तावत्स्येतस्यतृतीयार्थतयाप्रकारएवेत्यन्यदेतत्·परेतुलिंगज्ञानस्यकरणत्वेपिधूमेनानुमिनो
तीत्यादौधूमादिपदंमुख्यार्थमेवहेताविनिसूत्रेणतत्रतृतीया·हेतुत्वस्यकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपा
स्यतत्रविवक्षितत्वात्·जनकज्ञानविषयधूमादेश्चानुमितिकारणतावच्छेदकतयाप्रयोजकत्वमक्षतमेवउक्तसमू
हालंवनस्थलेतिप्रसंगश्च·वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छेदेनप्रयोजकत्वनिरूपकत्वभानाभ्युपगमेनवारणीयःवा
स्तुतोजनकादिनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वंकार्यस्यैवकार्यतावच्छेदकस्याप्यक्षतं·प्रतीतिसाक्षिकंच·तथाचानुमि
तिविशेषणत्वत्तद्विधेयकत्वरूपमुक्तंतार्यएवतृतीयार्थोन्वयउपगम्यते·समूहालंवनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्व
स्यधूमाद्यप्रयोज्यतयानोक्तार्थातिप्रसंगः·धूमेनवह्निमनुमिनोतिनघटेनेत्यादौअनुमितौघटादिप्रयोज्यत्वाभावो
नान्वेति·अपितुनञर्थाभावप्रतियोग्यत्वपिनिवह्न्यादिविधेयकत्वएवातोयत्रधूमादिलिंगकंवह्न्यनुमितौघटादि
रूपलिंगाधीनंद्रव्यत्वादिभानंतत्रधूमेनवह्निमनुमिनोतिनघटेनेतिप्रयोगोपपत्तिः समूहालंवनरूपतादृशानुमि

नायाश्चावश्यकत्वात्· तद्ग्राहकतयैव करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात्· शरैः शातितपत्रोयमित्यादौ तृतीयायाः।
कारकविभक्तित्वएवतदर्थान्विंतार्थकशातितादिपदेन समासस्यसाधुतानिर्वाहाच्च· नचतृतीयायाः समभिव्याहृतकर्त्रे
तर्भावेणकरणत्वार्थत्वेनसमभिव्याहृतकर्त्रभावात्· अकारकविभक्तित्वकरणे तृतीयानुशासनेपिदुर्वारमेवेति
वाच्यम्· एतदनुरोधेनतत्रकर्तुरध्याहरणीयत्वात् वस्तुनः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वेव्यापारवत्कारणत्वेचतृ
तीयायाः शक्तिद्वयं· कर्त्रसमभिव्याहारस्थलेव्यापारवत्कारणत्वमात्रं प्रतीयते· कर्तृसमभिव्याहारस्थलेचव्यापारेतद्व्या
पाराधीनत्वमपीतिसामंजस्यं एवंहेत्वनुशिष्टतृतीयायाश्चकर्त्तयेणइत्यनेनवाधनात्करणत्वविवक्षायांधनवतात्करणे
नवद्ध्येयमित्यत्रतृतीयायाउपपत्तये करणेतृतीयानुशासनस्यावश्यकता· कारणत्वंचफलोपधानरूपमेवकरणत्वघ
टकं· अन्यथाकुठारादिकरणकच्छिदादौदात्रादेरपिस्वरूपयोग्यतयाकरणत्वापत्तेः लिंगज्ञानस्यानुमितिकरणताभ
मतेधूमेनवह्निमनुमिनोतीत्यादौधूमादिपदंतज्ज्ञानपरं· व्याप्तिविशिष्टहेतुज्ञानस्यव्यापारस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीपरा
मर्शः सचात्ममनोयोगादिरूपानुमातृपुरुषव्यापाराधीनइतितस्यनिरुक्तकरणत्वमवाधितमेव· धूमादिलिंग कवह्न्यनु
मितौयत्रलिंगातराद्घटादिभानंतत्रतेनघटमनुमिनोमीतिनप्रयोगः अन्वयितावच्छेदकतत्त्वविधेयकानुमितित्वा

त्वस्यतृतीयार्थत्वेजन्यत्वसंबंधमध्यएवस्वनिरूपकविषयत्वंप्रवेशनीयम्· इतिविषयत्वमेववातृतीयार्थः स्वनिरू
पकंजन्यत्वंविषयतायाःसंबंधमध्येन्तर्भावनीयम्· काष्ठेनपचतीत्यादौकरणत्वंतृतीयार्थःतच्चव्यापारवत्कारणत्वं·
व्यापारेकर्तृव्यापाराधीनत्वंनिवेशनीयम्· अन्यथाकर्तुरपिकरणतापत्त्याचैत्रश्चैत्रेणपचतिकाष्ठंचैत्रेणपचतीत्यादि
प्रयोगापत्तेः नचकर्तुरिच्छादिरूपव्यापारस्यतदीयकृत्यादिरूपव्यापाराधीनतयातद्विशेषणदानेपिकर्तुःकरणत्वंदुर्वा
रमेवेतिवाच्यम्· स्वभिन्नत्वेनकर्तुर्विशेषणीयत्वात्· यत्रैकेवपाकादिक्रियाचैत्रेणकाष्ठादिनामैत्रेणतुषादिप्रक्षेपेणनिष्पा
द्यते·तत्रचैत्रस्तुषैर्मैत्रःकाष्ठैःपचतीतिप्रसंगः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वस्यतत्तत्करणव्यापारेभानमुपगम्यवार
णीयः नचसमभिव्याहृतकर्त्रंतर्भावेण तृतीयार्थत्वेकर्त्रसमभिव्याहारस्थलेकरणेतृतीयाया अप्रयोगापत्तिरितिवाच्य·
म्·तत्रापिहेतावितिसूत्रेणहेतुतामात्रार्थेकतृतीयासंभवात्· धनेनकुलंविद्ययायशइत्यादिवत्· नहितत्रकरणेतृतीया
क्रियायोगाभावात्· नचैवमुक्तस्थलेचैत्रस्तुषेणपचतीतिप्रयोगस्यहेतावितिसूत्रबलादापत्ताविष्टापत्तिःविनोत्तराभावा
त्समभिव्याहृतकर्त्रंतर्भावस्यकरणेस्वांत्रेतृतीयानुशासनस्यैववाधेयर्थ्यमितिवाच्यम्·उक्तस्थलेपाकेतुषहेतुकत्वा·
भाववाधेपिचैत्रस्तुषेणनपचतिकिंतुदारुणैवेतिप्रयोगोपपत्तयेसमभिव्याहृतकर्त्रंतर्भावेणतृतीयायाःशक्तिकल्प

व्यवहितस्यश्येनस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वे तदाकृतिव्यापारोऽपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् यश्च व्यापारो मरणेऽव्यवहितसा
धनं तत्र तद्धेतुः कृतिरन्यथासिद्धेति मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतुः स्यादिति वाच्यम् तंडुल
विक्लित्यादिरूपफलव्यवहितस्यापि तुषादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशायां पचतीत्यादिव्य हारानुरोधेन यथाऽनन्यथा
सिद्धत्वं तथा खड्गप्रक्षेपादिकरणदशायां हन्तीतिव्यपदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणेऽनन्यथासिद्धत्वमवश्या
भ्युपेयमिति साम्प्रतं जस्मात् तंडुलक्रयणदशायां पचतीत्याद्यभाववत् खड्गादिनिर्माणदशायां हन्तीत्यव्यवहारात्तद्व्यापारो
मरणेऽन्यथासिद्धस्तया न हिंसा आद्यमरणोद्देशेन कृतो यन्त्रार्पणादिर्यथा तत्र दैवाद्बड्वादिमरणेऽपि न च हिंसारूपस्तथा
न व्याघ्रादिहिंसारूपोऽपि तत्करणदशायां हन्तीत्यप्रयोगात् अथ तथात्वेऽपि तन्मरणोद्देश्यकादृष्टाद्वारकतन्मरणप्रयोज
ककृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वादुक्तस्थले गोवधाभिसंधाने गोवधप्रायश्चित्ताचरणमित्यवधेयम्
एवं च चैत्रः पचतीत्यादौ विषयताघटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहाय यथा कृतौ पाकादेरुपधायकत्वविषयित्वोभयसंबंधेना
न्वयः विषयितायाः संबंधत्वेऽपि उपधायकनिवेशश्चावश्यकः पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले पचति पश्यतीत्यादिप्रयोगस्य प्राम
ण्यापवारकत्वात् तथा चैत्रेण पच्यते इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वविषयित्वोभयसंबंधेनान्वयो बोध्यः कृतिजन्य

तेहेतुत्वात् तथाचानिष्टविघ्नाजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्वं मरणजनकत्वमेव न तु प्रयोजकत्व
मेनादृष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम्· कारणत्वपर्यंतनिवेशलाभायैव तदुपादानम्· यच्चिविशिष्टान्वयपरतया वेदे
औत्सर्गिकपरत्वेन वधसाधनताबोधकश्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याय्यते· तदापि श्येनानुकू
लकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव· क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात्· अथान्योद्दे
ननाराचक्षेपकर्तुर्विशिष्टविषयककृतिमत्वघटितविशिष्टकर्तृताविरहेपि यथार्धवधजन्यपापप्रायश्चित्तं तथा।
श्येनकर्तुर्विशिष्टाकर्तृत्वेप्युत्पापाद्देस्यावश्यकत्वाद्बलवदनिष्टाननुबंधित्वबाधो दुर्वार एवेति चेन्न· अकामकृतेप्युद्दे
प्रायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयतामनंतर्भाव्य विशिष्टजनककृतिमत्वसंबंधेन न्यूनपापे स्वंतं
त्रहेतुत्वकल्पनात्· तद्बलेन विशिष्टे[illegible]कर्तुर्हिंसाजन्यपापानुत्पत्तेः नच लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापार
जनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम्· श्रुत्यर्थबाधापादकलाघवस्याप्रयोजकत्वात्· वेदस्थले विशि।
ष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थवादप्रसंगेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धतया एवोपगंत
व्यतया तस्य जनकतागर्भ दिनस्यार्थतावच्छेदकरूपशून्यतया अपि सूपपादत्वात्· नच यदि खड्गाभिघातजनकादृष्ट

निष्फलत्वम् मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपं लक्षणघटकमिति न काचिद
नुपपत्तिः यद्यप्यदृष्टद्वारा पाकानुकूलेकृतिमतोपि न पाकादिकर्तृत्वमिति तत्क्रियाकर्तृत्वघटककृतिनिष्ठतदनुकूलत्व
एवादृष्टाद्वारकत्वमपेक्षितम्·नतुक्रियानिष्ठफलानुकूलत्वेन तत्रापेक्षितमिति व्यापारनिष्ठमरणानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वारका
त्वमणिकारोक्तविशेषणस्य न कर्तृताघटकत्वं तथाप्यनुष्ठीयमानत्वप्रविष्टकृतेरदृष्टाद्वारकमरणानुकूलत्वं विवक्षि
तम्·विशिष्टकर्तृत्वं चादृष्टाद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमिति मिश्राशयः तथा चैवंप
र्यवसितम्· हिनस्तेः प्रवृत्तिनिमित्तं मरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव·नहिंस्यादित्यादौ फलविशिष्टस्व निरूपित
कर्तृत्वसंबंधेन हिनस्त्यर्थस्यानिष्टविशेषसाधनत्वं प्रतीयते·श्येनस्य हि नस्त्यर्थत्वेपि तस्य तादृशकारणताव
च्छेदकसंबंधेन क्वचिदपि सत्त्वम्·तत्कर्तुरदृष्टाद्वारकानुकूलनाघटितफलकर्तृत्वविरहेणाविशिष्टाकर्तृत्वादिति
नादृष्टाविशेषंप्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न क्रियायां विध्यर्थान्वयमतेपि श्येने विध्यर्थबाधः वस्तुतः श्येनानुकूलकृते
र्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वमन्यथासिद्धत्वात्·मरणोपलक्षितान्यकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं
प्रत्येव हेतुतायावेदनबोधितत्वात्·क्रियाजन्यकार्येण तत्क्रियानुकूलकृतिहेतुतानियमेपि खड्गाभिघातादावेव श्येनकृ

निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसंभवात्· व्यापारविशेषणतयोपस्थितस्य कृत्यंशे विशेषणत्वस्य व्युत्प
त्तिविरुद्धत्वात्· अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य नादृश निषेधविषयत्वेपि न क्षतिः अन्योद्देशेन नाराचक्षेपस्या
पि ब्राह्मणमरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात् परंतु मरणरूपप्रायश्चित्ते विधेरेव तद्विषयकत्वमुपपादनीयम्·
तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य नञ्द्विधावंतर्भाव एवोपपद्यते इति चेत्· एवमपि ब्राह्मणम
रणकामनया यत्न न तन्मरणानुकूलव्यापारानुष्ठानमपि तु फलांतरकामनाधीन तन्मरणानुकूलव्यापारत्वप्रकारक
चिकीर्षया तदनुष्ठितं तत्रांव्याप्तिः तन्मते दुर्वारा एव· तत्रापि संपूर्णस्यैव प्रायश्चित्तस्याचरणादलक्ष्यतोपगमादिति चे
वम्· यत्र हि मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिरिष्टतादि धीस्तत्रैव यत्र व्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्रापि मरणरूपफल
कामनाधीन व्यापारविषयिणी कृतिर्मरणानुकूलत्वेन व्यापारमवगाहते कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविष
यतोपगमात्· विध्वंसत्वेन फलभानोपगमे यत्र तृप्तिकामनया भोजनं फलांतरकामनया च गमनमवगाहमाना समूहाल
वनकृतिस्तत्र तृप्त्ये गमनं करोतीति व्यवहारापत्तेः उपायांशे गमनस्यानुकूलत्वं संबंधः प्रकारो वेत्यन्यदेतत्· एवं च म
रणावच्छिन्नव्यापारविषयकत्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वं विशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थले

हकत्वात्तद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमेन लक्ष्यत्वात्· तच्छून्यस्य चालक्ष्यत्वनियममात्· अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्या
पि यत्र खड्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनत्वनिसाध्यत्वधीविषयता· न तु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण तत्र न मरणानु
कूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्त्तुर्नैव धत्वविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृ
तानिर्वाहकत्वं· यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते· तदा व्यापारे ता
दृशविशेषणस्य तत्कर्त्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहि[illegible]पुक्तस्थले खड्गाभिघातादौ तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव· तत्र संपूर्णप्रा
यश्चित्तस्य निर्विवादतया लक्ष्यतायाः आवश्यकत्वात्· न च विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यतास्वविषयतानिरूपकत्वे सति व्या
पारनिष्ठसाध्यताख्यविषयतानिरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शितस्थले नुकूलतासंबंधेन मरणवैशि
ष्ट्यस्य साध्यतारूपविषयतावच्छेदकताविरहेऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकाम
माधीनकृतिविषयत्वरूपत्वेनैवेति वाच्यम्· ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्योद्देश्यकत्वसंबंधेना
कृतावन्वयसंभव एव· निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीनकृतिविषय
त्वरूपत्वेनैवेति वाच्यम्· ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्योद्देश्यकत्वसंबंधेन कृतावन्वयसंभव एव

धस्थलेकांतरव्यापारानधीनत्वेनप्रतीयेतेइतितदंतर्भावेनशक्तिकल्पनेमानाभावः व्यापारलाक्षणिकेनकर्तृप्रत्यये
नलक्षणयातदंतर्भावेणव्यापारबोधनादेवपूर्वोक्तातिप्रसंगवारणात् अन्यथातदंतर्भावेणकृतिशक्तावपितादृशा
तिप्रसंगस्यदुर्वारत्वादितिघटोजायतेओदनः सिद्ध्यतीत्यादौसत्कार्यविद्वेषिणांनैयायिकानांकारकत्वंकर्तृत्वंच
घटादेर्यथाश्रुतसूत्रानुसारेणदुरुपपादमेव मुख्यंचक्रियाकर्तृत्वंनक्रियानुकुलकृतिमात्रं एकक्रियाविषयककृति
तोयत्रानांतरीयकक्रियांतरनिर्वाहस्तत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् अतएवमत्तोभूतंनतुमयाकृतमितिव्यप
देशः इतितत्क्रियाकारकत्वेसतितद्विषयककृतिमत्त्वंकर्तृत्वं अन्योद्देशेननाराचक्षेपाद्यत्रब्राह्मणवधस्तत्रमरणानु
कूलस्यनाराचक्षेपरूपव्यापारस्यकृतिविषयत्वेपिब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेनतस्यानभिसंहितत्वात्तेनरूपेण
कृतिविषयत्वंनतादृशव्यापारस्येतिब्राह्मणवधत्वविशिष्टकर्तृत्वंनतादृशव्यापारकर्तुरितिनतस्यसंपूर्णप्रायश्चित्तं
अतएवसंपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकंस्यकर्तुर्व्यापारस्यलक्ष्यताभिप्रायेणहिंसालक्षणेमणिकृतामरणोद्देशेनानुष्ठीय
मानत्वात्तद्दृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोरुपादानमितिमिश्राभिधानसंगतिः सरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्यव्यापारस्यावश्यं
मरणानुकूलव्यापारत्वेनप्रतिसंहितत्वात्तादृशरूपेणकृतिविषयत्वमितितादृशविशेषणस्यविशिष्टकर्तृतानिर्वा-

तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यते इति न्यायविदां व्यवहारो न पष्ठ्यादिः अतः प्रतिगृहीतृव्यापारो न खलु जनकस्तथा स
तित्रदातृव्यवहारापत्तेरिति जीमूतवाहनः अथास्तु चैत्रेण मैत्रेण पाच्यत इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य स्वहेतुकर्तृव्या
पाराधीनत्वेपि दर्शितरीत्या तस्य कर्तृत्वनिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वस्य णिचप्रत्ययेनाभिधा
नादिति चेन्न कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबन्धेन पाकं प्रत्यपि नो हेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य णिचानभि
धानात् कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य णिजर्थता मतेपि आश्रयोपरक्तस्यान्यतो भानानिर्वाहेण कर्तु
रनभिधानात् तृतीयोपपत्तेः आख्यातस्य धर्म्मवाचकत्वेपि कृतिकृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्याक्षतत्वा
च्चैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीया न चैवं मुख्यविशेष्यतया कृतिविषयकं चैत्रेण पचतीति स्यादिति वाच्यम् आश्रयातिरिक्ता
शे विशेषणतया कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात् तथा तदभिधानं च लकारतद्धितसमासानामेव अत एव तैरेवा
भिधानं कृत्तिकृता विवृतम् इदं त्ववधेयम् यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्र एव तृतीयादेरनुशासनं तथापि लाघवात्कृतित्
एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्तिः अचेतनव्यापारे निरूढलक्षणैव अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात् लाघ
वेन कृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे तत्त्वेपि गौरवेण शक्त्यसिद्धेः एवं च कर्तृत्वरूपकृतिबो

त्रोधाजननात्· नच चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्तरि तृतीयानुपपत्तिः कर्तृव्यापारस्य स
मभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम् तत्र ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकतया स्वतंत्रक
र्तृव्यापारस्य पच्यादिक्रियाकारकव्यापारानधीनत्वात्· स्वतंत्रं प्रयुंजानस्य पुंसो व्यापारस्तंडुलक्रयणाद्विवत्साकाद्य
वन्यथासिद्धतया न कारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि तस्य तत्·क्रियाकारकत्वाभावात् अतएव च चैत्रो
मैत्रेण पाचयतीत्यादौ चैत्रः पचतीति न प्रयोगः नच पंच भिर्हलैः कर्षति गृही त्यादौ भूमिलेखनरूपकृष्यादिक्रियायां
स्वतंत्रकर्तृन्प्रयुंजानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिनाऽभिधानासंभव इति कर्षतीति नस्यात् कर्षय
तीति वाच्यम्· तत्र कृषेः प्रतिविधानार्थत्वात् उक्तं च याजका यजंति इति यजिर्हविः प्रक्षेपार्थः हलैः कृषतीति कृषिः प्रति
विधानार्थ इति यागादेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छाविशेषरूपार्थे मुख्यतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृतया हविः प्रक्षे
परूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितम् तत्र च ऋत्विजामेव स्वातंत्र्यं होतेत्यत्रापि हविःप्रक्षेप एव हृधातोरर्थो न तत्तादृशफला
वच्छिन्नस्यागः तथासति ऋत्विजस्तत्र स्वतंत्रकर्तृत्वाविरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात्·धात्वर्थतावच्छेदकफलक ६९

ते आधेयत्वरूपेक्षतमत्वे वा·नश्यन्ते घटे नेत्या ॥ प्रतियोगित्वरूपेकर्तृत्वेनुयोगित्वरूपेकर्तृमत्वे वा लक्षणाकर्तृपद
मपिव्यापारादिमत्यचेतनादिभाक्तेमेव अचेतनादौ स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात्·अत एव च कृत्नोयत्नम् न च यत्नवत
एव कर्तृपदार्थत्वे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्यमुख्यार्थत्यागे युक्तिविरहात्·अचेतनकाष्ठादिवाचकपदयोः
गे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरितिवाच्यम्·सूत्रस्य कर्तृपदानां स्वतंत्रः कर्त्तेति सूत्रकृत्परिभाषितकर्तृपरत्वात् अन्यथा तत्प्र
णायनवैयर्थ्यप्रसंगात् स्वतंत्रत्वं च·कारकांतरानधीनत्वे सति कारकत्वं·पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवा
तामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्वरूपस्वातंत्र्यस्य काष्ठं पचतीत्यादौ विवक्षया काष्ठादे
कर्तृत्वे न च स्वातंत्र्यविवक्षणेपि स्वातंत्र्यस्य वास्तविकस्याभावात् तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेति वाच्य
म् समभिव्याहृतक्रियाकारकांतरानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्या
र्थत्वात्·अनधीनांतविशेषणप्रयोजनं च·चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यादि स्थलेनि चैत्रः स्थाली काष्ठानि पचंतीति प्र
योगापत्तिवारणम् यत्र च चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांतविशेष
णानप्रतीयत एव·तन्निर्वाहिस्तु नत्रलकारादेः स्वतंत्रशक्त्यंतरकल्पनात्·विशिष्टविषयकशक्त्या विशेषणाविषयक

णापद्यतेनतुपच्यतइतिप्रयोगानुपपत्तिः मैत्रवृत्तिवर्त्तमानकृतेरप्रसिद्ध्यानादृशाकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासम्भ
वात्·वर्त्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्यत्वाभावस्यबाधितत्वादितिवाच्यम् आख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेनञसम
भिव्याहारस्थलेऽभावांशान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथाविनष्टघटंनपश्यतीत्यादौतादृशघटकर्मकवर्त्तमानदर्श
नाद्यप्रसिद्ध्यान्वयबोधानुपपत्तेः प्रकृतेचमैत्रीयवर्त्तमानकृत्यप्रसिद्धावपिवर्त्तमानकालावच्छिन्नतज्जन्यत्वाभा
वस्यैवपाकेप्रतीत्यासामंजस्यात्·पाकत्वाद्यवच्छेदेनैवमैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकदशा
यामन्यकर्तृकपाकेमैत्रादिकर्तृकत्वाभावसत्वेपिनपच्यतेमैत्रेणेत्यादयोनप्रयोगाः यत्रमैत्रेणौदनंपच्यतेनतुतेम
नंतत्रमैत्रेणनपच्यतेतेमनमित्यादिप्रयोगनिर्वाहायतेमनपाकत्वाद्यवच्छेदेनैवान्वयबोधउपगम्यते·नतुशुद्धप
कत्वाद्यवच्छेदेनबाधितत्वात्·यथाचतेनरूपेणाशुद्ध्यादनुपस्थितावपितदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपा
दितम् आधेयत्वस्यतृतीयार्थत्वादिनैवघटेननपच्यतइत्यादयःप्रयोगाः आकाशंनपश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयो
गक्षेमाः अचेतनकाष्ठस्थाल्यादेरपिकर्तृत्वविवक्षयाकाष्ठंपचतीत्यादिवत्काष्ठेनपच्यतइतिप्रयोगात् तत्रव्यापार
रूपेकर्तृत्वेतज्जनत्वरूपेसकर्तृकत्वेवातृतीयायालक्षणा एवंचैत्रेणज्ञायतेदुःख्यतेगम्यतेइत्यादावाश्रयत्वरूपेकर्तृ

नियमानुपगमे इदं भवनं मैत्रस्यैवोपपद्यते तेनमनमित्यत्र एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शाब्दात्याकानुप
स्थितत्वात् तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वस्य वच्छेदबोधासंभवकथनं दीधितिकृतां विरुध्यत इति वाच्य
म्. अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि विशेषणान्वयाभासमानमेवरूपविशेषणेऽवच्छिन्नत्वसंबंधेन विशेषणमि
त्याशयेन तेषां तदभिधानात्. विशेषणसंबंधेन तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ भासत इत्युपगमे शाब्दानुपा
स्थितरूपावच्छेदेन विशेषणान्वयस्य बाधकाभावात्. न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेष
णांशे भानमसंभवदुक्तिकं. घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भा
नादिति वाच्यम्. तादृशशाब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाभेदसंबंधेन विशेषणत्वात्. घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिवि
शेषणकतादृशप्रत्यक्षेऽवच्छेदकावच्छेदेन भानानुपगमे क्षतिविरहात्. तथा च मैत्रेण न पच्यते इत्यादौ पाककृति
त्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि अर्थलभ्यतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे भानं निराबाधमेवेति चेन्न. मैत्रेण न पा
क इत्यादौ कृतौ मैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थतास्वीकृत्य क्रियायां मैत्रादिकृतिजन्यत्वा
भाववबोधस्योपगंतव्यतया मैत्रेण न पच्यत इत्यादावपि तद्बोधोपगमे न सामंजस्यात्. न चैवं यदा मैत्रः सुषुप्तस्तदा मैत्रे

क्रियाविशेषघटितधर्मम्यान्वयितानवच्छेदकत्वेपितदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतायाश्चभावसंसर्गतयाभानसंभवेनसा
मंजस्यात्. नचान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेवविशेषणसंबंधेभासनइतिनियमः तथासतिशरदिपुष्यंतिसप्तच्छदाइत्या
दौसप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वान्वयितानवच्छेदकतयाख्यातार्थप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेनच
शरद्वृत्तित्वान्वयेबाधादवच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेरन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणचतदन्वयोपगमेशर
दिपुष्यंतिसप्तच्छदाः शरदिपुष्यंतिचंपकाइत्यविशेषेणप्रयोगापत्तेः यदिचतत्रशरत्संबंधः सप्तच्छदविशेषणतयाभास
तेतदापुनराख्यातार्थेधातुमात्रार्थेवापुष्पोत्पत्तौ अतएवकारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्याकालरूपविशेषणपदादोत्त
रस्यातस्येणसप्तमीसर्वेवर्मणासूत्रिताएवंचक्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेनपुष्पोत्पत्तिनिमित्त
त्वरूपाख्यातार्थस्यविशिष्टान्वयानुरोधेनशरत्संबंधेष्वन्वयउपगंतव्यइतिकारकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमेपिशीत
त्वसरोवगाढवतोनिदाघदुःखमपैतीत्यादाविवोद्देश्यविधेयभावमहिम्नोद्देश्यविशेषणशरत्संबंधेनविधेयभूतपुष्पो
त्पत्तेः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यसंसर्गमर्यादयाभानमितिचंपकादिपुष्पोत्पत्तौशरत्संबंधनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसं
गइत्युक्तस्थलेअवच्छेदकावच्छेदेनान्वयएवनोपेयतइत्युच्यतेतथापितादृशनियमोनिष्प्रामाणिकएवनचतादृशा

धिक्यात्॰ तादृशवाक्यज्ञानघटितं शाब्दसामग्रीमधिकैकोपस्थितिनिवेशनेव गौरवात्॰ अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थतोपग
मे चैत्रेण पच्यते न मैत्रेणेत्यादौ तृतीयार्थमैत्रीयकृतेरभावः पाकेऽन्वेतीत्युपेयम्॰ तस्माच्च समवायसंबंधावच्छिन्नाभा
वो मैत्रकर्तृकपाकेपीत्यतिप्रसंगः जन्यतायाश्च वृत्त्यनियामकतया तत्संबंधावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव॰ न मैत्रकर्तृका
पाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि तंडुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा॰ आधेयत्वस्य तृतीयार्थ
त्वे बाधेयत्वाभावबोध एव कृतार्थीक्रियते॰ न च तथा सति मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकसत्वे चैत्रीयपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वा
भावसत्वात्॰ मैत्रेण न पच्यत इति प्रयोगापत्तिरिवाच्यम् मैत्रेण न पचत इत्यतो वर्त्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन मै
त्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्वात्तादृशवाक्याप्रामाण्यात्॰ वर्तमा
नत्वस्य कृतिविशेषणतया च चैत्रेण पक्वस्य नेऽपच्यत इत्युपपद्यते॰ क्रियाविशेष्यस्यानथात्वात्॰ यदा मैत्रेणान्यक्रियते न
तु पच्यते तदा मैत्रेण न पच्यत इति प्रयोगश्च न चाख्यातेन कालस्य कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषि
तकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छेदेन नञाभावः शक्यो बोधयितुम्॰ ननु कालक्रियोभयविशेषितकृति
त्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्थले क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्घटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्य

कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूलकृतिरेव· सा च कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतया आख्यातेन प्र
तिपाद्यते· चैत्रेण पच्यते भुज्यत इत्यादिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृतीयया सा प्रत्याय्यते· यत्तु तत्रा
ख्यातार्थ एव कृतिः तृतीयार्थस्त्वाधेयत्वं· तस्य चाख्यातार्थकृतौ विशेषणतयान्वयः कृतेश्च क्रियाविशेषणतया तथा च कृ
तिबोधने चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्य यगादिसमभिव्याहारस्तन्त्रमपेक्षितं· अन्यथा ते पचत इत्यादौ तथा कृत्यन्वयावोधा
त्· चैत्रेण ज्ञायते गम्यते इत्यादौ तृतीयाया आधेयतार्थत्वं क्लृप्तमेवेति न तत्कल्पनमधिकमिति· तन्न· चैत्रेण पक्वमि
त्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकताया आवश्यकत्वात्· तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण क्तः कर्तृकर्मवाचकत्वेन कृत्यर्थतावि
रहात्· यदि च कर्तृक्तः कृतावेव शक्तिर्न तु विशिष्टे ज्ञाता इत्यादौ त्वाश्रयार्थकतायाः क्लृप्तत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव क।
र्तृलाभसंभवादित्युच्यते तथापि कर्मक्तः कृत्यर्थत्वप्रसक्तमेव तु क्तप्रत्ययस्य क्वचित्कर्तृवाचकत्वेपि चैत्रेण पाच्यः
दुग्धं च चैत्रेणौदनः चैत्रेणौदनस्य पाक इत्यादौ कृतां न कृतिबोधकत्वमिति तत्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवा
चकत्वमावश्यकमेव· एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि तृतीययैव कृतिर्बोध्यते· तत्र चैत्रादेः संबंध एवाधेयत्वमित्यत।
एव निर्वाहे कृतावाधेयत्वस्य विशेषणतयाभानोपगमस्यानुचितत्वात्· तथा सति तत्संसर्गस्यापि विषयताकल्पना।

सदास्तु स एवात्रापि तदर्थः अत एव तस्यैवास्यापि प्रतिस्मिंश्चेति शब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः वस्तुतोऽनर्थकयोः कर्मप्रव
चनीयाधिपरिशब्दयोः प्रयोगवत्तादृशप्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनांतरानुपपत्तिश्चिंत्या प्रतेर्यत्र व्यापकत्वार्थ
कत्वं तत्र प्रतिवृक्षं सिंचतीत्यव्ययीभावसमास एव नियत तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधिका
रीयतां विहरेण नित्यत्वादतो वीप्सया प्रतिवृक्षमिति विग्रहस्य प्रतीति न प्रयोगः यत्र व्यापकत्वार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभा
वसमासस्तदुत्तरं सर्वत्र प्रथमाविभक्तिरेव नतु पकुंभे गच्छतीत्येवत् प्रतिगृहेऽश्वा इत्यादिरपि प्रयोगः उक्तयुक्त्या त
त्र प्रतिनाऽश्वादौ गृहादिव्यापकधर्मिणो वाऽभेदसंबंधेनान्वये मे पत्ये घटः घटवृत्तौ घट इत्यादि प्रयोगवारणाय कात्स्न्या
याः सप्तम्यर्थाधारतायां आश्रयत्वसंबंधेनाभेदसंबंधेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् उपकुंभे निधेहि
उपकुंभादागतः उपकुंभेन कृतइत्यादौ च विवक्षितस्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुंभसमीपादेराधेयतासंबंधे
नान्वयस्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसंबंधेन तदन्वयस्य वा बोधे न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यते तथा प्रयोगाः तांश्च
मांचांतरेत्यादावंतरांतरेण युक्त इति द्वितीयाया निरूपितत्वमर्थः तस्यांतरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेन्वयः एवम
न्यत्रापि ॥ ॥ कारकतृतीयायाः क्रियान्वयिकर्तृत्वकरणत्वं चार्थः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनात्

चतुर्थीकर्मण्येवद्वितीयाषत्वबाधएवसंज्ञाफलंप्रतिश्चनिरर्थकः गृहेगृहेऽश्वाइत्यादाविवव्यापकतायाद्विरुक्तिबल
लभ्यत्वात्प्रतिशब्दस्यव्यापकत्वार्थकत्वेउक्तार्थकत्वेनगृहंलौम्पुवतेऽश्वाइत्यादाविवद्विरुक्तिरेवनस्यात्·नचप्रति
शब्दस्यापिव्यापकतार्थकत्वेप्रतिदिनमधीतेइत्यादौलक्षणेद्विरुक्तेरपि वृक्षंवृक्षंसिंचतीत्यादौलक्षणमितिप्रकृतेसंभेदेना
न्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायाद्द्वयोरेवव्यापकतावोधकत्वमवर्जनीयमितिवाच्यम् प्रतिमासमित्यादावव्ययीभावेहिप्रथमा
तिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेनप्रतिशब्देनमासान्वितव्यापकत्वंक्रियायांवोध्यते·विभक्तिःसाधुत्वार्था·वृक्षंप्रतिसिंचतीत्य
त्रतुसेकेद्वितीयार्थकर्मत्वावरुद्धप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकतांबोधयितुंनशक्यते·एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्या
न्यत्रविशेषणत्वेव्युत्पत्तिविरोधात्·कर्मत्वसंबंधस्यैवचव्यापकताघटकत्वेनस्वीकरणीयतयावृक्षनियोगकस्यनस्यतथा
त्वासंभवाच्च·सेककर्मत्वेआश्रयतासंबंधघटितव्यापकतायास्त्वानमपिनयुज्यते·प्रकृत्यर्थसुवर्थयोरंतराऽनन्वर्थाति।
रिक्तभानस्यव्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्·नामूढस्येतरोत्पत्तेः नानुपसृष्टप्रादुर्भावादित्यादौनञर्थमात्रस्यपंचम्यर्थहेतुतायावि
शेषणत्वेनप्रकृत्यर्थस्यचविशेष्यत्वेनान्वयात्·तस्मात्प्रतिरनर्थकएव·द्विरुक्तान्वयेतात्पर्यबलाच्चसेचनकर्मत्वेवृक्षा
द्यापकत्वंसंसर्गतयैवभासते·यदिचवृक्षंप्रतिसिंचतीत्यादावुपसर्गस्यप्रतेर्वाच्योद्योत्योवाकश्चिदन्योऽर्थस्तदास्तु।

वृक्षौ प्रत्याय्यते· विशेषः पूर्वोक्तत्· यावच्छब्दसमानार्थकाङ्· आङ्स्थलेपि दर्शितैवरीतिः तद्योगे च पंचमी साधुः यत्तु मनु
मावर्षदित्यादावनुशब्दार्थः कारकत्वरूपं हेतुत्वं· अनुर्लक्षणे इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य का
रकहेतुपरत्वात्· तत्र च यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः हेतुतायाश्च निरूपकत्वसंबंधेन वृष्टावन्वयः जन्यत्वं
वानुशब्दार्थः तन्निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञान्वितस्यान्वयः जन्यतायाश्चाश्रयत्वसंबंधेन वृष्टौ· अन्वर्जुनं योद्धारः
तस्माप कर्षरूपहीनत्वमनुशब्दार्थः अर्जुनावधिकत्वं द्वितीयार्थस्तस्य चापकर्षेन्वयः अवधित्वस्यापादानतारूपत्वेपि
क्रियाऽन्वयाभावान्न पंचमीप्रसक्तिः अस्मादयं दीर्घ इत्यादौ भवतीत्यस्याध्याहारेणैव पंचम्युपपादनात्· अतः वृक्षंप्र
ति विद्योतते विद्युत्· मातरं प्रति साधुः यो मां प्रति स्यात् वृक्षं प्रति सिंचतीत्यादौ लक्षणेत्थंभूतेत्या
दिसूत्रानुशिष्टकर्मप्रवचनीयसंज्ञकप्रत्यादिशब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिचेयत्वरूपं लक्ष्यत्वं वा कर्म
प्रवचनीयार्थः वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनज्ञानाद्वृक्षस्य परिचायकता· द्वितीयार्थश्चाधेयत्वं निरूपितत्वं वा· द्विती
ये साधुत्वं प्रियकारित्वं साधुत्वघटकक्रियान्वयी संबंधः कर्मप्रवचनीयार्थः संबंधान्वयिप्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं वा
द्वितीयार्थः तृतीये भागः स्वत्वाश्रयः प्रत्यार्थः तदन्वयी संबंधो द्वितीयार्थः इत्थं चास्मत्संबंधी यो भागः स्यादिति बोधः॥

हिनपूर्वकृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपिनत्तद्दशमीप्रागभाववत्वात्तदधिकरणाधिकरणातिथिव्यापकत्वंपूजायांनसं
भवतीतिवाच्यम्·स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वसंबंधेनस्वावच्छिन्नभेदस्यैवप्रागभावसंबंधेनिवेश्य
नीयत्वात्· स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि तादृशावच्छेदकत्वसंबंधेनस्वावच्छिन्नस्यभेदः
अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टयत्किंचिद्दशमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितायाद्याय
प्रसिद्धिवारणायविशिष्यतत्तत्प्रागभावरूपस्वपदार्थस्यसंबंधमध्येप्रवेशे..त्वानानुगमइतिनिरस्तम् देशरूपासीमाच
काशीतःकौशिकींयावद्गयातीत्यादौ तत्रकौशिक्याःगमनसीमात्वंप्रतीयते·तच्च·काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्याप
कगमनानधिकरणत्वं· यावत्पदेनच कौशिक्यनधिकरणकत्वेसतिकाशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वंगमने
प्रत्याय्यते· तत्रद्वितीयायाःऽवधित्वमवधिमत्त्वंवाप्रतीचीत्वाद्यन्वये· निष्कर्षःपूर्ववत्स्वयमूहनीयः अभिविध्यर्थीया
वच्छब्दःकार्तिकमारभ्यचैत्रंयावच्छीतंभवतीत्यादौकाशीतःपाटलिपुत्रंयावद्वृष्टोदेवइत्यादावभिविधिस्तत्पर्यंताभि
व्याप्तिः एवंचप्रथमेकार्तिकपूर्वकालोत्तरचैत्रोत्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालाऽवृत्तित्वसहितंसितभ
वनेद्वितीयेचकाशीपश्चिमदेसपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापकत्वंपाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं

आप्यकालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणात्पूजायाउक्तविशेषणाद्व्याक्रांतदंडादिसमुदायाव्यापकत्वेपिनवाधः
अन्वयितावच्छेदकरूपेणसाजात्यस्यविवक्षणादुक्तस्थलेचतिथिमित्यस्याध्याहारेणदशमीपदार्थेनावच्छेदकस्य
तिथित्वघटितत्वेनवायावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकतयातिथित्वभानात्तेनरूपेणदंडादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात्॰।
तिथिश्चाखंडकालविशेषरूपा॰नतुचंद्रमंडलकलारंभाद्यनुगुणक्रिया प्रचयरूपापूजायास्तावत्क्रियावृत्तित्वासं
भवात्॰अत्रचप्रागभावएवयावत्पदार्थः द्वितीयार्थःप्रतियोगित्वमनुयोगित्वंवा॰तत्रतस्यकृत्यर्थदशम्यामन्वयःताव
तादशमीप्रतियोगिकप्रागभावलाभःतस्यचप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबंधेनपूजारूपसमभिव्याहृतक्रि
यायामन्वयःव्यापकत्वंच॰स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकपूजाविशेषत्ववत्त्वं॰स्वाधिकरणत्वंच॰
स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणतासंबंधेन॰एतेनकृष्णनवमीप्रागभावाधिक
रणप्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्त्तकतयातत्सामान्यभेदनिवेशे॰अविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादायनाप्र
सिद्धिः तथासत्यपितत्तद्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्यकृष्णाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसंबंधे
नतत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वापत्तेः नचैवमपिव्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसंबंधेनाव्यव

दिकर्तर्य्यन्वयः असाहित्यंच· स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभा
वः क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीनत्वाभाव एव वा विनार्थः कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः विभक्तिः साधुत्वार्थे
वस्तुवाधेयत्वं द्वितीयार्थः सप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वेपि नात्र सप्तमीप्रसक्तिः तस्याः कारकविभक्तित्वेन क्रियान्व
यित्वार्थबोधकत्वात्· अतः शेषषष्ठीप्रसक्तावतामेवोपपदविभक्तिर्द्वितीया बाध्यत इति सर्वा उपपदविभक्तयः षष्ठ्या
पवादिका इत्यस्याविरोध इति विनासमानार्थकयोरन्यतेनत्रैलोक्येति निपातनयोरपि दर्शितैव रीतिः एवं विनायुक्ततृतीयापंच
मीस्थलेपि मर्यादाभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेपि द्वितीया दृश्यते तत्र मर्यादार्थको यावच्छब्दः आरभ्यतस्यां दशमीनु
यावत्स्वपूजयेपर्वतराजपुत्रीमित्यादौ मर्यादा सीमा कालरूपा देशरूपा च कालनिष्ठत्वं च· तत्कालनिष्ठस्वसमभिव्याहृ
तकालप्रागभावानधिकरणस्वप्रागभावाधिकरणस्वसजातीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानधिकरणत्वम्·।
एवं चोक्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याय्यते· तावतैवार्थतः शुक्ल
दशम्या मर्यादात्वं लभ्यते· तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वं च· तद्वृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागभावानधिकरणशुक्लदशमी
प्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापकत्वं· तावता षोडशतिथ्यधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयताया लाभः॥

श्रु॰वा॰ रस्थले चाभावरूप एवार्थे अन्यरूपतदर्थो नरस्याधेयतासंबंध इति न संभवति॰ आधेयतादेस्तद्वृत्त्येव संबंधत्वात् ननु
६६ तदभावे न च तत्राधेयत्वाभावो न प्रतीयते अपि तु तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम्॰ तादृश
प्रतियोगिताकत्वमेवाभावेन्यस्य संबंधोऽस्त्विति वाच्यम्॰ आधेयतासंबंधस्य प्रतियोगिन आधारस्यानुयोगिन्याधेये वृत्त्य
नियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्॰ चैत्रः पचतीत्यादौ कृत्यादिसंबंधस्यापदार्थत्वेपि पाककृतिमानित्या
दौ मतुबादिपदेन विवरणात्॰ उक्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरोधमासादयति॰ विवरणीयार्थेसा
प्यन्यलभ्यत्वेऽपदार्थत्वोपपत्तेरित्यलमसदावेशेन॰ विना वातं वृक्षः पतित इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबं
धेन वृक्षेन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्षः पतित इति शाब्दतो लभ्यते॰ पतनेनुभवसिद्धो वातजन्यत्वाभावलाभश्चार्थः जन्य रामः
तायाः पदानुपस्थितत्वात्॰ तदभावस्य तस्या वृत्त्यनियामकसंबंधत्वात्तदवच्छिन्नवाताभावस्य च शाब्देन बोधयितु ६६
मशक्यत्वात्॰ पुत्रं विनागत इत्यादौ पुत्रादिपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरं॰ विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वा
दिसंबंधेन गमनेन्वेति॰ समानकालीनत्वघटककालनिष्ठस्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं बोध्यम् अतो गमनादिकाले तदन
धिकरणदेशावच्छेदेन गमनाद्यभावसत्वेपि नातिप्रसंगः केचित्तु उक्तस्थले साहित्यमेव विनापदार्थः तस्य च गमना

नावच्छेदकत्वंभासते॰द्रव्येनगंधइत्यप्रयोगात्॰उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्नेननञर्थोभावोन्वयइतिव्युत्पत्तेरितिरासभं
विनानघटोत्पत्तिरितिनप्रयोगः अतिप्रसक्ततयारासभाभावस्यघटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात्॰अथवा
अभावएवविनार्थः दंडंविनानघटइत्यादौचविनांतार्थस्याभावस्यनञर्थेघटाद्यभावेप्रयोज्यतासंबंधेनैवान्वयः अतए
वरासभंविनानघटइत्यादयोनप्रयोगाः अतएवदंडाद्यभाववति घटादेरनवपिजायतेइत्यस्याध्याहारंविनैवदंडंविनान
घटइतिप्रयोगोपपत्तिः रासभंविनासाध्याभाववतियोऽभावइतियद्याख्यातंतत्रसप्तम्यंतेनमनुपासंसर्गविधयाभासमा
नंतदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तम्॰ननुविनार्थत्वेनाधिकरणंअभावाधिकरणपर्यंतस्यविनापदार्थत्वेपिसप्तम्याधेयत्व
रूपापदार्थेविवरणरूपतायाआवश्यकत्वात्॰नचविनापदोत्तरलुप्तसप्तम्यर्थएवाभाववतीतिसप्तम्याविवृतइतिवाच्यम्
निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात्॰अतएवसर्वत्रनिपातोत्तरंसाधुत्वार्थप्रथमैवेतिशाब्दिकाः पृथिव्यामेवगंधइत्यादौए
वकारप्रकृतिकसप्तम्यायदाधेयत्वबोधकत्वमंगीकृतंदीधितिकृद्भिस्तत्रापितेषांननिर्भरः अस्तुवातत्रप्रतियोगितया
पृथिव्यन्यवृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वंगौरवादुपेक्ष्यतत्राधेयत्ववाचकत्वेनलुप्तायाःसप्तम्याः
कल्पनम्॰प्रकृतेचाधेयत्वस्यसंसर्गतयैवोपपत्तौविनापदसाकांक्षाधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनंदुष्कल्पनमेव॰एवका

कर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानांसंसर्गविधयाविवक्षितत्वान्नदोषः तादृशाधिकरणताहृ
याहृत्तित्वंच सद्वृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृकहोमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसंबंधेनाधिकरणता
विशिष्टान्यत्वरूपमनुसर्त्तव्यम् मासमधीतइत्यादावपिचैत्रादिकर्तृकाध्ययनाधिकरणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदका
धर्मस्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमःकार्यः अतोमासमधीयानोदृष्टइत्यादौविशिष्यचैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपिनान्वयबोधानु
पपत्तिः अन्यत्त्वयमूहनीयम् दण्डंविनानघटउत्पद्यतेरासभंविनापिघटउत्पद्यतेइत्यादौविनापदार्थोभाववान्तत्पदस
मभिव्याहृतद्वितीयाऽभावान्वयिप्रतियोगित्वमनुयोगित्वंवार्थः अभाववतश्चोत्पत्तावाधारत्वेनान्वयःतथाचदंडाभाव
वहृत्तु तिकत्वाभाववान् घटः रासभाभाववहृत्त्युत्पत्तिकोघटइत्याकारकोबोधः यद्यपिनिपातार्थेनामार्थस्यसाक्षाद एम्मः
पिभेदेनान्वयः तथापिसंभवतिसार्थकत्वेविभक्तेर्निरर्थकत्वमनुचितमितिद्वितीयायाःसार्थकत्वमुपेयते भूतलेनघ
टश्चद्रइवमुखमित्यादौप्रथमायाःप्रतियोगिताद्यर्थकत्वेप्रथमैवनसाधुःस्यात् प्रातिपदिकार्थान्वयिनोन्यपदेनाभि
धानस्थलएवप्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेणप्रथमाविधानादितितत्रप्रतियोगित्वादिःसंबंधविधयैवभासतेइत्युपेय
ते दंडंविनानघटोत्पत्तिरित्यादौचविनानार्थेघटोत्पत्त्याद्यभावान्वयेऽनुयोगिविशेषणदंडाद्यभावस्यचतदनुयोगि

यावज्जीवमित्यादिश्रुत्या यावज्जीवव्यापकत्वेबोधितेर्थतो मासैकव्यापकतालाभेपि ऽउपसच्चरुकरणकत्वविशि
ष्टहोमेतन्मात्रव्यापकतायाअलाभेनतस्यापिविधेयतयावाक्यभेदस्यप्राप्ताग्निहोत्रानुवादेनद्रव्यविधिपक्षेदुर्वारत्वा
त्‌ अथतादृशश्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्यगौणाग्निहोत्रप्रतिपाद्यस्यकर्मान्तरस्यविधायकत्वेपिनकथंवाक्यभेदः
विधेयभेदस्यतावताप्यपरिहारात्‌· प्रत्युतधर्मिणोप्यधिकस्यविधानात्‌· एवंच· प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधातुंशक्यते
गुणः अप्राप्तेतुविधीयंतेबहवोप्येकयत्नतइत्यपिनिर्युक्तिकमितिचेन्न· यत्रविधेयांशेयुगपदनेकधर्माणांविशेषणतया
भानंतत्रविधेयविशेषणभेदेपिविशिष्टविधेयत्वाभेदेनवाक्यभेदविरहात्‌· अन्यथाभूतलंनीलघटवदित्यादावपि
नीलघटवदित्यादाविववाक्यभेदप्रसंगात्‌· अनुवाद्यांशेविशेषणतयायत्रानेकेषांविधानंतत्रतेषांविधेयताभिन्नैवे
तिवाक्यभेदः यद्यपिनत्रउपसच्चरुकरणकहोमाधिकरणतात्वेनाधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरणतात्वेनवा
मासैकव्यापकत्वंमासन्यूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतायामपिअन्यान्यदिनेपुरुषांतरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्वा
न्नाक्षतेवनतत्पुरुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेनव्यापकतायाःश्रुतितात्पर्यविषयत्वेचविधेयानन्त्यम्‌· तथापिविभि
न्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरणताद्वयावृत्तितादृश चरुहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगतीकृत्यतत्तत्पुरुष

ष्ठनादृशा ७ भावप्रतियोगिनावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मसत्वेपितत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकतादृशधर्मेउक्तसंबंधेनतत्तन्मासत्वावच्छिन्नस्ययोभेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेतियत्किंचिदेकमासादिमात्रव्याप
काध्ययनादिस्थलेपितादृशप्रयोगनिर्वाहः प्रतिमासमधीतइत्यादौप्रत्यादिशब्दानांमासादिपदोपस्थाप्यानुगतरूपावच्छि
न्नमासत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावघटितव्यापकताबोधकतयायत्किंचिदेकमासादिव्याप
काध्ययनादिस्थलेनतादृशः प्रयोगः अथात्यंतसंयोगार्थकद्वितीयायाएकादिपदंविनापियत्किंचिदेकमासादिव्यापक
ताबोधकत्वेउपसङ्क्रियरित्वामासमेकमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रएकपदवैयर्थ्यमितिचेन्नः तत्रमासाधिककालव्याप
कत्वेपिमासव्यापकतयाधिककालीनस्यहोमस्यशास्त्रार्थतावारणायैकपदोपादानात् तथासतितस्यकेवला
र्थकतयामास मात्रव्यापकतालाभात्तादृशप्रयोजनोपपत्तेः अतएवचयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिवो
धिताग्निहोत्रानुवादेनसतिलव्रीहिचरुरूपद्रव्यस्यमासैकरूपकालस्यचविधानेवाक्यभेदः स्यादितितादृशद्रव्या
कालोभयविशिष्टस्यगौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्यकर्मान्तरस्यैवविधायिकातादृशीश्रुतिरितिसिद्धान्तेयावज्जीव
कालांतर्गतमासरूपकालांशेप्यनुवादकत्वसंभवात्प्राग्निहोत्रानुवादेनद्रव्यस्यैवविधानमुचितमितिपूर्वपक्षोति

त्वभानानुपगमात्॰ आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मकव्या
प्तिशरीरे मिश्रादीनां स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या नद्यतिप्रसक्तमवच्छेद
कमिति तत्स्थलीयचिंतामणिफक्किका विरोधेन चासंभवदुक्तिकतापत्तेः आधारताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छे
द्यत्वे यद्यत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति निरुक्तलक्षणव्याख्यापक्षे स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदक
प्रवेशं व्यभिचारिव्याप्त्याऽदूषयित्वा विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्यादिदूषणांतरेण तत्परित्यज्य दी
धितिकृता मनतिरिक्तेष्टात्रिरूपावच्छेदकत्वविवक्षाया असंगत्यापत्तेः अस्तु वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्यातिप्रस
क्तस्यापि दर्शितप्रतीतिबलादाधाराधेयभावावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य न तदवच्छेदकत्वमप्रसक्त
म्॰ क्षितिजलोभयं गंधवत् स्नेहगंधोभयं क्षितावित्याद्यप्रतीतिः अथ वा द्वितीयाद्यर्थेऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासा
दिरूपप्रकृत्यर्थविशेषणतावच्च तत्तन्मासादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबंधेन पारतंत्र्येण विशेषत्वमुपेयते॰ तादृ
शं च व्यापकत्वं समानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन स्वावच्छिन्नस्य योभेदस्तदाश्रय
धर्मवत्त्वं॰ तादृशधर्मश्चात्राधीनरत्वादौ चैत्रीयाध्ययनाद्याधारतात्वं विशिष्येव संबंधेन भावनीयम्॰ मासांतरनि

वात्· द्रव्यात्मकत्वेपि क्रमिकेषु तेषु संख्योत्पत्तेरसंभवात्· तत्र बुद्धेरनतिप्रसक्तं वैलक्षण्यमनुगतं दुर्वचम्· जातिरूप
स्य तस्य संकरप्रसंगनिरस्तत्वात्· तत्तद्दिनाद्यननुगमेनाननुगतत्वादिति वाच्यम्· तावत्कालस्थायिनो द्रव्यस्यापि दिनादि
रूपत्वसंभवात्· मीमांसकानुयायिभिः अगत्या संख्यायाः पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च· संख्यादिरूपान्यदिनादिनिष्ठानुगत
त्रित्वादेः सुवचत्वात्· एवं मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थः मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्त
त्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं स्व
रूपमवच्छेदकत्वं संसर्गतया भासते इत्युपगमेन सामंजस्यात्· यत्किंचिदेकमासव्याप्ययत्राधीतं तत्राध्ययनाधारत्वा
नामवच्छेद्यतावच्छेदकाधारतात्वत्तमत्वविशेषादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन तदवृत्तित्रिंशत्त्वेना
वच्छेदात्· न्यूनकालाध्ययनस्थले वातिप्रसक्ततया तादृशस्य मासत्वस्य उक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वा
च्चाप्रसंगातिप्रसंगयोरनवकाशात्· मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मे चैत्राध्ययनाधारतायाः व्याप्यत्वस्य [illegible]दत्वा
मे पि अर्थतः लाभादिति· द्वितीयात्यन्तसंयोगार्थपरत्वमिति नानुशासनविरोधः नच भूतले घटः भूतलं घटव
दित्यादिप्रत्ययबलादतिप्रसक्तोपि धर्मश्चाधेयत्वाधारत्वयोरवच्छेदक इति वाच्यम्· तादृशप्रत्ययेनावच्छेदकं

ज्ञानस्य हेतुतया संसर्गविशेषोपस्थितेरपेक्षितत्वात्· संबंधघटकतादृशधर्मान् विशिष्याविदुषः शाब्दबोधानुदयप्र
संगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्· अनागतादिमासवृत्तितादृशधर्माणां विशिष्यज्ञानसामग्र्या असर्वज्ञस्य दुर्लभ
तया अस्मदादीनां सर्वेषामेव तादृशमासत्वव्यापकतावोधोच्छेदप्रसंगात्· न च तादृशवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्ग
तात्पर्यं उक्तज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबंधः संसर्गमर्यादयैवभासत इति विशेषरूपेणानुपस्थितस्यैवोक्तधर्मघटित
संबंधस्य तात्पर्यज्ञाने बाधाभावबलाच्छाब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानबलाद्भानमनपवादमेवेति वाच्यम्· एकपदार्थवि
शिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषितनतत्प्रतीतीच्छारूपतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य आप्तवाक्यार्थनिश्चयेद्युपेत।
यातस्य शाब्दधीहेतुत्वे च योग्यतासंशयाच्छाब्दबोधानुपपत्ते विशकलिततत्तत्पदार्थतत्तत्संसर्गविषयकत्वविशे
षितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुतया उपेयत्वात् तत्र तादृशसंसर्गोपस्थितेरवश्यापेक्षणीयत्वादिति चेत्· स
त्यम्· मासादिघटकनावच्छिन्नादिनिष्ठत्रिंशत्वादिरूपमासत्वादिर्मासादिभेदेनानैव मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्त
परमनुगतरूपेण· अन्यथा शक्त्यानंत्यप्रसंगात्· सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिं विना प्रागप्रतीतमासादेः शाब्दानुभवा
निर्वाहाच्च· न च त्रिंशत्वादिकं बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं वाच्यम्· दिनादेर्द्रव्यानात्मकत्वेन तत्र गुणरूपसंख्यायाः असंभ

काध्ययनत्वादिरूपस्याश्रयघटितसंबंधेनाध्ययनादावन्वयः प्रथमाभावे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वविशेषणमुपा
देयम्. तेन त्रिंशद्दिनेष्वेव च यंत्राधीतं तत्र दिनावांतरदंडादावध्ययनाभावे प्युक्तप्रयोगोपपत्तिः मासपदं च त्रिंशद्दिनप
रमेव. न तु तावत्कालस्याप्यखंडत्वं तत्परम् एकदिनाध्ययनस्थलेपि तादृशाखंडकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्यय
नाभावासत्वेन मासमधीत इति प्रयोगापत्तेः मासघटकं च दिनं सूर्योदयावधिसूर्योदयांतरपर्यंतावस्थास्यखंडवस्तु
रूपं न तु क्रियादिरूपं चयः तथा सत्येकैकक्रियादिव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभाव
सत्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाधापत्तेः दिवसं स्वपितीत्यादौ च दिवसादिपदं सूर्योदयावधिसूर्योदयांतरपर्यंतक्ष
णकूटपरमेव. अतो नैकदंडादिमात्रस्वपेतथा प्रयोगः अथ व्यापकत्वस्य द्वितीयार्थत्वे हि एकमासादिव्यापकाध्ययन
स्थलेपि मासांतरेऽध्ययनाभावसत्वेन मासादिव्यापकतायाः अध्ययने बाधेन मासमधीयत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः।
न च मासपदेन यत्किंचित्त्रिंशद्दिनमात्रवृत्तिविशेषधर्मप्रकारेणानुपस्थापनेपि तद्धर्मवत्त्वनिरूपिताधेयत्वसंबंधे
न मासपदार्थस्याभावेन्वयोपगमात्. यत्किंचिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमन्वयितावच्छेदके लभ्य
त इति न क्काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्. तत्तन्मासमात्रवृत्तिधर्मविशेषाणां संबंधघटकत्वेपि शाब्दबोधे संसर्गतात्पर्य।

यत्संयोगत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नाधारतायास्तव्यापिका एकैव· साच नावांतरकालावच्छिन्नेतित
त्रतदन वच्छिन्नात्वबोधकमुक्तवाक्यं भवेदेवप्रमाणमितिवाच्यम् सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकूटा
देवसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वज्ञाप्रत्ययोपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायामतिरिक्तायामाना
भावात्· यत्रत्रिंशद्दिनेषु कमपि कालमधीतंतत्रमासेध्ययनसंबंधस्याव्याप्यवृत्तितयामासमधिकरणतायामतिरि
क्तायांमानाभावात्· यत्रत्रिंशद्दिनेषुकमपि कालमधीतंतत्रमासेध्ययनसंबंधस्याव्याप्यवृत्तितयामासमधीत इतिप्र
योगानुपपत्ति· रित्यपिनशक्यतेवार। पत्तुम् उच्यते अभिव्याप्तिर्यावदवयवसंबंधः यत्समुदायोमासादिपदार्थः तएवतद
वयवाः एवंच त्रिंशद्दिनांनां मास ... र्थ तयात्रिंशद्दिनेषु किंचित् किंचित्कालावच्छेदेनाध्ययनसंबंधेपिमासमधीत
इति प्रयोगोपपत्ति· त्रिंशद्दिनसंबंधश्चदिनपर्याप्तत्रिंशत्वव्यापकत्वम्· तादृशत्रिंशत्वादेश्चमासादिपदप्रवृत्तिनिमि
त्तस्यमासादिपदादेवलाभाद्व्यापकत्वमात्रंद्वितीयार्थः व्यापकत्वंचव्याप्यविशेषाघटितमखंडंदुर्वचमितिखंडशोऽ
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्चद्वितीयार्थः प्रथमाभावेप्रकृत्यर्थोमासादिराधेयतासंबंधेनान्वेति· मासादि
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्यप्रतियोगितयाऽभावांतरेन्वयः तस्यचान्वयितावच्छेदकचैत्रकर्तृ

संयोगइत्यनेनद्वितीयाविधानम् यद्यप्यनर्थकंधात्वर्थध्ययनस्थित्यादिविशेषणतयाभिव्यापनार्थकक्रियायाअंत
र्भावेणतत्कर्मतयातेऽनद्वितीयोपपत्तेः. तादृशधात्वर्थव्याप्यनंतर्भावेमासमास्तइत्यादौद्वितीययातद्बोधनेपिआस्य
नेमासइत्यादिव्याप्यत्वनाभानिर्वाहात्तथापिमासंरमणीयाक्रोशंकुटिलानदीत्यादौभवतीत्यस्यानध्याहारेपिद्वितीया
याःसाधुतानिर्वाहकत्वेनभाष्यकृतस्तत्सूत्रंसार्थकयंति· तत्रहिरमणीयत्वाभिव्याप्यत्वंमासादौप्रतीयते नचतात्क्रि
यासमभिव्याहारोस्ति· यत्राभिव्याप्तिरंतर्भविष्यति· तत्कर्मतयाद्वितीयाचस्यात्· एवमासितेत्यादौअभिव्याप्यंतर्भावेन
मासस्यकर्मत्वोपपादनेपिकृद्योगात्षष्ठ्येवस्यात् नद्वितीयेत्यतोपितत्सूत्रंसार्थकम्· अथकेयमभिव्याप्तिर्याऽत्यंतसं
योगउच्यते· नतावद्व्याप्यवृत्तिःकालिकसंबंधःकालिकसंबंधस्यव्याप्यवृत्तित्वंव्याप्यकालानवच्छिन्नत्वंदिवसादिमा
त्रवृत्तिःमासादिनिष्ठसंबंधोदिवसाद्यवाच्छिन्नइतिनमासमास्तेइतिनप्रयोगःमासपदार्थश्चात्रत्रिंशदिनमात्रस्यायी।
कश्चिदखंडउपदार्थःनतुक्रियाप्रचयस्तथासतिदिनैकादिमात्रस्यापितोपिसंबंधस्यकासुचित्क्रियासुव्याप्यवृत्तिनया
तत्रतथाव्यवहारापत्तेरितियुक्तं· चैत्रोमासंकाश्यांतिष्ठतीत्यादौकाशीसंयोगस्यमासव्यापकस्यैकस्यअभावेऽप्रामाण्य
प्रसंगात् संयोगव्यक्तीनांमासनिष्ठकालिकसंबंधस्यावांतरदिशाद्यात्मककालावच्छिन्नत्वातनचसंयोगानांभेदेपिचैत्री

भावाख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वात्· कर्मत्वांनरविशेषणतानापन्नक्तत्वादौ कर्मत्वस्य संसर्गतयाभानमुक्तमुत्पन्नमितिकाष्ठं
भस्मराशिः करोतीत्यादयोन प्रयोगाः ॥ ॥ अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यादिना यत्राधारस्य कर्मसंज्ञा तत्राधारत्वमा
धेयत्वं वा द्वितीयार्थः स्थलीमधिशेते इत्यादौ ताद्दशार्थे द्वितीयायाः स्थल्या अधिश¯यिते त्यादौ क्तप्रयोगे षष्ठ्याश्च सा
धुत्वार्थमेवाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात्· अथक्तन्नर्थव्यापाररूपक्रियांनरंधात्वर्थेन्तर्भाव्यशेयनादिरूपफलावच्छिन्न
व्यापारार्थकसोपसर्गशीप्रभृतिधात्वर्थतावच्छेदकशायनादिफलाश्रयतया आधारस्य कर्मत्वोपपादनसंभवात्ता
दृशसूत्राणांवैयर्थ्यमेव· अध्याद्युपसृष्टशीप्रभृतीनामेवच ताद्दशार्थे निरूढलक्षणानत्वनुपसृष्टानामतोन स्थ
लींशेते इत्यादयः सारसिकप्रयोगा इतिचेन्न· धातोर्मुख्यार्थपरत्वेपिदर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पाणिनसूनुना
ताद्दशसूत्रप्रणयनात्· तदप्रणीतवतां सर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां स्थल्यामधिशेते इति प्रयोगानां साधुताया
दुर्वारत्वाच्च कालाध्वदेशानामकर्मकक्रियायोगे कैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थे विभाषया कर्मत्वमनुशिष्यते· अन्येतु· क्रियांनर्भावेनोक्त
रीत्या तत्र पाक्षिकं कर्मप्रत्ययमुपपादयंतस्तन्नानुशासति उक्तंचैतत् कालभावाध्वदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरक
र्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति· तन्मते च मासमधीते मासमास्ते योजनं धावतीत्यादौ अभिव्याप्त्यर्थे कालाध्वनोरत्यंत

नचधात्वर्थेनामार्थस्य साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रकृते कर्मतायाः संसर्गतया भानेन न संभवतीति वाच्यम् घटो नीलो भवति
काष्ठं भस्म भवनादिक्रियायां नीलादेः कर्तृतासंबंधेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रिया
यामपरकर्मणः कर्मतासंबंधेन साक्षादन्वयोपगमात् नचैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षया काष्ठं भस्मरा
शिं क्रियत इत्यादिप्रयोगापत्तिः कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव द्वितीयया कर्मत्वं बोध्यत इति व्युत्पत्तिकल्प
ने गौर्दुह्यते क्षीरं आनीयते ग्राममित्यादौ दोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मकत्वानन्वयप्रसंग इति वाच्यम्
प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकस्थले तथाव्युत्पत्तेः यथाउक्तातिप्रसंगवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते तथा कर्तृत्वविशे
षणतयाऽभासमानायां क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्या अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्व
विवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार एव काष्ठं भस्म भ
वतीत्यादौ धात्वर्थः आधेयत्वरूपं तत्कर्तृकत्वमेव संबंधमर्यादया भासते काष्ठेन भस्मना भूयत इत्यादौ भस्माद्याधेया
त्मुत्पत्तौ काष्ठाधेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयापरस्याप्यंप्रकारतया भासते कर्तृत्वविशेषणतयाभासमानस्य नि
रुक्तभवनस्यांतर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्वं संबंधतयाभासत इति व्युत्पत्तेः काष्ठेन भस्मभूयत इत्यादयो न प्रयोगाः

त्यदसमानवचनत्वनियमात् नतुतद्विशेष्यकस्वार्थकर्मत्वादिबोधजनकाख्यातमात्रस्येति· तदसत्· विकारविकारि
णोर्द्वयोराख्यातार्थविशेष्यत्वेवाक्यभेदापत्तेः घटपटौस्तः घटपटौदृश्येतेइत्यादौविशेष्यभेदेपिविशेष्यतावच्छेदका
द्वित्वादेरेकधाभानान्नवाक्यभेदः अत्रचनतादृशंविशेष्यतावच्छेदकभानमस्तियेनतत्रेवात्राप्येकवाक्यतानिर्वाहः
नचागत्याइष्यतएवात्रवाक्यभेदइतिवाच्यम्· तथासत्येकवाक्यार्थपरस्यकाष्ठंक्रियतेभस्मक्रियतेइत्येतादृशप्र
योगस्यापत्तेःकाष्ठंभस्मक्रियतेइतिवाक्यजबोधस्यकाष्ठविकृतिर्भस्मान्यविकृतिर्वेतिसंशयनिवर्त्तकत्वानुपपत्तेः।
काष्ठभस्मनोःप्रकृतिविकारभावाभानात्· अस्मन्मतेचकाष्ठोच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मकत्वभस्मनिर्वर्त्तकत्वरूपतत्कर्म
कत्वयोरेकविशिष्टेऽपरान्वयेएवपूर्वोपदर्शितरीत्याकाष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठप्रकृतिकत्वस्यभस्मनिलाभ
संभवादितिचेत्· सत्यम्· भस्मक्रियतेइत्यादौभस्मादिनिर्वर्त्त्यकर्मतायालकारेणानभिधानेपितत्कर्मतायाधात्वर्थेसंस
र्गतयाभानोपगमेनतादृशाकर्मोत्तरंप्रथमायाःसाधुताप्रातिपादिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वादिविवक्षायामेवद्वितीया
दिविभक्तिसाधुत्वात् यथार्घोनमइत्यादौनमःपदार्थत्यागेर्घ्यादिकर्मत्वबोधेपिअर्घ्यादिपदात्प्रथमैव· निपातार्थत्या
गकर्मतासंबंधेनेवनामार्थस्यान्वयात्· एवंभूतत्वेनघटइत्यादावपिसंबंधस्याभावेसंसर्गतयाभानात्षष्ठीविषयेपिप्रथमा·।।

संबंधविशेषरूपंविशिष्टसत्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव· अग्निः श्यामंरक्तंकरोतीत्यादावचेतनकर्तृव्यापारबोधेकरोतिस
मभिव्याहृतश्यामादिपदोत्तरद्वितीयायाअपिनोपादानताख्यविलक्षणविषयतार्थकत्वसंभवः अपितुतादृशद्वितीभ
यांतनश्यामरूपादिविशिष्टासत्वनिर्वाहकतारूपंविशिष्टोच्छेदकत्वंतादृशव्यापारेप्रत्याय्यते· घटंरक्तंकरोतीत्यादाव
पिघटादिपदस्यारक्तत्वविशिष्टघटादिलाक्षणिकतयाविशिष्टघटाद्यसत्वनिर्वाहकत्वंप्रतीयते· प्रकृतिविकृतिभाव
स्थलेकर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेवप्रत्याय्यतेअतः काष्ठानिभस्मराशिः क्रियन्तेइत्यादावाख्यानार्थविशेष्यकाष्ठा
दिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यानस्य· नतुनिर्वर्त्यभस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानवचनता· अथैवंनिर्वर्त्य
कर्मवाचकपदात्प्रथमानस्यात्· अपितुद्वितीयैव· तत्कर्मतायालकारेणानभिधानात्· यत्तु· उभयकर्मत्वमेवलकारे
णाभिधीयतेप्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिरूपद्विकर्मकोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैवकर्मद्वयानभिधा
यकत्वनियामात्· प्रकृतेकर्मद्वयस्यैवतुल्यत्वात्· विकृतेराख्यानार्थविशेष्यत्वेपिआख्यातस्यचतत्समानवचनत्वनि
यमः गृह्णातिवाचकः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नहीत्यनुशासनसिद्धप्रकृतिसमभिव्याहृतलकारीयविकारसंख्याबोध
कत्वाभावव्युत्पत्तिनिर्वाहइतिउक्तस्थलेनक्रियापदस्यैकवचनांतता· तदर्थान्वितसंख्याबोधकस्यैवाख्यातस्यत

त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्वहति· एवं च तंडुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वम
र्थस्तंडुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति· विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वमर्थः ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाशक
त्वविशिष्टे पाकेऽन्वयः नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वम् उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते· अतः पाक
स्य तंडुलाद्यारंभकसंयोगनाशजनकत्वेपि तन्नाशस्य द्रव्यांतरोत्पत्तौ द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वबाधेन सं
योगमोदनं पचतीति न प्रयोगः वस्तुतस्तु· निर्वर्त्यकर्मासमभिव्याहारस्थले संयोगं पचतीति वारणाय संयोगनाशद्वारा
नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वक्तव्य इति कृतं प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधेन तण्डुलमोदनं करोति काष्ठं भस्म करोति दुग्धं द
धि करोतीत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नाशकत्वं कृतौ प्रत्याय्यते· विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयता
विशेष उत्पादकत्वं वा कृतौ बोध्यते काशान् कटं करोति कुसुमादीनि मौक्तिकानि वा स्रजं करोतीत्यादौ काशादिपदोत्त
रद्वितीयाकृतौ विषयतां विशेषमेव बोधयति· काशाद्युच्छेदकताया स्तत्र बाधात्· कटमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत्· स्र
जादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेर्न कुसुमाद्युपादानककृतिविषयता· अपितु विन्यासादिरूपविशेषणांशस्यै
व तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्तिरिति स्रजमित्यादिद्वितीयांतस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थः विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूप

दियथावाकृतेर्माल्यादि॰ कटादिच॰ प्रथमेतंडुलादिरूपपूर्वद्रव्यंविनाश्य ओदनादेर्निवर्त्तनम॰ द्वितीयेपुष्पादिरूपद्रव्यम
विनाश्यैव संदर्भादिरूपविशेषणनिष्पादनेनविशिष्टस्यमाल्यादेर्निवर्त्तनम्॰ तृतीयेचकाशादिरूपपूर्वधर्मिणमवि
नाश्यतत्रैककटादिरूपधर्मिनिष्पादनंक्रियया ईदृशंचप्रकृतेः समभिव्याहारस्थलेपिनिवर्त्यतेनिष्पाद्यतेयदितिव्युत्पत्त्या
यद्यप्योदनादेरपिनिर्वर्त्यतास्तितथापितद्व्यावृत्तमेवपारिभाषिकंनिर्वर्त्यत्वम्॰ तदुक्तमभियुक्तैः सतीवाऽविद्यमानावा
प्रकृतिःपरिणामिनी॰ यस्यनाश्रीयतेतस्यनिवर्त्यत्वंप्रचक्षतइति॰ यस्यविकृतिकर्मणोनाश्रीयतेनप्रयुज्यतेइत्यर्थः॥
एवंचतत्रतत्र ओदनादेर्विकार्यकर्मण्येवान्तर्भावः तदुक्तम्॰ तन्निर्वर्त्यंविकार्यंतुकर्मद्वेधाव्यवस्थितम॰प्रकृत्युच्छेदसंभूतं।
किंचित्काष्ठादिभस्मवत्‌ किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्यासुवर्णादिविकारवदिति॰ अप्रकृतिरपिग्राह्या अन्यथाकाष्ठसुवर्णादेस्तु
णीयतापत्तेः विकार्यपदेनएकव्युत्पत्त्याप्रकृतिविकृत्युभयावोधनेपिउभयसाधारणरूपावच्छिन्नेपारिभाषिकमेवविकार्य॰
पदंप्रकृतिरूपंकर्मक्रिययावस्त्वन्तरनिष्पत्तयेपूर्वंत्रावशिष्टस्ययस्यासत्वरूपोविकारोनिर्वाह्यतेतच्चविकार्यमप्युच्यते यथा
पाकादेः तण्डुलादि॰ कृतेश्चपुष्पकाशादि॰ तत्रप्रथमस्थलेतंडुलादिरूपधर्मिनाशादेवपूर्वभावविशिष्टत दसत्वमोदनादि
रूपकर्मांतरनिष्पादकंइतरत्रधर्मिणः काशाकुसुमादेः सत्वेपिकटसंदर्भादिविरहरूपपूर्वभावासत्वेनतद्विशिष्टस्यास

यद्रूपकर्मावरुद्धस्यैव तस्य तदर्थत्वोपगमात्. कर्मावरुद्धस्य च कर्मावयवनिराकांक्षत्वादित्यादिकं स्वयमूह्यम्. कृत्यर्थ।
कधातुयोगे इष्टसाधनत्वादिज्ञानविशेष्यताप्रयोज्यसाध्यताख्यविषयताविशेष एव कर्मत्वं द्वितीयादेरर्थः ननु विषय
तामात्रम्. यत्र घटं करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति जलाहरणं करोतीत्याद्यप्रयोगात् अथ काशान् कटं करोति।
काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र काशकाष्ठादिपदोत्तरद्वितीयानुपपत्तिस्तत्र कृतिनिरूपितोक्तविषयताविरहादिति चेन्न. उपा
दानीयविलक्षणविषयतापि द्वितीयार्थः सा च द्वितीयांतरोपस्थाप्यसाधीयविषयताविशिष्टायामेव कृतावन्वेति.
अतः कटादिरूपकर्मांतरासमभिव्याहारेण काशान् करोतीत्यादयो न प्रयोगाः अथैवमपि काष्ठं भस्म करोति दुग्धं द
धि करोति इत्यादौ काष्ठदुग्धादेः कर्मत्वानुपपत्तिः तस्य भस्मदध्याद्युपादानताविरहात्. काष्ठदुग्धादिनाशानंतरमेव।
नदारम्भकपरमाणुभिर्भस्मदध्यारम्भादुत्पत्त्या अयस्यैव उपादानत्वात्. विभिन्नकालीनयोश्चाधाराधेयभावविरहात
कारणस्यैवोपादानत्वमिति नियमाच्च. न च परिणामवादिद्वेषिणां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिरूपद्रव्यांतरकारणत्वम्.
अपितु प्रतिबंधकत्वमेव द्रव्यवति द्रव्यांतरानुपपत्तेरिति चेन्न. कर्म हि त्रिविधं भवति. प्राप्यं प्रकृति विकृती च. तत्र प्रा
प्यं कर्म क्रियाजन्यफलशालि गम्यादेर्ग्रामादि ज्ञानादेर्विषयश्च क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्विकृतिरूपम्. यथा पाकादेरोदना।

रितिनथा व्यवहरती त्येवार्थः व्यवहारश्च प्रतिपाल्यत्वादिना ज्ञानं प्रतिपालनादिरूपोव्यापारोवा एवंचपुत्रीयती
त्यत्रपुत्रकर्मकव्यवहारतुल्यव्यवहारकर्त्तेत्यर्थः मुखचंद्रादेर्यथास्वजन्याह्लादस्सतुल्यतयाउपमानोपमेयभावः
तथापुत्रभृत्ययोरपिस्वकर्मकव्यवहारतुल्य तयासइतिपुत्रपदस्योपमानवाचिता आचारनिष्ठसादृश्यप्रतियो
ग्याचारकर्मवाचिताच आचारसदृशाचारएवक्यचोर्थः प्रथमाचारेकर्मतासंबंधेनपुत्रादेरन्वयः अमाघंतात्क्यच्प्रत्यय
विधानेपिधात्ववयवतयालुप्तस्यामादेर्नियमेनानुपस्थितेः कर्मत्वस्यसंबंधतयाभानमुपेयते यथाराजपुरुषइत्यादिस
मासरूपप्रातिपदिकावयव लुप्तसुबादिप्रतिसंधानानियमाद्विभक्त्यर्थविशिष्टेपूर्वपदलक्षणैवेयते द्वितीयेवा
चारेभृत्यस्यकर्मतयाकर्त्रंतस्यसकर्मकता तत्रचप्रासादाधिकरणकाचारतुल्याचारःकर्त्रंतार्थःसचावस्थानरूपस्त
त्पकर्मकइतिकुयास्तत्राधिकरणतयातःसप्तम्येव अवस्थानयोःसाम्यंचैकजातीयसुखजनकत्वादिनाऽविशेषता
नविषयत्वेनवा हंसइवाचरतिहंसायतेहंसतीत्यादावुपमानवाचिकर्तृवाचकपदोत्तरविहितक्यङन्तक्विबंतधातुरप्य
कर्मकस्तत्रहंसादिदिकर्तृकाचारतुल्याचारस्यगमनादिरूपस्यकर्त्रंताद्यर्थत्वेपिगम्यादिप्रतिपाद्यतावच्छेदकसंयोगा
दिरूपफलानवच्छिन्नस्यैवतदर्थत्वोपगमात् शब्देज्ञानादिरूपसविषयकव्यापारात्मकस्याचारस्यकंचित्तदर्थत्वेपिविष

संबंधेनैवइच्छायांसुबंतार्थस्यान्वयइतिव्युत्पत्तिप्रदर्शनायैवसूत्रे आत्मनइत्युपात्तम्· आत्मनइतिषष्ठ्यर्थसंबं
धश्चनधातोःकर्मणइत्यादिसूत्रानुवृत्तायामिच्छायामन्वेति· अव्यावर्त्तकत्वादुक्तार्थलाभाप्रयोजनकत्वात्· अपितु
सुपइत्यर्थसुबंतादित्यत्रसचेच्छाकर्तुःसंबंधितयाइच्छाविषयार्थकत्वं·एवंचइच्छाकर्मणःसुबंतादिच्छाकर्त्तुरिच्छा
यामितिवृत्तावपिइच्छाकर्त्तुःसुबंतादित्येवयोजनाकार्या·यथाश्रुतेदर्शितानुपपत्तेरितिध्येयम्·भृत्यंपुत्रीयतीत्यादावा
चारार्थविहितक्यजंतस्यसकर्मकत्वंयुज्यतएव·तथाहि· तमिवाचरतीत्यर्थेउपमानवाचिनःक्विप्विहितःतमिवाचर
तीत्यस्यतत्तुल्यंजानातीत्यर्थःआचारपदस्यव्यवहारमूलज्ञानपरत्वात्·तुल्यतयाज्ञानंचक्यजर्थःतच्चसकर्मकमेव·
तत्रतुल्यत्वेप्रतियोगितयापुत्रादेरन्वयःपुत्रादिपदमेववागौण्यापुत्रादितुल्यपरं·ज्ञानमात्रंक्यजर्थस्तत्रचस्वाभेदाव
गाहित्वसंबंधेनपुत्रादितुल्यस्यान्वयः नचैवंपुत्रादिपदमुपमेयार्थकमेवनतूपमानार्थकमितिकथमुपमानादाचा
रइत्यनेनतदुत्तरंक्यचोविधानंसंगच्छतइतिवाच्यम्·पुत्रादिपदस्यतुल्यार्थकत्वेपितुल्यत्वप्रतियोगितयोपमानपुत्रा
द्यर्थकत्वादतएवतस्यकर्मवाचकत्वम्·पुत्रादितुल्यस्याचारकर्मत्वात्स्यममुपपद्यते·पूर्वमतेउपमानपदस्यकर्मवा
चकत्वं·आचारकर्मविशेषणतुल्यताप्रतियोगिबोधकत्वरूपंबोध्यम्·वस्तुतःपुत्रमिवाचरतीत्यस्यपुत्रंयथाव्यवह

तंडुलस्य पाकीयतीति प्रयोगः इष्यत एव· कारकविभक्त्यर्थस्य कृत्स्नैकदेशेनाऽप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्· संबंधविवक्षा
यां च न तथा प्रयोगः वस्तुतः संबंधविवक्षयापि तथा प्रयोग इष्यत एव· न च तत्र वृत्त्येकदेशेन षष्ठ्यर्थान्वये प्रतियोगि
पदाद न्यत्कारकादपीति व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यं· तादृशव्युत्पत्तेरभेदान्वयस्थल एव स्वीकारात्· वृत्त्येकदेशेन
भेदान्वये बाधकाभावात्· अत एव ऋद्धस्य राजमातंगा इत्यादिप्रयोगो नेष्यते इष्यते च पितुः स्वर्गकाम इत्यादिप्रयोगः· न च
कारकपदप्रतियोगिपदयोर्भेदनिवेशनमफलमिति वाच्यम्· तन्निवेशस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वात्· यथा प्रतियोगिपदाध
र्थस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न भवति तथा वृत्त्येकदेशेनान्यपदार्थस्येत्यर्थे तात्पर्यादिति ध्येयम्· अभेदविवक्षायां पण्डितं पुत्री
यति प्रवीरं पुत्रकाम्यतीत्यादिप्रयोगाभाववत् परपुत्रादिगोचरेच्छावति पुंसि पुत्रीयतीत्यादयो न प्रयोगाः सुप आत्मनः
क्यजित्यादिनाइच्छाकर्तृसंबंधिय त् इच्छाकर्मतद्बोधकसुबंतात्क्यच्काम्यचोर्विधानात्· संबंधित्वं च· संबंधित्वेन भान
त्वम्· अन्यथा यस्येच्छाकर्तुः पुत्रासिद्धस्तस्यापि स्वार्थत्वे तत्पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुप
पत्तेः उक्तस्थले पुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय च क्यजाद्यर्थेच्छायां पुत्रादेर्विषयित्वमात्रं न संबंधः किंतु स्वा
श्रोभासमानसंबंधस्य प्रतियोगितया यो विषयस्तादृशपुरुषवृत्तित्वसहितमित्युपेयं· संबंधस्य क्यजाद्यवाच्यत्वेप्युक्त

नस्यधातोरिच्छार्थकतयासनप्रत्ययांताविशेषेपि सन्नंतधातुवत्तत्सकर्मकता· तदन्तर्गतप्रातिपदिकस्यैवकर्म
बोधकतयाइच्छायाः कर्माकांक्षाविरहात् नचपुत्रीयतिपुत्रकाम्यतीत्यादौक्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादेः क्रियात्वाभावेनाक
र्मकत्वेपि आत्मनः पाकमिच्छतिपाकीयतीत्यादौप्रकृत्यर्थपाकादेः सकर्मकतयासन्नंतसमुदायवत्क्यजंतपाकादिस
मुदायस्यसकर्मकतायादुर्वारतया तण्डुलंपाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम्· कृधातुसमानार्थकयनेरिवसन्नं
तसमानार्थकस्यक्यजंतादेरपिकर्मबोधकसुप्साकांक्षत्वानुपगमेनतथाप्रयोगाप्रसंगात्· कृदन्तकर्मत्वविवक्षायां
तुषष्ठ्यावाधात् द्वितीयायाः प्रसक्तेश्चनचधात्ववयवकृद्योगेकर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्यद्वितीयावाधकत्वेकंसकर्मकवध
माचष्टेकंसंघातयतीत्यत्रद्वितीयानस्यात्· कंसस्याख्यानकर्मत्वायोगेनवधकर्मतयैवतदुत्तरंद्वितीयासमर्थनादितिवा
च्यम्· कृदंतोत्तरंयत्राख्यातार्थेणिच्तत्रप्रकृतिवच्चकारकमित्यनेनकृदन्तकारकस्यण्यंततत्प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रिया
कारकतुल्यत्वातिदेशात् राजानंगमयति सूर्यमुद्गमयतीत्यादौण्यंतधातुयोगेयथाप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुः कर्मत्वंतथा
कृदंतोत्तरणिच्प्रयोगेपीत्याख्येयगत्युद्गत्यादिकर्तुः कर्मतयातदुत्तरंद्वितीयेतिण्यंतधातुयोगेयथाप्रकृतेः कर्मणो
द्वितीयांतता· तथाणिच्प्रत्ययांतकृदंतकर्मणोपीतिलाभात्कृदंतकर्मणः कंसादेर्द्वितीयोपपत्तिः तथाविवक्षायां

तादृशविषयतानिरूपकं कर्मत्वमेव· इच्छाविशेषणतयाभासते· ननु धात्वर्थकर्मत्वं· धात्वर्थविशेषणतया तत्पदार्थः कर्मत्व
विशिष्टभोजनादिनिरूपितविषयितायानियमत इच्छायां भानोपगमेनोक्तस्थले विषं बुभुक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगवारणे
पि गगनं दिदृक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात्· इदन्तु बोध्यम्· सन्प्रतिपाद्येच्छायां धात्वर्थकृतिभोजनादेः
केवलविशेष्यतासंबंधेनैव विशेषणत्वम्· तथा सति परकर्तृककृतिभोजनादिगोचरेच्छावति स्वयं चिकीर्षति बुभुक्षत्या
त इति प्रयोगप्रसंगात्· किन्तु विशेष्यितासमानकर्तृत्वोभयसंबंधेनैव उक्तातिप्रसंगवारणाय इच्छायां समानकर्तृकत्वमपि स
न्प्रत्ययवाच्यतां स्वीकृत्य क्रियायां तदन्वयोपगमो न साधीयान्· इच्छायां समानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थलेऽतिप्रसं
गनादवस्थ्यात्· स्वसमानकर्तृकत्वस्य वाच्यत्वे तत्तदिच्छारूपपदार्थानामननुगमेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः नच समानकर्तृक
त्वस्य संबंधत्वोपगमे तत्र शक्तिग्राहकानुशासनविरोधः यतो धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सन्प्रत्य
यविधायकसूत्रम्· सनः समानकर्तृकत्वार्थकतां न प्रतिपादयति· तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृत्वेन च स्वार्थो
पराद्धातोरिच्छारूपार्थे सन् भवतीत्येवार्थः इच्छाधात्वर्थयोः संसर्गतया समानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानक
र्तृकत्वोपरक्तार्थपरत्वं धातोर्निर्वहतीति इच्छामात्रे शक्तिग्राहकं तत्सूत्रमिति एवं तोत्तरेच्छार्थविहितकाम्यच्काम्यजं

इतिचेन्न यापि तदिच्छाकाले पाक इदानीन्न चिकीर्ष्यत इति प्रयोगानुपपत्तिः अन्वयितावच्छेदककृतिविषयतात्व
कृतिगोचरवर्त्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभावयोस्तदा पाकेऽसत्त्वात्तनु च वर्त्तमानकालावच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीय
ते स पाके बाधित इति वाच्यम्· यद्यतीतेच्छाधीनपाककृतिरपि तत्र वर्त्तते तदा तादृशाभावस्यापि तत्र बाधात् पाककृती
च्छायामसत्यामुक्तेच्छासत्त्वेपि च तथा प्रयोगात्· कृत्यसत्त्वेपि पाककृतीच्छासत्त्वे तथा प्रयोगविरहात्· कृतिविषयत्वाभा
वमात्रस्यावोधस्य तत्राभ्युपगमासंभवाच्चेति· कर्मप्रत्ययस्थले इच्छा धात्वर्थविशेषणत्वमेव· इदन्तु तत्त्वम्· कर्मप्रत्यय
स्थलेपि धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सन्प्रत्ययेन प्रत्याय्यते· तत्कर्मत्वमेव कर्माख्यानार्थः तच्च धात्वर्थकर्मतया तद्विष
यत्वं· ओदनकर्मकभोजनं भवतु पाककृतिर्भवतु इत्यादीच्छायां च पाकौदनादीनां तथेच्छाविषयत्वात्तत्कर्मत्वमक्षत·
गृहस्थित्यादीच्छायां गृहादेः स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न गृहादेस्तिष्ठासादिकर्मत्वं· अत एव यदोदनव्यक्ति
कर्मकभोजनमसिद्धम्· अथ च भोजनकर्मतया तद्विष्टं तत्रायमोदनो बुभुक्ष्यत इत्यादेर्दर्शनादिविषयत्वेन गगनादि
गोचरेच्छास्थले च गगनं दिदृक्ष्यत इत्यादेश्च प्रयोगस्यानानुपपत्तिः न वा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र भोज
नादीच्छा देववशान्न च तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि तत्र विषं बुभुक्ष्यत इत्यादयः प्रयोगाः कर्तृप्रत्ययस्थलेपि च

अथ्यास्तुविषयतारूपकर्मत्वेचिकीर्ष्यतेपाक इत्यादाविच्छायास्तत्परतंत्रकृतेश्चान्वयः उभयत्रैवपाकादेर्विषयत्वात्
स्थित्यादिकर्मत्वाप्रतिज्ञाचगृहंतिष्ठासतेइत्यादेरप्रसंगादितिचेत् ओदनोवुभुक्ष्यतेइत्यादौकागतिः तत्रेच्छाकर्मता
याविषयतारूपवान् भोजनादिकर्मतायाश्चतदन्यत्वात् विशेष्यीभवदिच्छान्वयिनिकर्मत्वेभोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन
विशिष्टान्वयासंभवात् वस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यतइत्यत्राप्यगतिरेव कृतिविशेषणतयापाकनिष्ठेच्छाविषयतायाः कृत्या
विशेषणतयातन्निष्ठकृतिविषयताभिन्नतयाइच्छान्वयिनोविषयत्वरूपकर्मत्वस्यकृत्यन्वयायोग्यत्वात् यदिचविशेष्या
न्वयिव्यक्तावेवतत्पारतंत्र्येणविशेषणान्वयइतिननियमः अपितुतदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवेति तथाचविषय
तात्वावच्छिन्नस्योभयान्वययोग्यतयानप्रकृतेप्यन्वयानुपपत्तिः अतएवारुणायेत्यादावारुण्यनिरूपितसाध्यतांया
गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वेपिनतृतीयार्थेविशिष्टान्वयानुपपत्तिः तत्रपरंपरयाविशेष्यान्वयिसोमक्रयव्यक्तेःपरं
परयाविशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदइतिचेत् प्रकृतेपिपरंपरयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदोऽस्तएवेत्युच्यते तदाभोजनकृ
तिर्भवतुपाकश्चभवत्वितिसमूहालंबनेच्छामादायपाकश्चिकीर्ष्यतेइतिप्रयोगंस्यकालांतरीयकृतिविषयतामादाय
द्वेरितैवविषयतासंबंधेनेच्छाविशेषणीभूतकृतिव्यक्तिकर्तव्यत्वस्यैवनदिच्छान्वयिनिकर्मण्यन्वयान्नायमतिप्रसंग

र्थे च्छाया धात्वर्थविशेष्यतयाभानेपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतयाभानोपगमात्— चिकीर्ष्यते पाक
इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेवसत्त्वे तेन प्रतिपादनात् तादृशकृत्यादिकर्मतायाआत्मनेपदादिनाप्रत्यायनसंभव
त्. आख्यातायुपस्थितवर्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयकेच्छायत्र प्रकृत्यर्थः यत्र वा इच्छाविषयकृतिस्तत्रोभयत्रैवेच्छा
यां अन्वयः प्रकृत्यर्थैकदेशेपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरवार्थातिशयान्वयानुरोधात् नचैवं कर्मप्रत्य
यस्थलेपि विषयैवेच्छासनाप्रत्याय्यतां विशेषणीभवंती कृतिरेव कर्मत्वेनान्वीयताम्. भवन्मते विशेषणीभूतेच्छायां वर्त्त
मानत्वाद्यपराख्यातार्थान्वयवदिति वाच्यम्. एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयोव्युत्पन्न इति प्र
थमांतार्थविशेषणकर्मत्वे इच्छायां विशेषणतयोपस्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वयायोगात्. विशेष्यतया चान्व
यस्याप्रसक्तत्वात्. धात्वर्थविशेषणतया इच्छाभानेपि तस्या वर्त्तमानत्वादि विशेष्यतयैव भाने नोक्तव्युत्पत्तिविरोध विर
हात्. एवं धात्वर्थस्येतरांशविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातंत्र्येण कर्मता विशेषणत्वमयुक्ततममेव. प्रकृत्यर्थस्यैकदेशेपि प्रकृ
त्यर्थान्तर्गततयाभासमाने एव प्रत्ययान्वयदर्शनात्. नतु स्वातंत्र्येणाभासमान इच्छारूपविशेष्यपारतंत्र्येण कर्मत्वान्वयोद्
घटः विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पारतंत्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्

तादृशायामपि विशिष्टधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादिशिष्टधर्मिकासिद्धत्वज्ञानसहिताद्विशिष्टेच्छासंभवात्· यत्रभोजन
सिद्धतादशायांभोजनोत्तरकालीनगमनत्वादिप्रकारिकाभुक्तौदनजन्यपुष्टित्वादिप्रकारिकावाइच्छातत्रबुभुक्षतइतिप्र
योगस्यनप्रसंगः मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वांशेइच्छाप्रकारतायाएवसन्प्रकृत्यर्थभानोपगमादितिवाच्यम्॥
भोजनंभवत्वित्यादिभोजनविशेष्यकेच्छादशायामपिबुभुक्षतेइतिप्रयोगस्यसर्वसिद्धत्वेनधात्वर्थविशेष्यकेच्छावोधक
तायाःसन्प्रत्ययस्यावश्यमुपेयत्वात्· नचद्वयोर्व्युत्पत्तिरेवोपेयते· एकव्युत्पत्त्यैवनिर्वाहेव्युत्पत्तिद्वयकल्पनेगौरवात्॥
अतएवचस्थित्यादिगोचरेच्छायागृहादिविशेष्यकत्वस्योक्तरीत्यासंभवेपिगृहंतिष्ठासतीत्यादयोनप्रयोगाः भोजनप्र
कारकौदनविशेष्यकेच्छाविशेषदशायांबुभुक्षतइतिप्रयोगसत्वेनोद्देश्यतारव्यविषयतापाएवधात्वर्थभानोपगमेन
तस्यनिर्वाहात्नचधात्वर्थविशेष्यकेच्छायाः सन्प्रत्ययार्थत्वेपाकंचिकीर्षतिओदनंबुभुक्षतेइत्यादौपाकौदनादेःद्वितीया
ययाकृतिभोजनादिकर्मत्वप्रत्यायनसंभवेपिपाकश्चिकीर्ष्यतेओदनोबुभुक्ष्यतेइत्यादौकर्माख्यातेनतत्प्रत्ययेनासंभ
वःतत्प्रकृतिभूतसन्नन्तधात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्वस्यैवतत्प्रत्ययेनवोध्यत्वात्· प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थवोध
धकत्वात्· इच्छाविषयत्वविशेषितकृतिभोजनादेः प्रकृत्याप्रतिपादनादितिवाच्यम्· कर्तृप्रत्ययस्थलेसन्प्रत्यया

ष्यादिव्यवहारनियामकः काचित्कविशेषणासाधारणोविषयताविशेषोभ्युपेयः अनुमितौविशेष्यतयाकाचित्कभान
विषयसाध्यनिष्ठविधेयतास्यविषयतावत् सएवचसुखमिच्छतीत्यादौद्वितीयाद्यर्थः ग्राममिच्छतीत्यादौग्रामादिप
दंग्रामस्वत्वादिपरं अतएवचसिद्धस्यग्रामादेर्मुख्याविशेष्यतायाउपदर्शितविलक्षणविषयतायाविरहेपिनक्षतिः ग्रा
मादेःप्रसिद्धत्वेपिस्वस्वत्वाद्यसिद्धोपरक्तस्यइच्छायांप्राधान्येनकचिज्ज्ञानं विशिष्टस्यासिद्धत्वात् तत्रैवचग्रामिच्छती
त्यादिप्रयोगइत्यपिवदंति पाकंचिकीर्षतीत्यादौद्वितीयायाविशेष्यतारूप कर्मत्वार्थकतयाकृतिप्रकारकपाकवि
शेष्यकेच्छाप्रतीयते साचपाकंकृत्वासाधयामीतीच्छा अथवासनोधात्वर्थविशेष्यकेच्छावाच्यत्वात्कृतिविशे
ष्यकेच्छाचिकीर्षापदार्थः साचपाककृतिर्भवत्वितीच्छैव प्रवृत्तिकाचसाभवतुवानेत्यन्यदेतत् पाकादेस्तुकृतिक
र्मत्वमेवद्वितीययाप्रत्याय्यते नत्विच्छायाविषयत्वरूपंकर्मत्वं गृहस्थितीच्छामादायगृहंतिष्ठासतीत्यादिप्रयोगा
पत्तेः युक्तंचैतत् सनोधात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वेओदनभोजनेच्छादशायामोदनंबुभुक्षतइतिप्रयोगोनस्या
त् तत्रभोजनस्याप्रकारत्वात् नचकर्मतासंबंधेनभोजनप्रकारिकायदाओदनविशेष्यकेच्छातदैवेतादृशप्र
योगः साचेच्छाभोजनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्भोजनविशिष्टौदनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्वाओदनस्यासिद्ध।

गमात्· यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्षः पंचनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षादेर्विशेष्यतया भावनान्वयित्वात्· तद्व
नसंख्याबोधकतया प्रकृतिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य· तथा एकौ द्वौ ज्ञायते इत्याद्युभयार्थाभेदारोपस्थलीयवा
क्ये एकादिपदार्थस्यारोपविशेष्यस्याख्यातार्थविशेष्यतयान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमाख्यातस्य नचैवम
मानितत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्धाश्चिकुराः शिरः स्थितमित्यत्र कथमारोप्यविशेष्यवाचकपदविरुद्धवचनत्वम
मानीति क्रियापदस्येति वाच्यम्· तत्रायशोद्वयस्य वास्तवत्वेन चिकुरभागद्वयस्य राज्ञा आरोप्यत्वेनैक्यवैरुत्येक्षितत्वा
त्· आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेनायशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात्· इच्छार्थकधातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूपक
र्मत्वं द्वितीयाद्यर्थः अतो दृष्टिसाध्यसुखं भवत्वित्यादिरिच्छास्थले सुखमिच्छतीत्यादिवद्दृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः
अथ अहं सुखी स्यामित्यादीरिच्छायाः सुखादिविशेषणकतया न तत्र सुखमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न· मु
मसुखं भवत्वित्यादिसुखविशेष्यकेच्छाया एव कदाचित्सुखादिविशिष्टात्मबोधकशब्देन वि· षयाभिलापात्· स्वकृत्यधी
नसिद्धिकत्वरूपस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकयाकविशेष्यकेच्छाया इव पाकं कृत्वा साधयामीति पाकं सिध्यनुकूलकृत्यभि
न्नव्यापारविशिष्टस्यानुबोधकशब्देन विषयाभिलापवत्· यद्विचोद्दिष्टस्य सुखादेर्विशेषणतयापि कचिज्ज्ञानमानुभविकं तदोद्दे

त्वेऽविषयस्यापि विषयत्वस्योपेयनेरक्तदण्डवानित्यादौ दण्डादिरूपप्रकारांशेऽप्रकारे — णापि रक्तत्वादिनिरूपितविशेष्यत्वेन
दण्डादिप्रकारतायाअवच्छेदकावच्छेदकभाववदित्याहुः तन्नशोभनम् उक्तरीत्याविनैवलक्षणमुपपत्तौतस्याअन्याय्यत्वात्
अयोऽकस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदयोर्ज्ञानान्वितार्थकत्वेकर्मप्रत्यय — स्थलेलोहितोवह्निर्ज्ञायतेइत्यादौ विशेष्यभे
दाद्वाक्यभेदापत्तिः नचलोहिताभेदज्ञानविषयोवह्निरित्येवशाब्दधीरुपगम्यतेनतुज्ञानेप्रकारोलोहितोविशेष्यस्तुवह्नि
रिति समूहालम्बनंतथासतिशुक्लोवह्निर्लोहितोज्ञायतेत्यादावपितथाप्रयोगप्रसंगात् दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीका
रेलोहितादिप्रकारकत्वविशिष्टनिरूपितविशेष्यतायाः शुक्लवह्न्यादौवाधितत्वेनतादृशप्रयोगापत्तिविरहादितिवाच्यं
म् तत्रलोहितादिपदोत्तरंप्रकारतार्थकद्वितीयादिविरहेणलोहितादिप्रकारकत्वेनज्ञानभानासंभवात् नामार्थधात्व
र्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतयाप्रकारितायाः संसर्गतयाभानासंभवादितिचेन्न यथाहिघटोनीलोभवतिवृक्षोनौकाभ
वतिकाष्ठंभस्मभवतीत्यादौधात्वर्थेऽसाधारणधर्मरूपेभावेव्युत्पत्तिवैचित्र्येणनीलनौकाभस्मादेःसाक्षादेवान्वयः प्रथमा
यास्तत्राभासमानार्थकत्वाभावात् नौकादिपदस्यस्वारंभकावयवारब्धत्वार्थलाक्षणिकतयाप्रकृतिविकृत्योर्भेदमतेपि
वृक्षोनौकाभवतीत्यादौयोग्यतायाउपपत्तिः तथाधात्वर्थेप्रकृतेपिप्रकारितासंबंधेनलोहितादेःसाक्षादन्वयस्यागत्योप

तू रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञानविषये लक्षणा अत एव भ्रांतिज्ञविशेषदर्शिना प्रयुक्तस्य लोहितवह्निं जानातीत्या
दिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः नं स्व समासस्य लट्ट्वलोहितवद्घाघारभेदा विवक्षाज्ञानांशे लोहितादेः स्वातंत्र्येण
न्वयो वा संभवति कर्मधारयस्यासाधुतानुपपत्तेः लोहितपदोत्तरं प्रकारताबोधकविभक्तेरभावात्. धात्वर्थे साक्षान्नामा
र्थस्य भेदान्वयेऽव्युत्पत्तेः द्वंद्वस्थलवत्कर्मधारयोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावात्. तस्याः पूर्वपदार्थान्वितप्रका
रताबोधकत्वायोगात् नच द्वंद्वसमास एवासौ अल्पाऽचो वह्निपदस्य पूर्वनिपातप्रसंगात् समाहारपक्षे पुंलिंगतायाइ
तरेतरपक्षे च एकवचनस्यानुपपत्तेः एतन्मते शुक्तो वह्निरित्यादिप्रमायालोहिताभेदारोप्य विषयेच वह्निविषयकत्वेपि।
शुक्तो वह्निर्लोहितान् अभिन्नेति समूहालंबनप्रमायालोहिताभेदावतो हि स्वविषयवह्निविषयकत्वेपि च तादृशा यां लोहि।
तवह्निं लोहितं वह्निं जानातीति वा न प्रयोगः तादृशपदोपस्थाप्य विषयताया धर्मिपारतंत्र्येण द्वितीयार्थविषयताया
अभेदसंबंधेन विशेषणतायां नियमोपगमात्. अथवा लोहिताभेदविषयतानिरूपितविषयतापन्नस्यैव वह्नेर्ज्ञानान्वः
यि विषयिता निरूपकत्वं भासते समूहालंबनादौ च तादृश विषयतानापन्नस्यैव विषयिता निरूपकत्वमिति नातिप्रसंगः दिष
यितापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयतावच्छिन्नं निरूपकत्वमित्यर्थः एतच्च विलक्षणां विषयिता निरूपकतावच्छेदक

यासंवद्धवघादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेदकभावभानोपगमेनसामंजस्यात् अनुयोगितायानञर्थतावच्छेद
कत्वेतत्रैववघादेःप्रतियोगिनोन्वयः अतस्तत्रतृतीयातार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायानिरूपकत्वेनान्वयंस्वीकृ।
त्यातिप्रसंगवारणंसम्यक्प्रतिभाति· रंगेऽभेदेनरजनारोपस्थलेरंगंरजतेनजानातीत्यप्रयोगात्· तादात्म्यभिन्नसंबंधा
वच्छिन्नप्रकारतैवतृतीयार्थः तत्रचरंगंरजतंजानातीतिप्रयोगात्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रकारताककर्मत्वंतु द्वि
तीयादेरेवार्थः तस्यचतादृशप्रकारवाचिपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यताविशिष्टायामेवज्ञानरूपक्रिया
यामन्वयः तेनभेदारोपस्थलेरंगेरजतत्वात्वंजानातीतिवद्भेदारोपस्थलेरंगेरजतंजानातीतिनप्रयोगः उक्तस्थलेचरं
गरजतयोः समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वयेसाकांक्षत्वेपिनायोग्यतयानादृशान्वयः एवंसतिरंगरजतादि
पदयोःसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरितिचेन्नक्षतिः नचैवंरजतगतैकत्ववहुत्वाविवक्षायारंगौ रजतंजाना।
तीतिप्रयोगस्यस्त्रियंपापुलोनजानातीतिप्रयोगस्यचप्रसंगः सामानाधिकरण्यस्यैवसमानवचनलिंगकत्वनियतत्वा
दितिवाच्यम् समानाधिकरणयोरेवयत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टाभेदसंबंधावच्छिन्नयत्पदार्थप्रकारकत्वस्यान्वय
स्तयोरपिसमानलिंगवचनत्वनियमात्· यत्रपतिमतानुपापिनस्तुरंगंरजतंजानातीत्यादौसामानाधिकरण्यानुरोधा

यतेइत्यादौ आख्यातार्थविषयतायां तृतीयार्थप्रकारतानिरूपितत्वसंबंधेनान्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमितिवाच्यम्॰॥
तत्रापिरजतत्वादिप्रकारकत्वविशिष्टधात्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थभानस्वीकारेणेवातिप्रसंगभंगात् नचतस्मा
त्पचतितस्माच्चैत्रस्येत्यादौविभक्त्यर्थे कृतिसंबंधादौहेतुविभक्त्यर्थान्वयदर्शनान्नोक्तव्युत्पत्तिरितिवाच्यम् हेतुविभ॰
क्त्यतिरिक्तविभक्त्यर्थस्यविभक्त्यर्थेनन्वयनियमात्॰ नचरजतत्वेनेदंजानातीत्यादौतृतीयायाः कारकविभक्तित्वाभावान्न
तदर्थस्यक्रियायामन्वयसंभवइत्यगत्याद्वितीयार्थएवतदन्वयउपगंतव्यइतिवाच्यम् मुक्तिकोत्यमतेतस्माज्ज्ञानाती
त्यादौज्ञानादिरूपधात्वर्थएवहेतुविभक्त्यर्थस्यतस्मात्स्थीयतेइत्यादौ चसर्वमतएव धात्वर्थस्थित्यादौ तस्यान्वयेनष
ष्ठ्यर्थसंबंधस्यापिगुरुविप्रत पस्विदुर्गतानांप्रतिकुर्वीतभिषक्स्वभेषजैरित्यादौधात्वर्थेन्वयेनकर्मीसमभिव्याहृतेर
जतत्वेनजानातीत्यादौधात्वर्थेतृतीयार्थान्वयस्यावश्यकत्वेनकारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्यक्रियायामनन्वयइ
त्यनियमात् एवंघटत्वेनवह्निर्नास्तीत्यादौप्रथमार्थानानुयोगित्वं॰प्रथमायाः संख्यातिरिक्तार्थाबोधकत्वनियमात् अतो
नञर्थाभावेसंबंधएवतत्॰तत्रचनतृतीयार्थान्वयसंभवः ममतुअनुयोगितासंबंधेनवघादिविशिष्टाभावेतृतीयातार्थे
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्यभानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादयावघाद्यनुयोगिकत्वस्यलीयस्यानुयोगित

योनप्रयोगाः विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयांतेन वह्न्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीयमिति ना।
शंक्यम्· वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्वात्· विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात्· अतएव रजतत्वेन शुक्तिं जानाती।
त्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन वन्हिर्नास्तीत्यादौ सौंदडमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
तृतीयांततो बोधः तृतीयांतार्थरजतत्वादिप्रकारकत्वद्वितीयांतार्थशुक्त्यादिविषयकत्वयोः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्या।
दयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावमानं· रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ नियत केवलमेकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य तत्रा।
नुत्पन्नत्वात्· अत इमे रंग रजते इत्यादिप्रमापरस्य नादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम्· घटत्वाद्यवच्छिन्नवद्घभावनिष्ठेन वह्न्या।
दिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूपस्व घाद्यभावत्वेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदक
भावः स्वीक्रियते· घटत्वेन वन्हिर्नास्तीत्यादौ च तद्बोधस्योक्तरीत्यावश्यकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नवद्घभावस्य वह्नित्वावच्छि
न्नघटाद्यभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया नत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व घटाद्यभावत्वसत्वेपि तादृशाभावप
रस्य घटत्वेन घटो नास्ति वह्नित्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् उक्तस्थले च तृतीयांतार्थस्य द्वितीयांतार्थेऽ
वच्छेद्यावच्छेदकभावसंबंधेनान्वय इत्यपि केचित्· तन्न· विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् न च रजतत्वेनेदं ज्ञा।

र्त्तमानचाक्षुषांशेघटादिवृत्तित्वभ्रमदशायांघटमाकाशंनपश्यतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वानच· घटादिनिरू
पितालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाघवच्छेदेनघटादिविषयत्वघटितोभयाभावभानोपगमेप्यनिस्तारात्· एतेनाख्याता
र्थवर्त्तमानत्वाद्यवच्छिन्नसमवायावच्छिन्नआश्रयत्वाद्यवच्छिन्नेआकाशादिविषयकप्रतियोगिकत्वलौकिकान्यविषया
ताशून्यचाक्षुषप्रतियोगिकत्वघटाद्यनुयोगिकत्वैतत्त्रितयत्वावच्छिन्नाभावोभासतेतोऽभावेआकाशंनपश्यतीत्यादौ
नानुपपत्तिः तत्रविषयितावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वद्वितीयार्थनिरूक्तचाक्षुषप्रतियोगिकत्वेत्रित्वंचधातोरर्थःघटाद्यनुयोगित्वं
चप्रथमान्तार्थइत्यपिनिरस्तमितिचेत्· अगत्याघटमाकाशंनपश्यतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगन्तव्यमिति॥ ॥
॥ ❁ ॥ इतिप्रथमखण्डम्॥ ॥ अनुमित्यर्थकधातुयोगेविधेयत्वंविधेयित्वंवाद्वितीयार्थःतेनवह्न्यादिपक्षकानु
मितिपरस्यवह्निमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यनप्रामाण्यम् यदिचवह्निसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्यवह्निमत्वेनप
र्वतमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापिप्रामाण्यंमन्यतेतदातादृशधातुसंयोगेउद्देश्यत्वंउद्देशित्वंवाद्वितीयार्थः तस्यच
तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वेनविशिष्टेन्वयः अतोवह्निमत्त्वेनत्याद्यसमभिव्याहारेतत्रपर्वतमनुमिनोमीत्यादा

ष्यकत्वनियमस्यापिनक्षतिरिति· तदपिन· घटादिविषयकचाक्षुषादेः कालिकादिसंबंधेनंघटादिवृत्तित्तिनयापटो घटंनप
श्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः आकाशादिविषयकत्वावच्छिन्नेचाक्षुषेकालिकादिसंबंधेनघटादिवृत्तित्वनिश्चयदशायांघट आका
शंनपश्यतीतिवाक्याच्छाब्दबोधापत्तेश्च· समवायेनघटादिवृत्तित्वाकाशादिविषयकत्वोभयाभावस्यैवस्वीकरणीयतया
अभावआकाशन्नपश्यतीत्यादौअभावसमवेतत्वाप्रसिद्ध्यावाक्यार्थाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्· चैत्रादेरतीनचाक्षुषस्यघटादि
विषयकत्वेपिसमयविशेषेचैत्रोघटन्नपश्यतीतिप्रयोगाद्वर्त्तमाननादृशचाक्षुषत्वावच्छेदेनउभयाभावभानस्यप्रतिये
गिकोटौवर्त्तमानत्वमंतर्भाव्यत्रित्वावच्छिन्नाभावस्यवास्वीकरणीयतयायदाकिंचिदंशेऽलौकिकमेवघटादिचाक्षुषंत
स्यवर्त्ततेतदाचैत्रोघटंनपश्यतीतिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्· वर्त्तमानालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वावच्छेदेनचै
त्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयाभावसत्वात्समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादौलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविरोधित्वस्या
निष्प्रामाणिकतयालौकिकविषयतानियामकोपनायकज्ञाना   दिसमवहितनलौकिकसन्निकर्षात्· घ
टादिनिरूपितलौकिकालौकिकोभयविषयताशालिचाक्षुषादेरुत्पन्नातादृशचाक्षुषादिदशायांउक्तप्रयोगापत्तेः आ
काशादिनिरूपितालौकिकविषयताशालिवर्त्तमानचाक्षुषांशेघटादिवृत्तित्वस्यआकाशीयत्वादिनालौकिकेविषयताशा

भयाभावः आकाशं न पश्यतीति वाक्यात्प्रतीयते॰ उपनीताकाशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्ववैत्रादि
वृत्तित्वोभयसत्त्वेन चैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः घटादौ तादृशचाक्षुषाद्याश्रयत्वभ्रमदशायां घटम्
आकाशं न पश्यतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेत्स्वलौकिकविषयताशून्यत्वेन चाक्षुषादिकं विशेषितं आकाशविषयच
क्षुषाद्युपनीतभानस्यापीतरांशे लौकिकत्वात् तादृशानुपपत्तिनादवस्थ्यम्॰ अतो लौकिकेविशेषणमुपेक्षितम् अत्रा
लौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटं न पश्यतीत्यादौ शङ्क्या धात्वर्थत्वासंभवेऽपि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धा
त्वर्थत्वमुपेयते विषयतासामान्यमेव तत्र द्वितीयार्थः आश्रयत्वं वृत्तित्वं निरूपकत्वं चाख्यातार्थः आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचि
त्र्यात्प्रथमांतपदार्थघटादेस्तस्य निरूपकत्वे विशेषणतयान्वयः तादृशनिरूपकत्व द्वितीयार्थाकाशादिविषयत्वयोः प्र
कारतया वृत्त्वान्वयः वृत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नञर्थाभावे तस्यान्वयितावच्छेदकनिरुक्तधर्मावच्छे
देन तादृशधात्वर्थेऽन्वयः धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भानं॰ अथवा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वरूपव्यापकतासंबंधेन धात्वर्थस्याप्यतादृशोभयाभावेन्वयः तस्य चाख्यातार्थनिरूपकत्वेन तस्य च प्रथमांतपदार्थे घ
टादौ घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात्॰ एवं चान्वयबोधस्य प्रथमांतपदार्थमुख्यविशे

आकाशं न पश्यतीत्यादौ नितरामेवागतिः यत्तु नञर्थस्य द्विधाभानोपगमेन आकाशादिनिरूपितत्वाभाववल्लौकिक
विषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वय इति· तदपि न· तथा सति चैत्रो घटं न पश्यति मैत्र आ
काशं न पश्यतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधादविलक्षणबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्यादनुपपत्तेः नहि तत्रापि ता
दृश एव शाब्दबोधः तथा सति चैत्रो यदा घटादिकं न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव तदा घटाद्यनिरूपिततल्लौकिकविषयत्व
शालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात्· चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः यदा च भावमात्रं पश्यति तदाभावनि
रूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावसत्त्वात् भावं न पश्यति चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तेः एवमाकाशं न पश्य
ति घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाकाशाद्यतिरिक्तप
टादिविषयकचाक्षुषाश्रयत्वभ्रमो घटादौ नदा आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वनिश्चयरूपप्र
तिबंधकसत्त्वेन तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिः यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादिनिश्चयदशायां घटं न पश्यति चैत्र
इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्पादो नुभवसिद्धः नथैवोक्तभ्रमदशायामाकाशं न पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधोत्पा
दोपीति न तत्रेष्टापत्तिः संभवति· यच्च लौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वावच्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटादिवृत्तित्वो

च्छाब्दबोधप्रसंगात्· आकाशं पश्यति मैत्र इत्यादिभ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधस्य दुरुप
ह्नवतया लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्येनैव तादृशाभावबोधकं तद्वाक्यमुपगंतव्यं· तादृशबोधस्य लौकिकविष
यतात्वसामानाऽधिकरण्यमात्रेणाकाशादिनिरूपितत्वाभावावगाही दर्शितयोग्यताज्ञानं प्रतिबंध्य एव· न च चैत्रीयचा
क्षुषादिनिरूपितलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याय्यते इति चैत्रीयचाक्षुषादिनिरूपि
तलौकिकविषयतायां आकाशीयत्वाघवगाहि चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधः प्रतिबध्यात्येवं तादृशप्रयम्निति
वाच्यम्· तादृशविषयतात्वेन विषयताया अनुपस्थितेः तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासंभवात्· चैत्र आकाशं पश्यतीति वा
क्यजन्यबोधे चैत्राशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणं दर्शनांशे लौकिकविषयताविशेषणमिति रीत्यैव पदार्थानां ज्ञानात्· चैत्रीय
चाक्षुषादिनिरूपितविषयतात्वेनाकाशादिधर्मितावच्छेदकं· किन्तु शुद्धलौकिकविषयतात्वमेवेति न तस्य लौकिकविषय
तात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबंधकतया निरुक्तधर्मावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानस्य तन्म
द्प्रतिबध्यत्वात् एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकतां स्वंडशो निरूपितत्वलौकिकविषयतात्वोभयाभ
र्थकतां वा स्वीकृत्य लौकिकविषयताया आश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावोपगमेनापि न निस्तारः घटा

कविषयितार्थकत्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचाक्षुषाद्यप्रसिद्ध्या आकाशं न प-
श्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशविषयिताशालिचाक्षुषाद्यभावरूपवा-
क्यार्थाप्रसिद्धिः न च सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिक विषयित्वाभावः चाक्षुषादौ प्रतीयत इति वाच्य-
म्· एवमप्याकाशं न पश्यतीत्यादावप्रतीकारात्· न च लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशा-
भावः प्रतीयत इति वाच्यम्· वृत्त्यनियामकसंबंधस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः ए-
तेन निरूपकतासंबंधेनाचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयत इत्यपि निरस्तम्· अन्वय-
बोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकताया: सर्वानुभवसिद्धाया भंगप्रसंगाच्च· चाक्षुषादिलौकिकविषयितात्वावच्छि-
न्नस्य पदाद्वाक्याद्वानुपस्थितत्वात्त दभावस्याकाशादौ भानासम्भवाच्च· भावान्वयबोधे लौकिकविषयिताप्रकारेणाचा-
क्षुषादेर्भानात्· अभावान्वयबोधे चाक्षुषप्रकारेण तस्याभानं न संभवतीति अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि संबंधोऽभावप्रति-
योगितावच्छेदकस्तथापि निरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विषयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभा[व]स्य भानो-
पगमो न संभवति· तथा सति आकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकवाक्यजन्यबोधदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्या-

धग्रहतात्पर्येणएवजिघ्रतेः प्रयोगात्· तादृशगंधेचआननगंधवहादिवृत्तित्वस्यबाधेपिनक्षतिः तादृशगंधस्य[illegible]
घवृत्तित्वेपिघ्राननेगंधइत्याकारकबोधीयगंधविषयतायाघ्राननादिप्रकारतानिरूपितत्वेनवाक्यार्थाबाधात्· वायवी
तचंपकगंधस्ययत्रवाय्वादिवृत्तित्वेनैवग्रहः तत्रचंपकंजिघ्रतीत्यादिप्रयोगोनेष्यतएव· यत्तु आधेयतामात्रंद्वितीयार्थः
नतुसमवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वं· तथाचमुखादिसंसृष्टमृत्तिकादिगंधेपरंपरासंबंधेनमुखादिवृत्तित्वसत्त्वात्
नतादृशस्थलेनुपपत्तिरिति· तंदसत्· तथासतिकालंजिघ्रतीतिप्रयोगस्यदुर्वारत्वात्· पुष्पमाघ्रायतेइत्यादौचनिरूक्त
प्रकारत्वमाख्यातार्थः आश्रयतासंबंधेनपुष्पाद्यन्वितेतस्मिन्धात्वर्थप्रत्यक्षस्यनिरूपितत्वसंबंधेनतद्विशेषणत्वा
पन्नगंधविषयतायाश्चतादृशसंबंधेनान्वयः एकधर्मिविशेषणतयोपस्थितस्यस्वातंत्र्येणान्यविशेषणतयान्वयत्व
इरेवाव्युत्पन्नत्वात् अतत्वचप्रत्यक्षपारतंत्र्येणैवगंधविषयितायाआख्यातार्थेऽन्वयेनव्युत्पत्तिविरोधविरहात्· अस्तु
वागंधः लौकिकविषयताप्रत्यक्षंचविशाकलितमेवधातोरर्थः कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारेगंधविषयतायाःप्रत्य
क्षविशेषणतयाकर्माख्यातसमभिव्याहारस्थलेचप्रत्यक्षविशेष्यतेतिनकश्चिद्दोषः जिघ्रत्यर्थेगंधविषयितानि
रूपकप्रकारितानिरूपकत्वमेवपुष्पादिनिष्ठंजिघ्रतिकर्मत्वमितिदिक् अथदृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयायालौकि

शाब्दबोधेनतुपुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रयइत्याकारकइतिनानुपपत्तिः नचैवंसविषयार्थबोधक
धातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यविषयितार्थकत्वनियमभंग ·प्रसंगइतिवाच्यम्· विषयानवच्छिन्नतादृशावस्त्वभिधाय
कधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैवतदर्थकत्वनियमात्· अस्यचगंधात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतयातादृशनि
यमस्याबाधितत्वात्· नचघ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायागंधान्विताधेयत्वार्थकत्वेआमोदमुपजिघ्रतीत्यादेरनुपपत्तिः
गंधविशेषरूपामोदपदार्थाधेयत्वस्यगंधेवाधादितिवाच्यम् विषयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकघ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया
एवआधेयतार्थकत्वनियमात्· नत्रविषयानवच्छिन्नस्यैवप्रत्यक्षविशेषस्यलक्षणयाधात्वर्थतापगमेनविषयितायाएव
तदर्थत्वात्· वस्तुतस्तु· पुष्पंजिघ्रतीत्यादौसमवायावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतैवद्वि
तीयार्थस्तस्याश्चगंधनिरूपितलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशेविषयतायांनिरूपितत्वसंबंधे
नान्वयः तेनइदानीन्तनपुष्पगंधइत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेणकालादिप्रकारकत्वेपितादृशप्रत्यक्षदशा
यांनकालंजिघ्रतीत्यादिप्रयोगः तादृशज्ञानीयगंधादिविषयितायांकालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहात्· अत
एवतदाननंसेविनमृत्तिकालवंनृपः समाघ्रायनतृप्तिमाययौ· आघ्रानवानगंधवहंसुगंधमित्यादौचउपाधि[illegible]

व्यु॰वा॰
४५

तस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबंधेनान्वयः घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयित्वमेव· विषयित्वादौ च द्वितीया
लक्षणैव न तु शक्तिरिति सांप्रदायिकाः वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयतात्वाद्यपेक्षया: गुरुतया
किंधर्मावच्छिन्ने शक्तिः कल्पनेइत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम्· एकस्मिन्प्रयोगभूयस्त्वमप्यकानिर्णायमिनि तत्रापि शक्तिः
सिद्धा इत्यवधेयम् चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते चा
क्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयायालौकिकविषयित्वम्· तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविष
यित्वमर्थः उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचंदनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदशायां सौरभं पश्यतीति सौरभं दृश्यत इत्यादि
साद्यप्रयोगात्· अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः घ्राणजप्रत्यक्षस्य प्रथ्याद्यंशे लौकिकत्वविरहात्· तादृशधातु
योगे विषयित्वादिसामान्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गंधसाक्षात्कारे उपनयमर्यादया काशादिभाने आकाशं जिघ्रतीति प्रयोगप्र
संगे न तत्रापि लौकिकविषयितायाएव कर्मप्रत्ययार्थतयोपगंतव्यत्वादिति चेन्न· घ्राधातोर्हि गंधलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्य
तावच्छेदकं घ्रागंधोपादाने इत्यनुशासनात्· तत्समभिव्याहृतद्वितीयाया आधेयत्वमेवार्थस्तस्य च स्वोत्पत्तिवैचित्र्येण गं
धादिरूपधात्वर्थैकदेशेनान्वयः एवं च पुष्पं जिघ्रतीत्यादितः पुष्पवृत्तिगंधलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावानित्याकारक एव

राम:
४५

र्दुर्वारः विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियायाविहगांतरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतयाविहगनिष्ठभेदप्रतियोगि
तावच्छेदकविहगवृत्तिसंयोगजनकक्रियाश्रयत्वस्यावाधितत्वादितिवाच्यम् विहगोविहगंगच्छतीत्यादौविहगादिवृत्तित्व
विशिष्टसंयोगस्यक्रियायांजनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेनान्वयोपगमात्‌ विहगनिष्ठक्रि
यायास्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वेनतज्जनकतासंबंधेनतत्संयोगवत्वेपिविहगवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्वि
हगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नोभयसंबंधेनविशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसंगात्‌ एवंसतिपरसमवे
तत्वसंबंधघटकमेवनतुद्वितीयार्थइतिचेत्काक्षतिः विहगोविहगेनगम्यतेइत्यादावपिजन्यत्वस्यावच्छिन्नभेदसामा
नाधिकरण्योभयसंबंधेनक्रियायाःसंयोगेन्वयइष्यते‧तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवतिभूम्यादावेवतादृशभेदसामानाधि
करण्यसंबंधेनतत्तत्क्रियाविशिष्टसंयोगादिमत्त्वोपगमात्‌ तत्तत्क्रियाश्रयविहगेनद्धाधेनातिप्रसंगइतिध्येयम्
ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाःप्राचीनमतेनिरूपकतासंबंधेनधात्वर्थेन्वयि
विषयत्वमर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबंधेनान्वयः वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयाघटं
जानातिपटंनेत्यादावनुपपत्तेस्तत्रविषयित्वार्थकत्वमेवनवीनाउपवर्णयंति तत्रचप्रकृत्यर्थस्यनिरूपितत्वसंबंधेन

वेतत्वेपिताहृशक्रियाश्रयतायाः स्वस्मिन् वाधात् मल्लः स्वं गच्छतीतिन प्रयोगः नचस्वनिष्ठसंयोगजनकस्वसमवेतक्रि
यायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतयातद्भानेप्यवाधितं स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्यशाब्दवोधसंभवा [illegible]
मात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीतिप्रयोगोदुर्वार एवेति वाच्यम् परसमवेतत्वाविषयकद्वितीयार्थफलजनकत्ववोधस्याकुत्राप्य
नभ्युपगमेन ताहृशवोधे तद्भासकसामग्र्या अप्यपेक्षणीयत्वात् अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोग
स्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंवंधेनैव भेदेऽन्वयो वोध्यः तथाच चैत्रो द्व
यं गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तिः चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतद्वयत्व
मल्लत्वाद्यवच्छिन्नसमवेतत्वात् नतत्र शक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दवोधोदयेन तत्तच्छक्तितावच्छिन्नप्रतियोगितासंवंधेनान्व
योपगमासंभवात् उक्तयुक्त्या संवंधघटकोपस्थितेरपि शाब्दवोधेऽपेक्षितत्वात् एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधा
र्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अन्वयितावच्छेदका
नवच्छिन्नप्रतियोगितायाः संवंधत्वासंभवाच्चेति वेत्तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थोस्तु भेदे प्रकृत्य
र्थस्याधेयतासंवंधेनान्वय इति न काचिदनुपपत्तिः नचैवमपि विहगो भूमिं प्रयातीतिवद्विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगा

ष्टयंकृधात्वर्थतामतेआश्रयत्वमेवाख्यातार्थः धात्वर्थव्यापारविशेष्यतयाताद्दशाश्रयत्वविशेषणतयाचधात्वर्थफल
स्यभाने·णयर्थव्यापारस्यजन्यतासंबंधेनैवधात्वर्थक्रियाज्ञानादिविशेषणत्वंपूर्ववदेव· अजांग्रामोयाप्यतेइत्यादिकस्तुनप्र
योगः द्वितीययाकर्मत्वावोधनेधात्वर्थविशेष्यतयाण्यर्थबोधसामग्र्याःप्रयोजकत्वात्·यगादिसमभिव्याहृतस्थलेचधा
त्वर्थविशेषणतयैवण्यर्थस्यवोधात्‌ण्यन्तधातोःसकर्मकत्वेनद्दुतरभावास्यातस्यभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुशासनेनासा
धुत्वाच्चनताद्दशप्रयोगाः ग्रामंयाप्यतेइतिभावाख्यातेप्रयोगस्त्विष्टएव·ण्यंतकर्मासमभिव्याहारात्‌एकदाकर्तृत्वकर्मत्ववो
धकतायाआख्यातस्याव्युत्पन्नतयाअजाग्रामोयाप्यतेइत्यादयोनप्रयोगाः एवंतंदुलः सहायेनपच्यतेचैत्रेणेत्यादौधा
त्वर्थेसहायादिकर्तृत्वस्यनद्विशेषणाण्यर्थव्यापारेचचैत्रादिकर्तृत्वस्यतृतीयार्थस्यबोधः शेषंपूर्ववदितिदिक्‌ ग्रामंगच्छ
तीतिवत्त्वंगच्छतीतिप्रयोगवारणायपरसमवेतत्वमपिद्वितीयार्थइष्यतेतस्यचधात्वर्थेन्वयः यरत्वेचैकदेशेपिआकांक्षा
वैचित्र्यात्‌प्रकृत्यर्थस्यप्रतियोगितयान्वयः एवंचग्रामंगच्छतिचैत्रइत्यादौग्रामभिन्नसमवेताग्रामनिष्ठसंयोगजनिका
याक्रियातदाश्रयतावांश्चैत्रइत्यन्वयबोधः स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायांस्वभिन्नसमवेतत्वस्यवाधात्‌ [illegible]त्मानंगा
च्छतीतिनप्रयोगः यत्रचोभयकर्मभ्यांमल्लयोःसंयोगस्तत्रमल्लसमवेतक्रियायाःस्वनिष्ठसंयोगजनिकायाभिन्नैस्सम

मकत्वात्· अथैवमजायाप्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे कर्त्तरि शप्विलयवाद विषयतयायकोऽसाधुतापत्तिः।
नचयादृशधातूत्तरं यत्सार्वधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विवक्षायामेव कर्त्तरि शबित्यादेः [illegible] वि
धायकत्वात्· प्रकृते ण्यन्तसमुदायस्य उत्तरस्मैवाख्यातं तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते· अपि तु ण्यर्थविशेषितधात्व
र्थान्वितकर्तृत्वमेव तेन तादृशापवाद विषयतेति वाच्यम् कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन व्यापारविशे
षितक्रियाअपि णान्तधात्वर्थत्वात् मेवम्· लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्त्तरि शबित्यस्य शबविधायकता:
अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः वस्तुतः फलव्यापारयोः पृथक धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव मप्यते
इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधाने यक अनुपपन्न इति· परस्मैपदसमभिव्याहृतधातुनायादृशविशिष्टा
र्थः प्रत्याय्यते· तादृशाविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वाभिधानं एव शब्विषयः एवं च प्रकृतेपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम्· ग्रामो
याप्यते अर्थो बोध्यते इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामादेर्भानेपि गमनादिकर्तुः कर्मत्वविवक्षया तस्यैवाख्यातार्थवि
शेष्यतया बोधोऽमुत्यत्र· ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणा इत्यनुशासनात् तो जां ग्रामो याप्यते शिष्यमर्थो बोध्यते इत्यादयो न प्रयो
गाः ग्रामो याप्यते अर्थो बोध्यते इत्यादौ फलविषयित्वादिरूपं च मुख्यमाक्रसाधारणं कर्मत्वमेवाख्यातार्थः फलव्यापारयोः॥

पारनिर्वाह्यंयद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वंतदाश्रयश्चजाइतिवोधः तत्रसंयोगावच्छिन्नक्रियाधातुलभ्यासं
योगेग्राममित्यादिद्वितीयांतार्थग्रामादिवृत्तित्वान्वयवलात्‌ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियालभ्यते·तादृश्याणिजा
र्थकर्तृत्वेन्वयः कर्माख्यातादिसमभिव्याहारनियंत्रितव्युत्पत्तिवलाच्चतादृशक्रियान्वितकर्तृत्वतृतीयांतार्थचैत्रादि
कर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपापरणिजर्थेनिर्वाह्यत्वसंवंधेनविशेषितंअजादिरूपकर्मीभूतंकर्तृविशेषणीभवदाख्याता
श्रयत्वविशेषणतयाभासते येतुगतिवुद्धीत्यादिसूत्रस्यसंज्ञाविधायकत्वंवर्णयंतितेषामयमाशयः व्यापारएवणिजर्थः
तत्रधात्वर्थक्रियायाःस्वकर्तृत्वनिर्वाह्यसंसर्गः अतोनकर्त्तुःकर्मत्वंसूत्रांतरप्राप्तं·याप्यतेग्राममजाइत्यादौस्वनिर्वाह्यक
र्तृतानिरूपकत्वसंवंधेनव्यापारविशेषितधात्वर्थःकर्तृत्वेन्वेति·तच्चाश्रयत्वसंवंधेनअजादौविशेषणतयाभासते·ता
दृशव्यापारतृतीयांतार्थस्यचैत्रादिकर्तृत्वस्यधात्वर्थैकदेशेसंयोगादिफलेचद्वितीयांतार्थस्यवृत्तित्वस्यविशेषणतया
भानंएयंतोत्तराख्यातस्यापिकर्तृत्वमेवार्थः तत्रचतस्यवृत्तिःक्लृप्तैव·तच्चउक्तस्यधात्वर्थस्यविशेष्यतया पृथमांत
पदार्थस्यचविशेषणतयाभासते· नचयकूसमभिव्याहृताख्यातोपस्थाप्यकर्तृत्वस्यान्वयवोधोपगमेगम्यते चैत्रइत्या
दितोपिगमनकर्ताचैत्रइत्यन्वयवोधःस्यादितिवाच्यम् एयंतोत्तरयक्समभिव्याहृताख्यातस्यैवकर्तृत्वान्वयवोधनिय

फलत्वात्·तदाश्रयतया स्वतंत्रस्य कर्तुः कर्मता तादृशफलविशेषणतया स्वतंत्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं म
हायमित्यादयः प्रयोगाः यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितं तदा पाचयत्योदनं सहायेन त्यादयः
अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृक एक एव पाकस्तत्र चैत्रमात्रं प्रयोजयति यज्ञदत्तो मैत्रेणान्नं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरि
ति तत्रापि णिजर्थकृतावेव तृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयो वाच्यः एवं च मैत्रं पाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधावे ल
क्षण्यात्·द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थायानसंगतिरिति चेन्न अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृतेः पारतंत्र्ये
ण व्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृताभेदान्वयमुपगम्योक्तातिप्रसंगस्य वारणीयत्वात्·पदार्थैकदेशे कृतौ पाकादेरि
व कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् वस्तुतः कर्तृत्वं व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थः विशिष्टलाभोऽन्वयलाभात्·केचित्तु·अ
नुकूलव्यापार एव णिजर्थः तदन्वयिनी गमनभोजनक्रियैव·धात्वर्थतावच्छेदकं फलं तत्संबंधिनस्तादृशक्रियाक
र्तुर्ण्यन्तकर्मता तादृशक्रियासंबंधश्चाश्रयत्वकृतिमत्वान्यतरो ग्राह्यः अतो गमनादिसंबंधिकालादौ नातिप्रसंग इ
त्याहुः अत्र च तादृशकर्मतावाचकपदात्कदाचिद्द्वितीया कदाचित्तृतीया इत्यत्र नियामकाभावात्तादृशपदोत्तरयो
स्तयोस्तुल्यार्थकतया विवक्षाभेद रूपनियामकाभावादिति चिंतनीयं अजां ग्रामं याप्यते चैत्रेणेत्यादौ चैत्रकर्तृकव्या

त्वयत्राश्रयत्वं कर्तृत्वं तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वेते
षां चाश्रयतासंबंधेनैव धात्वर्थेन्वयः गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र च णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदात्तन्न द्वितीया ताद
शकर्तुः कर्मतातिदेशाविषयत्वात् तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादय एव प्रयोगाः न तु पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः
केचित्तु पाकादिकर्तुः पाकादिकर्मत्वविरहेपि ण्यंतसमुदायस्यापि धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं सहा
यमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः अत एवाजिग्रहत्तं जनको धनुस्त्वहित्यादयो भट्टिप्रयोगाः गतिबुद्धीत्यादिसूत्रं च निय
मपरतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्रत्ययसाधुत्वज्ञापकत्वेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवत् अजया ग्रामं यापयतीत्याद
यो न प्रयोगा इत्याहुः एषामयमाशयः हेतुमति चेत्यनुशासनात् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वं तच्च स्वतंत्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठक
र्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा कर्तृत्वं क्वचित्प्रयत्नः क्वचिदाश्रयत्वादिकं यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदुत्त
र णिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते अत एव पाचयतीत्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः ज्ञापयतीत्या
दौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः प्रतीयते निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबंधवि
शेषः न तु जनकत्वं अतो न नाशयतीत्यादावनुपपत्तिः एवं च ण्यंतधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव निर्वाहकस्यैव

फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिनते चाश्रयत्वमेवात्मनेपदार्थे उत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपधात्वर्थ एव व्यापारस्याश्रयत्वा-
त्वर्थविशेष्यतया आश्रयत्वविशेषणानया चान्वेति: तदेकदेशसंयोग एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारत्त
न्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रयवानजादिरित्याकारको बोधः ज्ञानानुकूलशब्दस्य द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ धातोः
र्थ: तादृशीयविशिष्टे कार्यस्यएकदेशज्ञानांशे आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकांक्षतास्वीक्रियते अपितु विषयत
याश्रन्वयबोध एवेति शिष्यं द्रव्यं निरूपयतीत्यादिर्न प्रयोगः यत्तु धात्वर्थो ज्ञानमेव तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थ इति।
तदसत् धातोश्चुराद्यंतर्गततया स्वार्थ एव णिचो विधानात् अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादिसमशीलतया शि
ष्यं ज्ञापयतीत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् अजां ग्रामं यापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमन्नं
भोजयति यजमानं मंत्रं पाठयति घटं जनयति नाशयतीत्यादौ णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकाजादिपदोत्त
रद्वितीयाया मुख्यभाक्तसाधारणं कर्तृत्वमेवार्थः गतिबुद्धीत्यादिसूत्रेण कर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गतिज्ञानोत्पत्त्यादि
निरूपितं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव गलाधःसंयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनकंठताल्वाद्यभिघातरूपपाठनि
रूपितं च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वम् तस्य च निरूपकतासंबंधेन धात्वर्थेऽन्वयः नव्यमते।

कप्रवृत्त्यधीनशब्दः पृच्छतेरर्थः ज्ञानेगुरुवृत्तित्वस्यान्वयः शब्देचधर्मविषयकत्वस्यान्वयः शब्दस्यचविषयताव्यापारानु
बंधिनीज्ञानस्यपरयाशब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात् तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मताधर्मस्यचधात्वर्थविषयतयाप्रधा
नकर्मता बुभुत्सुज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दोर्थः ज्ञानेशिष्यवृत्तित्वस्यशब्देचधर्मविषयकत्वस्यान्वयः अजांग्रामं
नयतीत्यादौ ग्रामंभारंवहतीत्यादौचउत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूपंप्रापणंधातोरर्थः तत्रक्रियारू
पफलेअजाभारादिवृत्तित्वान्वयः संयोगरूपफलेचग्रामादिवृत्तित्वस्यान्वयः तथाचग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृ
त्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः अजाग्रामंनीयते अजाग्राममुह्यते भारोग्रामंचैत्रेणइत्यादावुत्तरसं
योगावच्छिन्नक्रियारूपंफलंकर्माख्यातार्थस्तत्रचधात्वर्थस्यतादृशव्यापारस्यजन्यतासंबंधेनतस्यचाश्रयतासंबंधेन
अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वयः ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तुसंयोगएव एवंचचैत्रकृतिजन्योयःसंयोगावच्छिन्नक्रियानु
कूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोधः नचकारकविभक्त्यर्थस्यधात्वर्थएवान्वय
नियमात्कथमुपस्थाप्यसंयोगेकथंग्रामादिवृत्तित्वान्वयइतिवाच्यम् भूतलेघटइत्यादौघटादिपदार्थेप्यधिकर
णसप्तम्यर्थान्वयात्तादृशनियमासिद्धेः अस्तुवाधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतयाभासमानेसंयोगएवतदन्वयः

व्यु·वा· ५०

यायाचेद्रूपादानमनर्थकंतु यापियाचमानः शिवंसुरानित्यादौयाचतेर्ननिरुक्तभिक्षार्थकतेतितदुपादानम्·तत्रहिव्यापार
जन्यत्वप्रकारकेच्छाधात्वर्थः इच्छायांप्रधानकर्मकल्याणान्वितद्वितीयार्थविषयितायाश्चान्वयः व्यापारेचसुरान्वितवृत्ति
त्वस्यद्वितीयार्थस्यान्वयः तथाचसुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारककल्याणेच्छाश्रयइत्यन्वयबोधः गांव्रजंरुणद्धीत्यादौदेशां
तरसंचारविरोधिव्यापारोधात्वर्थः संचारविरोधित्वंसंचारानुत्पादप्रयोजकत्वंअनुत्पादेप्रधानकर्मगोवृत्तित्वान्वयःदेशविशे
षणीभेदेव्रजमितिद्वितीयांतार्थव्रजप्रतियोगित्वान्वयः रुध्यतेगांव्रजइत्यादावन्वयबोधःस्वयमूहनीयः गुरुंधर्मंपृच्छमी
त्यादौजिज्ञासाबोधकव्यापारोधात्वर्थः बोधेगुरुवृत्तित्वस्यजिज्ञासायांधर्मविषयकत्वस्यान्वयः शिष्यंधर्मंब्रूतेइत्यत्रज्ञा
नानुकूलशब्दप्रयोगोधात्वर्थः ज्ञानेधर्मविषयत्वस्यशिष्यवृत्तित्वस्याप्यन्वयइति· तन्नचारुतरम्·तथासतियत्रजिज्ञा
साविषयकचैत्रज्ञानेच्छयापक्षतादशायांचसामग्रीबलेनमैत्रस्यापिपृच्छकजिज्ञासाज्ञानंतत्रमैत्रंपृच्छतीतिप्रयो
गस्य·एवंयत्रचैत्रज्ञानेच्छयाब्रूतेदैववशाच्चमैत्रस्यापिज्ञानंतत्रमैत्रंब्रूतेइतिप्रयोगस्यचापत्तेः साक्षाद्धात्वर्थविशेषणा
ज्ञानरूपफलाश्रयतयातत्रगुर्वादीनांप्रधानकर्मतयाऽप्रधानेदुहादीनामित्यनुशासनविरोधेनपृच्छ्यतेगुरुर्धर्मः सए
वृत्तेनकस्त्वंभोशिष्यउच्यतेधर्ममित्यादिस्थलेचलकारादिनातत्कर्मताभिधानानुपपत्तेश्च·परंतुजिज्ञासाज्ञानोद्देश्य

एमः ५०

वलाभः आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः एवंचकारणाविभागयोः नहिद्विधाभानं गौणकर्मसमभिव्याहृते दुग्धे तेक्षीराणीत्यादौ आ
त्मनेपदेनकेवलेनधातुसहितेनवाविभागावच्छिन्नकारणाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्यबोधनेपिएकदाउभयविधकर्मत्वबो
धनस्याव्युत्पन्नतयादुग्धन्तेक्षीराणिगौरित्यादयोनप्रयोगाः पौरवंमांयाचतेइत्यादौस्तोहेश्यकदानेच्छायाचत्यर्थः प्रधानकर्म
गवाद्यन्वितद्वितीयार्थोविषयत्वंधात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति सविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितइच्छाबोधकधातुस्थले
इच्छाविषयविषयत्वमेवप्रधानकर्मत्वंअतएवघटोजिज्ञास्यतेइत्यादौघटादेःसन्नंतकर्मता अथैवंयद्वस्तुविषयकंदानमभि
प्रसिद्धंतद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुघटितवचसः कागतिरितिचेत् यागतिर्गगनंदिदृक्षते इत्यादिकस्यभ्रांतपुरुषीय
गगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्यस्यविशेषदर्शिवचसइवेतिविवेचनीयंचेदमग्रे पौरवपदोत्तरद्वितीयायास्तुवृत्तिरेवा
र्थः तस्यादानेन्वयः पौरवस्यतादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वं नचैवमिच्छाविशेषरूपदानस्याश्रयत्वंकर्तृत्वमेवेतिवा
च्यम् धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यीभूतदानाश्रयत्वस्यैवतत्कर्तृत्वरूपत्वात् अत्रचदानस्यतादृशप्रतिपत्ताविच्छारूपधा
त्वर्थविशेषणत्वात् चैत्रेणपौरवोगांयाच्यतेइत्यादावप्युक्तक्रमेण चैत्रवृत्तिइच्छाविषयगोकर्मकदानाश्रयइत्यन्वयबोधो
बोध्यः यद्यपिनिरुक्तयाचूनाभिक्षोचेतिदुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामित्यत्रार्थपरभिक्षुपादानेनैवचरितार्थत

इत्यत्र नाभियमः अथवा गोभ्यो दोग्धि पयः ४३

व्यु॰वा॰ ३९ नीवृत्तिरेवम्· नचैवं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयत इति नाकथितं चेत्तस्य विषय इति वाच्य

म् धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात् यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया

विवक्षितं क्षरणान्वयि विभागश्चाविभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पंचमी एतेन कदाचिद्गा दोग्धि पयः कदाचिच्च गो

भ्यो दोग्धि पय इत्यत्रापि विभागो धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव· वृक्षाद्विभजत इत्यत्रेवावधित्वरूपापादानत्ववि

वक्षायां पंचमी आश्रयत्वविवक्षायां च द्वितीया अवधित्वं चाश्रयत्वादन्यदेव संबंधविशेषः अत्र क्षरणान्वयिनः ॥

परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वात्· पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वेपि न पयोग्धीति प्रयोगः परत्वं विभागा

न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नापेक्षया बोध्यम्· दुह्यते गौः क्षीरं इत्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठं प्रधाना

कर्मत्वमाख्यातार्थः अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनात्· क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वयः आख्यातार्थक्षर रामः ३९

णे च धात्वर्थव्यापारान्वयः तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरि

त्याकारको बोधः अथवा विभागक्षरणव्यापारेषु विशकलितेषु धातोः शक्तित्रयं· विशिष्टलाभोऽन्वयबलात्· कर्माख्यात

स्थले वा आकांक्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात्· व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यंतस्य धातुनए

लाधोनयनंधात्वर्थः तच्चगलाधःसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः तादृशक्रियारूपफलएवओदनंवृत्तित्वान्वयः उक्तयु
क्त्यागलाधोदेशस्यनकर्मत्वं·अन्यसकर्मकधातूनामप्यर्थाः स्वयमूह्याः गांदोग्धिपयइत्यादौद्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतग
वादिपदोत्तरद्वितीयाक्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेवकर्म त्वंबोधयति·कारकाधिकारीयेणाकथितंचेतिसूत्रेणापादानत्
वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मेतरावच्छिन्नस्यापिकर्मसंज्ञाभिधानात् गवांपयोदोग्धीत्यादौधातुप्रतिपाद्यान्वयिगवादि।
संबंधोनविवक्षितः अपितुक्षीराद्यन्वयीसइतिकर्मत्वाविवक्षयाद्वितीयानवकाशः किन्तुशैषिकीषष्ठ्येवात्रधातुप्रतिपाद्यं।
त्वतदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणं·गांदोग्धीत्यादौधात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टवत्द्वितीयार्थान्वयात् तथाहि
क्षरणानुकूलव्यापारोदुह्यर्थः द्वितीयार्थश्चजनकत्वसंबंधेनक्षरणान्वयीविभागः विभागेवाधेयतयाप्रकृत्यर्थगवादेरन्व
यः एवंचधात्वर्थतावच्छेदकक्षरणारूपफलेप्रधानकर्मक्षीराद्यन्वितद्वितीयार्थवृत्त्यन्वयइतिगोनिष्ठविभागानुकूलपयोनि
ष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्त्तामैत्रइतिगांपयोदोग्धिमैत्रइतिवाक्याधीनोबोधः नचविभागोपादानत्वमेवेतितद्विवक्षायांद्विती
यानवकाशनिवाच्यम् धातुवृत्तिविशेष्यान्वयिनोविभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात् वृक्षात्पर्णंपततीत्यादौस्पंदरूपविशेष्यां
शेएवपंचम्यर्थविभागान्वयात् वस्तुतोविभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलोव्यापारोदुह्यर्थः गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्चविभागान्वयि

न्वयबोध इत्यदोषः अन्येतु·भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायांभूमिंपततीतिप्रयोग इष्टएव अतएवद्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेणान
रकपतित इत्यादिस्थलेद्वितीयासमासविधानमुपपद्यते·धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलेद्वितीयार्थान्वयएवाश्रयानव
च्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षा अग्निंजुहोतीतिवारणायस्वीक्रियतइतिवदंति· तदपिनशोभनम् तथासतिभूम्यादिपदोत्तरंकदा
चित्सप्तमीकदाचिद्द्वितीयेत्यत्रनियामकाभावप्रसंगात्·व्यापारांशे आधेयत्वविवक्षायांसप्तमीफलांशेतद्विवक्षायांद्वितीये
त्यस्योक्तयुक्त्याफलांशएवसप्तम्यर्थान्वयस्यावश्यंस्वीकरणीयतयावक्तुमशक्यत्वादिति·ब्राह्मणायधनंददातीत्यादौस्वस्व
त्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छाधात्वर्थः तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफल एवद्वितीयार्थान्वयःउपेक्षा
यामतिप्रसंगवारणायपरस्वत्वनिवेशः दानंचनसंप्रदानस्वत्वजनकमपितुमत्स्वीकारएवेतिमतेतुस्वस्वत्वध्वंसानुकूल
परस्वत्वप्रकारिकेच्छैवददात्यर्थः स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्यकर्मता धनंप्रतिगृह्णातीत्यादौस्वस्वत्वध्वंसजन
केच्छारूपस्वीकारविशेषोधातोरर्थः स्वस्वत्वरूपफलेचद्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः तंडुलंपचतीत्यादौरूपपरावृत्तिजनकतेजः
संयोगोधातोरर्थः रूपादिपरावृत्तिफलेचतंडुलादिवृत्तित्वान्वयः ओदनंपचतीत्यादौओदनादिपदस्यतन्निष्पादकतंडुला
दौलक्षणा अवयविनिपाकानभ्युपगमेचतंडुलंपचतीत्यादौतंडुलादिपदस्यतदारंभकपरमाणुषुलक्षणा· ओदनंभुंक्तेइत्यादौग

र्मत्वोपपत्तिः यत्तु धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षात्प्रकारकत्वं तच्च क्रियायामेव न संयोगांशे पीतिना
ग्नेर्जुहोति कर्मतापत्तिरिति· तदसत्· अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारादिरूपे धात्वर्थे संयोगा
देः साक्षादप्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या नीवहादेर्द्विकर्मकत्वव्याघातात्· अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्म
त्वमस्त्येवापि तु गौणकर्मत्वमेव· अत एव नादृशकर्मत्वमाख्यातेनाभिधीयते प्रधानकर्मण्याख्येयेत्यादीनां द्विकर्मणामि
त्यनुशासनादिति अजां ग्रामो नीयत इत्यादिको न प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकप
लशालित्वेन गौणकर्मत्वापत्त्या वह्निं घृतं जुहोतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति· अस्मन्मते चाश्रयानवच्छिन्नसंयोगविषयताशा
लिधातुजन्योपस्थितिघटितसामग्र्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वयबोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिः यत्तु अधःसंयो
गावच्छिन्नस्पन्दो न पतत्यर्थः अपि तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव· अत एव फलावच्छिन्नव्यापारा
वोधकत्वान्न सकर्मकत्वमिति· तन्न· फलस्य धात्वर्थाघटकत्वे स्पन्द एव सप्तम्यर्थान्वयस्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य भूतला
वृत्तितया भूतले पततीति प्रयोगानुपपत्तिः पर्णादिगतस्पन्दस्य परंपरया भूतलादिवृत्तित्वमिति चेत्तर्हि वृक्षात्पततीत्यत्र वृक्षे पत
तीत्यपि स्यात्· अस्मन्मते चान्यत्र व्यापारे सप्तम्यर्थान्वयेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्· अधःसंयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदक एव न तद

यात्. अन्यथा तु: धातुजन्यशुद्धसंयोगावच्छिन्नसंसर्गोपस्थितेः शाब्दबोधकारणतायां अवच्छेदकघटकसंयोगविषयतायां
अधिकरणानवच्छिन्नत्वविशेषणादेयं तथा च तादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एव संयोगवि
शेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमान्नातिप्रसंगः नचैवमपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतयास
कर्मकत्वव्यवहारापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् आश्रयानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वा
त्. उत्तरदेशेनानवच्छिन्नमेव फलं गम्यार्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः अत एवाग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापा
पारस्य तु जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाश्रयस्याग्नेर्न तत्कर्मता. आश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलाभा
वत्वविरहात्. संयोगनिष्ठाया धात्वर्थतावच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात् न चाग्निविशेषितसंयोगस्य धात्वर्थता
वच्छेदकत्वेऽग्नौ घृतं जुहोतीत्यत्रानन्वयप्रसंगः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम् तत्र संयोगनिष्ठाया मुद्देश्य
तायां वह्न्याधेयतासंसर्गेणावच्छेदकतया सप्तम्यर्थस्याग्निवृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यानव
काशात्. वस्तुतस्तु. तत्रानन्वयेपि न क्षतिः अनुत्पन्नानां तादृशप्रयोगस्याप्रामाणिकत्वात्. संस्कृते वह्नौ जुहुयादित्यादिस्थले
च विधेयांशेऽधिकावगाहनान्नास्त्येवानुपपत्तिः एतादृशाश्रयानवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदकक्रियारूपफलाश्रयत्वात् का

दान्वयवोधायत्तेर्दर्शितायाद्वौरत्वाच्च· संयोगादिविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिघटितायास्तथाविधवोधसामग्र्याञ्च

क्लृप्तत्वात्· तत्तद्धातूपस्थाप्यव्यापारांशेतत्तद्विशेषणकवोधतात्पर्यज्ञानस्यतादृशान्वयवोधेप्रतिबंधकताकल्पनेगौरवादि

ति· यदिचफलस्यद्विधाभानंचेदनुभवविरुद्धंतदापुनरनायत्याफलव्यापारयोःखंडशक्तिद्वयमेवधातोःस्वीकरणीयं· आख्या

तस्याश्रयत्वमेवतत्रार्थः अधिकमग्रेवक्ष्यते· अथद्वितीयायाआधेयतार्थकत्वेव्यापारेतदन्वयतात्पर्येणसप्तम्याइवद्विती

याया अपिप्रयोगापत्तिः नहिगृहेपचतीत्यादिवद्गृहंपचतीतिकश्चित्प्रयुंक्ते·मैवम्· धात्वर्थतावच्छेदकफलांशेआधेयत्वान्वय

एवतादृशद्वितीयायाआकांक्षानिरूपकत्वकल्पनाद्व्यापारेतदुपस्थापिताधेयत्वान्वयासंभवात्· सप्तम्यर्थोनाधेयत्वोपस्थिति

सप्तमीसमभिव्याहारज्ञानघटितायाएवसामग्र्यास्तादृशान्वयवोधनियामकत्वात् द्वितीयासप्तम्योः समानार्थकत्वेपिव्युत्पत्ति

भेदज्ञापनायैवपृथक्पृथक्सूत्रेणतयोर्विधानात् अथाधःसंयोगावच्छिन्नस्पंदस्यपतधात्वर्थत्वात्· धात्वर्थतावच्छेदकी

भूतफलेआधेयत्वान्वयतात्पर्येणभूमिंपततीतिप्रयोगापत्तिः नचद्वितीययोपस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकान्वयवो

धेगम्यादिजन्यफलोपस्थितितत्प्रकारकसंमभिव्याहारघटितसामग्र्येवप्रयोजिका· नतुपतधातुजन्यतदुपस्थितिघटित।

सामग्रीतिप्रसंगइतिवाच्यम्· पतधातुनैवयत्रसंयोगावच्छिन्नगमनंलक्षणादिनोपस्थापितंतत्रसंयोगेद्वितीयार्थाधेयत्वान्

धेयत्वंसंसर्गः विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः फलावच्छिन्नोव्यापारो धात्वर्थइत्येवोचितम्· अस्तुच व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नामार्थ।
धात्वर्थयोरपिसाक्षादन्वयबोधस्तथासत्यतिप्रसंगस्यप्रागुपदर्शितप्रकारेणवारणासंभवात् नचैतत्कल्पेलाघवानवका
शः फलेस्वतंत्रशक्तिकल्पनेसामग्रीप्रतिबंधकतायांद्वितीयादिजन्यफलोपस्थितिधातुजन्यव्यापारोपस्थितिरिति· उभा
योपस्थित्यपेक्षयाधातुजन्यविशिष्टविषयकउपस्थितेरेकस्यानिवेशेनलाघवात्· वस्तुतस्तुशाब्दबुद्धेरधिकविषयत्वेराजः
पुरुषइत्यादौस्वत्वादेः संसर्गतानिराकरणावसरेसामग्रीप्रतिबंधकतायांलाघवस्यदर्शितत्वात्· द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः
फलावच्छिन्नव्यापारश्चधातोरित्येवयुक्तं· कर्माख्यातस्यफलमर्थः अन्यथाग्रामोगम्यतेइत्यादौग्रामादेः व्यापारजन्यफ
लाश्रयत्वरूपकर्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः यादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः पदशक्यतातादृशविशेषणविशेष्यभावाप
न्नयोरेवशाब्दबोधेभानसंभवात्· नतुविपरीतविशेष्यभावापन्नयोः· यत्तुफलेधातोः पृथक्शक्त्यनुपगमात् व्युत्पत्तिवैचित्र्ये
णाकर्माख्यातसमभिव्याहारस्थलेव्यापारविशेषणतयाभासमानस्यफलस्यकर्माख्यातस्थलेतद्विशेष्यतयाभानमिति·
तन्न· पृथक्शक्तिस्वीकारेशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकतायांविशिष्टविषयकउपस्थितिस्थलेउपस्थितिद्वयकल्पनेगौरवात्·
गम्यादेः समपूर्वयुजिप्रभृतिसमानार्थकताभ्रमवतामिवविशेषदर्शिनामपिगमनेनस्पंदइत्यादिकेवलात्संयोगादौस्पंदभे।

वच्छेदकत्वे दोषः कः अथ जनकतादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति चेन्न ता
दृशाभावस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरूपत्वात्तस्य चोभयवादिसिद्धत्वादतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौ
रवमिति चेदस्त्वेवं तु गौरवं उपदर्शितबहुविधलाघवेन ईदृशगौरवस्याकिंचित्करत्वात् अथ फलसाधुतीयार्थत्वे वृत्तिनिया
मकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि द्रव्यं गच्छति न गुणादिः स्पन्दो गुणादिनिष्ठस्य संयोगादिरूपफलस्याप्रसिद्ध्यानन्व
र्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न आधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकं प्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थफलेनान्वयबोधनोपगमा
त् गुणो न गुणं गच्छतीत्यादिवाक्यस्य उभयमतएवाप्रमाणत्वात् अस्तु वा तत्राभावस्य द्विधाभानोपगमेन गुणाभाववत्स्प
न्दानुकूलस्पंदाश्रयत्वाभाववान् गुणादिः इत्याकारक एवान्वयबोधः परंतु वृत्तिनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वं तु द्रव्यं गच्छति नाभावमित्यादौ गतिविरहस्तथा हि समवायसंबंधावच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्यः अन्यथा कालि
कादिसंबंधावच्छिन्नग्रामादिवृत्तिसंयोगादिमादायातिप्रसंगात् तथा चाभावादिनिरूपिततथाधेयताप्रसिद्ध्या तदभावबोधा
संभवः निरूपितत्वसंबंधस्य च वृत्त्यनियामकतया समवायसंबंधावच्छिन्नाधेयतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकप्रकृत्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति अत्रोच्यते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे आ

पितफलप्रकारताशालिवेनवानिवेशइत्यत्रविनिगमनाविरहात्.सामग्रीप्रतिवंधकताधिकामवच्छेदकगौरवंचप्राचीनम
तेद्वितीयाजन्यफलोपस्थितेःसामग्र्यंतर्निवेशस्तुनव्यमतसिद्धनज्जन्याधेयत्वोपस्थितिनिवेशस्थलीयएवइतिनव्यमतेता
दृशस्थलेशाब्दवोधस्याधिकविषयतयातात्पर्यज्ञानादिकमप्यधिकविषयकमेवशाब्दधीहेतुर्भविष्यतिप्रतिवंधसाम
ग्र्यामप्यंतर्भविष्यतीतिगौरवम् अथफलस्यद्वितीयार्थत्वेभूमिगच्छतिनमहीरुहमित्यादौमहीरुहवृत्तिसंयोगादेर्जनक
तासंवंधावच्छिन्नाभावएवनञर्थोवाच्यःसचवृत्त्यनियामकसंवंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयाअप्रसिद्धः नव्य
मतेतुद्वितीयार्थस्याधेयत्वस्यफलनिष्ठोभावएवतथेतिनानुपपत्तिः नचभूमिकर्मकगमनकर्त्रादौमहीरुहकर्मकगमनक
र्तृत्वाघभावःप्रतीयतेइतिवाच्यम्.कर्तृवाचकपदासमभिव्याहारस्थलेतदसंभवात् नचतत्राप्याख्यातार्थान्वयवोधानुरो
धात्कर्तृवाचकपदाध्याहारस्यावश्यकतयाअध्याहृतपदोपस्थापककर्तर्येवताहृशाभावोनञावोधयिष्यतेइतिवेच्यम् आख्या
तार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयवोधस्यसंभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वाद्भूमेर्गमनंनमहीरुहस्येत्यादौद्वितीयासमानार्थकषष्ठ्यर्था
भाववोधकतयाआवश्यकत्वाच्च नहितत्राप्याश्रयतासंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभावःप्रतीयतेइतिसम्यक् अनु
योग्यनुपस्थितेर्नञानुयोगिविनिर्मोकेनाभाववोधकत्वाद्या अव्युत्पन्नत्वादितिचेन्न.वृत्त्यनियामकसंवंधस्याभावप्रतियोगिता

पि आधेयत्ववाचकताया आवश्यकत्वात्· नच द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्वे तस्या लक्षणैव न तु श
क्तिरिति वाच्यम्। आधेयत्वत्वस्याखंडतया संयोगादिसमशरीरत्वात्· संयोगत्वाद्यवच्छिन्ने तदवच्छिन्ने वा शक्तिः कल्प्यते
इत्यत्र विनिगमकासंभवात्· अस्तु वा मम आधेयत्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संख्यायामेव यदि च द्वितीयादेः फलबोधकता मते
फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः शक्तिस्तु संख्यायामेव संयोगविभागादिकप्रत्येकफलापेक्षया संख्यायां तत्र लाघवात्प्राचुर्यस्य
विनिगमकत्वादित्युच्यते तथापि तन्मते धातुजन्यशुद्धव्यापारोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताकल्पनमधिकं द्वितीयाद्यसम
भिव्याहारस्थलानुरोधेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणाया भवतामप्यावश्यकत्वाद्धातुजन्यतादृशव्यापारो
पस्थितिहेतुताया उभयसिद्धत्वात् यदि च स्पंदते इत्यादितद्वशात्किं भ मद्गच्छतीत्यादितोपि शुद्धव्यापारबोध आनुभविकः
इति मन्यते तथापि तन्मते शाब्दबुद्धौ द्वितीयादिजन्यफलोपस्थितेः कारणतायाः कल्पनाधिकं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितिहेतु
त्वकल्पनस्य चोक्तस्थलानुरोधेन उभयमत एवावश्यकत्वादिति चेत्· अस्तु मन्मते तादृशकारणताया आधिक्यं न त्वमते तु
ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमित्यादिप्रतिबंधकतायां फलप्रकारतानिरूपितव्या
पारविशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योपस्थितेर्निवेशनीय   त्वया तस्यास्तादृशविशेष्यताशालित्वेन व्यापारविशेष्यतानिरू

न्नमेणा वास्त्वातं त्र्यगा फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पंदभेदान्वयबोधप्रसिद्धागमनपदसमभिव्याहारतज्जन्यफलोप
स्थितिघटितसामग्र्याः फलविशेष्यकस्पंदत्वावच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तद्बलेन शक्तिप्रमा
धीनबोधेपि फलांशे स्पंदभेदादिभानप्रसंगः एवं च फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिस्वीकारपक्षेपि न निस्तारः तथात्वेपि हि ग्राम
नेन स्पंद इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्पंदभेदान्वयबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न· तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञान
जन्यतदुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनमावश्यकं· विशिष्यतत्तत्पदमंतर्भाव्यैव प
दार्थोपस्थितेरेकैकविधबोधेनानाहेतुताया व्यवस्थापितत्वात्· एकपदाधीनतद्विषयकशाब्दबोधे पदांतरवृत्तिज्ञानजन्य
तदुपस्थितेर्व्यभिचारस्य प्रकारांतरेण वारणासंभवात्· एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयबोधेपि वृत्तिविरहा
त्· तत्र तादृशकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्तेरिति वदंति· अत्रेदं चिंत्यते व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्तीना
मुद्धृतत्वात्· फलावच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम्· अथ फले द्वितीयादेः शक्त्यंतरकल्पनापेक्षया धातो
र्विशिष्टशक्तिकल्पनमेवोचितम्· न च भवन्मतेप्याधेयत्वे द्वितीयादेः शक्त्यंतरस्य कल्पनीयत्वात् साम्यमिति वाच्यम्॥
ग्राममध्यास्ते ग्राममधिशेते ग्रामं संयुनक्तीत्यादौ द्वितीयायाः सर्वमत एवाधेयत्वबोधकतया द्वितीयादेः फलवाचकत्वमते।

त्तात्पर्यभ्रमासंभवेपिवक्तृतात्पर्यानादित्वभ्रमएवप्रयोगसंपादनद्वारातदर्थशाब्दबोधप्रयोजकइतिनतादृशप्रयोगस्य
तिरितिप्राचीनपथ्यपरिष्कारप्रकारः नव्यास्तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दोगम्याद्यर्थः तद्धात्वर्थतावच्छेदकफला
शालित्वमेवतद्धातुकर्मत्वंनातोगम्यादिकर्मत्वस्यपूर्वदेशादौप्रसंगः नवास्पन्देः सकर्मकत्वंतत्रफलस्यधात्वर्थतानवच्छेदक
त्वात् एवंचधातोरेवफलविशेषलाभात् फलान्वयिनीवृत्तिरेवद्वितीयार्थः नचकर्मणिद्वितीयेत्यनुशासनविरोधः तस्यकर्म
णिफलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनिप्रकृतितात्पर्येनद्वितरं द्वितीयेत्यर्थकत्वात् नचैवंतस्यशक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः अनादितात्प
र्यग्रहसंपादकत्वेनपरंपरयाशक्तिग्राहकत्वसंभवात् नचफलस्यपदार्थैकदेशतयानत्रद्वितीयार्थवृत्तेरन्वयासंभवः कुंभ
स्यत्तिवैचित्र्येणप्रकृतेएकदेशान्वयस्वीकारात् अथगमनेनस्पन्दइत्यादितोधात्वर्थतावच्छेदकभेदस्यान्वयबोधसंभवेनएता
दृशप्रयोगस्यवारणायफलविशेष्यकान्वयबोधेतद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थितित्वेनहेतुत्वकल्पनस्यावश्यका
त्वात् तादृशकारणबाधेनधात्वर्थता वच्छेदकफलेद्वितीयार्थान्वयासंभवः नचयादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात्फल
विशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोधःप्रसिद्धः तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदजन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामग्र्यास्तादृ
शान्वयबोधोत्पादप्रयोजिकायाअसत्वेनोक्तस्थलेनदोषस्यसंभवइतिवाच्यम् यत्रगमनादिपदादेवलक्षणयाशक्ति

र्थवाचकतारूपपर्यायतांविपर्यस्यतो गमनादिपदात्त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वया गम्या
दिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यादिपदजन्यबोधनियामकतायावक्रमशक्यत्वात् तथा चाभ्रांतस्यापि भवन्मतेन तो विल
क्षणबोधसंभवेन एकविधबोधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगप्रसंगो दुर्वार इति चेन्न मैवम्· कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्या
गगमनादिपदस्य ननत्फलावच्छिन्नव्यापारेनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे· अनादितात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयो
गनियामकमिति· एकार्थतात्पर्येण प्रामाणिकानां स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः एवं त्यजिगमिप्रभृतिसमभिव्याहृतं
कर्मप्रत्ययस्य फलविशेषएव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगः तदर्थबोधकत्व
मात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगनियामकं· नत्वासति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिबोधकतया सदैव घटादि
पदप्रयोगापत्तिः नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा· निरूढलक्षणयापि स्वारसिकपदप्रयोगात्· शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं वान्तरेण गम्या
देर्विभागादिरूपफलविशेषितसंयोगादिबोधकत्वाभावनियमो प्रसिद्ध एवेति तात्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिभ्रमसत्त्वे तादृशबोध
जननेपि न क्षतिः। विनालक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशबोधो मि प्रसज्जतीति न संभवतीत्येव नियमः स च तात्पर्यभ्रमेणैव
निवहति· विभागाद्यर्थे पूर्वपूर्वेषामनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो यत्र तत्र तु ।

न्वयसंभवेनघटंकरोतीतिवत्घटंयततेइत्यादिप्रयोगप्रसंगाच्च· अपितुययोर्यादृशान्वयबोधे आकांक्षा तदुपस्थापितयो
रेवतादृशान्वयबोधः आकांक्षाच द्वितीयादेर्गम्यादिनाकृञादिनाचकल्प्यते· नतुतत्समानार्थकेनापिस्पंदियतिप्रभृतिना
ति नचाकांक्षात्रसमभिव्याहारः सचगम्यादिनेवस्पंदादिनापिसमानएवेतिवाच्यम् यतोद्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहा
रस्यैवफलवलादन्वयबोधौपयिकत्वमुपगम्यतेनतुस्पंदिप्रभृतिसमभिव्याहारस्येतिनतस्याकांक्षात्वम् न्वयबोधौपयि
कसमभिव्याहारस्यैवतथात्वात्· अतएवसमानार्थकत्वेपिगम्यादेरेवनस्पंदादेः सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वितव्यापारबोध
कधातुत्वस्यैवतन्नियामकत्वात्· अथधातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे त्यजतिगच्छतित्यागोगमनमित्यादिवाक्याद्विलक्षणबो
धप्रसंगः नहिशक्तिभ्रमाद्यजन्मनोस्तादृशवाक्यजन्यबोधयोर्वैलक्षण्यंकश्चिदभ्युपैति· तथासतित्यागादितात्पर्येण त्याग
गमनादिपदंव्युत्पन्ना अपिप्रयुंजीरन् नचतत्रफलविशेषावच्छिन्नव्यापारेलक्षणास्वीक्रियतेइतिविलक्षणबोधोपपत्ति
रितिवाच्यम् लक्षणयाविलक्षणबोधजननेपिशक्त्याविलक्षणबोधजननसंभवेनदर्शितातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वात् नच
गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्याफलाविषयबोधस्यकुत्राप्यजननात् तादृशोपस्थितिघटितसामग्रीशरीरेफलवि
षयबोधकसामग्रीनिवेश्यते· तथाचत्यागगमनादिपदयोः शक्त्यानाविलक्षणबोधजनकतेतिवाच्यम् त्यजिगम्योरेका

त्वविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेनप्रकृत्यर्थेऽन्वेति॰अन्यत्रशुद्धपर्याप्तिसंबंधेनेतिनद्वंद्वादिस्थलोकदोषइतिविदुषांपरामर्शः॥
॥इतीप्रथमा॥ ॥ ❋ ॥ ॥ कर्मणिद्वितीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वंद्वितीयार्थः तत्रकर्मपदस्यधर्मपरत्वात् सप्त॰
म्यावाचकतार्थत्वात्॰कर्मणश्चनतथात्वं॰कर्मणिनामार्थस्यग्रामादेरभेदान्वयसंभवेपिधात्वर्थगमनादिनातदन्वयः
संभवात्गौरवाच्च॰कर्मत्वंचक्रियाजन्यफलशालित्वं॰नत्रचक्रियाधातुनएवलभ्यतेजन्यजनकभावस्यचविनैवपदार्थत्वं
संसर्गमर्यादयाभानंसंभवतीतिफलमात्रंकर्मप्रत्ययार्थः नचसंयोगविभागरूपफलमपिधातुलभ्यमेव॰गमित्यजिप्रभृ
तीनांतदवच्छिन्नस्पंदादिरूपव्यापारवाचकत्वादितिवाच्यम्' व्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वात् फलविशेषान्वयबोधेचधातु
विशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतयाग्रामंत्यजतीत्यादौधात्वर्थस्पंदेग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव॰ग्रामंगच्छतीत्यादौ
चधात्वर्थस्पंदेग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेवप्रतीयतेनतुविपरीतम् ग्रामंगच्छतीत्यादिवच्चग्रामंस्पंदतइत्यादौनप्रयोगाः
द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पंदादावेवफलान्वयबोधकत्वात्॰स्पंदिप्रभृत्युपस्थापितेतस्मिन्द्वितीयादिनाफलान्वय
बोधजननासंभवात्॰नहियेनकेनचिदुपस्थापितयोरेवार्थयोःपरस्परमन्वयःप्रतीयते तथासतिघटकर्मत्वादिपदोपस्था
पितयोरपिघटकर्मत्वाद्योःपरस्परमन्वयबोधप्रसंगात्॰कृत्वादिसमानार्थकधातूपस्थाप्यफलेविषयितार्थकद्वितीयार्था

नस्याघादेशस्यवैयर्थ्यात्· चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्यद्वित्वादिलाक्षणिकत्वेनदप्रकृत्यर्थमैत्रादिसाधारणद्वित्वादिवोधस्यो
क्तयुक्त्यनुपपत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च आख्यातार्थसंख्यान्वयवोधेचसमानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयवुद्धिसामग्री अपेक्षिता।
भावनायावाधादिग्रहकालेनतात्पर्यशून्यकालेवाउक्तस्थलेद्वित्वान्वयावोधात्· भावनाया अविशेष्यत्वेतत्पर्यप्रसंख्या
न्वयावोधाच्चताद्रशसामग्र्याः संख्यान्वयवुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिस्वातंत्र्येणहेतुतातदकल्पनेपि आख्यातजन्यसंख्योपस्थि
तियोग्यताज्ञानविशेषादिघटितसामग्र्याभावनानवगाहिसंख्यान्वयवोधस्यकदाप्यजननात्· संख्यान्वयवोधसाधारणभाव
नान्वयवोधत्वावच्छिन्नहेतूनामपिताद्रशसामग्रीघटकत्वेनापत्त्यभावात्· नचताद्रशकारणेनोभावनान्वयवुद्धित्वंसंख्या
न्वयवुद्धित्वंवाजन्यतावच्छेदकमुपेयतेइत्यत्रविनिगमनाविरहः· संख्यामविषयीकृत्यापिभावनान्वयवोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात्· द्वितीयस्यजन्यतावच्छेदकत्वासंभवादितिदिक्· अथगुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनवहुवचनयोः कथंद्वित्वादिवोधक
तासंख्यायागुणत्वेनगुणादावाधात्· नचतत्रस्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबंधेनद्रव्यगतंद्वित्वादिकमेवभासतेइतिवाच्यम्· एकत्व
त्वावपिताद्रशसंबंधेनद्वित्वादेःपरिसमाप्ततयाएकमात्रतात्पर्येणापिद्विवचनाद्यापत्तिरितिचेत्· अपेक्षावुद्धिविषयत्व
मेवतदुत्तरद्विवचनादिनावोध्यते· तच्चैकमात्रवृत्तिधर्मस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्थलेप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्य।

याककर्तृत्वंतत्कर्मत्वंवानभिहितमितिचेन्नर्हिप्रकृतेपिनदनभिहितमेव·नचप्रधानक्रियानिरूपीतकर्तृत्वाद्यनभिधाने
कु०वा० तृतीयादेःसाधुतेति·तदुक्तं·प्रधानप्रत्ययाभिधानेगुणप्रत्तिरभिहितवत्प्रकाशतेइतिप्राप्तिःकर्तृत्वादिनिवाच्यम्·तथा
३१ पिचैत्रेणदृश्यमानंघटंमैत्रःपश्यतीत्यादौज्ञानभेदेनविषयताभेदाभावात्·चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषय
त्वरूपकर्मतायाःकृताभिधानाद्द्वितीयानुपपत्तिरितिचेन्न·नत्वंप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेणकर्तृकर्मत्वाद्यविव
क्षायाएवतदनभिधानपदार्थत्वात्· नत्वंप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षायाद्वितीयाविभक्तेःसाधु
त्वमित्यर्थेतात्पर्यस्यपर्यवसितत्वात्·शेषमाख्यातार्थविचारेविवेचयिष्यतइत्यलमत्राधिकेन·आख्यातद्विवचनबहुव
चनयोस्तुसंख्याबोधकत्वमावश्यकंचैत्रोमैत्रश्चगच्छतःचैत्रोमैत्रोदेवदत्तश्चगच्छंतीत्यादौ चंद्रेकलंकःसुजनेदरिद्र
ताविकाशलक्ष्मीःकमलेषुचंचला·मुखाप्रसादःसधनेषुसर्वदायशोविधातुःकथयंनिखंडितम् इत्यादौचद्वित्वबहु
त्वबोधकसुपोऽभावात्· नचतत्रसुवेकवचनस्यैवद्वित्वबहुत्वादिलक्षणास्त्वितिवाच्यं·आनुशासनिकातिरिक्तार्थसुपि रामः
भक्तेर्लक्षणायाअनभ्युपगमात्·अन्यथाचैत्रोमैत्रश्चगच्छतइत्यादाविवचनंदसिलक्षणयैवस्वादिनाद्वित्वादिबोधनसं ३१
भवात्·औजसादिरूपादेशिस्मृतिद्वाराद्वित्वादिविधबोधनिर्वाहायवचनंदसिसुपांसुलुगित्यादिसूत्रेणऔजसादिस्या

चैत्रेण पक्ष्यन इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव तथा च चैत्रेण पचतीत्याद्याख्यातस्यार्थो विव-
क्षायां तृतीयायाः साधुत्वेपि परस्मैपदस्यासाधुत्वान्न प्रयोगः परस्मैपदस्यासाधुत्वं च धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययेनाविवक्षा-
णो भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात् आख्यानार्थविवक्षायां न चैत्रेण पचते इत्यादिप्रयोगः शाक्रक्ष विकरण-
स्यासाधुत्वात् कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोग एव न त्साधुत्वात् कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्रः पक्ष्यते तंडुल इ-
त्यादयस्तु न प्रयोगाः तदेकतरबोधेन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात् चैत्रे-
ण पक्ष्यते तंडुल इत्यादौ कर्तृत्वाद्याख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वान्वयबोधोपि न भवत्येव अथ पक्वानि भुंक्ते चैत्र ओ-
दनः पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ क्तात्कर्मेण कर्तृकत्वानभिधानाच्चैत्रपदौदनपदाभ्युत्तरं तृतीया द्वितीये कथन्न स्याताम् न च
क्तानभिधानेपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वं समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावस्यैवानभिहितंपदे-
न विवक्षणात् समभिव्याहृतेति करणाच्च चैत्रेण गम्यते ग्रामस्तं मैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः गच्छ-
ति गम्यत इत्याख्यानस्य तत्तदाद्यसमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम् तथा सति भुंजानेन चैत्रेण पच्यते भोक्तव्यमोदनं पचती-
त्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात् कृतात्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधानेपि

तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकारादिन समासेऽनभिधानमेव तृतीया
द्वितीयादिनियामकं शिरोमणिभिरत्रैव निर्णीतो विहितः लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तद्वाचकत्वं तन्निष्ठस्य निरूपा-
कत्वं वा· आख्यातसामान्यस्याख्यातत्वेन तेत्वादिना वा कर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकत्वात्· कर्तृत्वानभिधा-
यकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः· तच्छाब्दबोधौपयिकाकांक्षाशून्यत्वमेव तत्· चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वा-
दिवाचकत्वेपि तच्छाब्दबोधौपयिकाकांक्षाविरहितत्वं तत्रास्ति तमेवं चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वबोधनसंभवात्·
तत्र तादृशाकांक्षाया अकल्पना तदित्यपि न चैत्रेण पच्यत इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेः· पच्यते चैत्र इत्यादितस्वेत्रादैपा
कृतेः केवलात्पच्यत इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतयातस्य बोधानादृशास्यात्तथा लोकानुपूर्वीविशेषाकांक्षायाः कृतिबो-
धौपयिकत्वात्· न च समभिव्याहाररूपाकांक्षेव विवक्षणीया· प्रकृतेप्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीरूपाकांक्षानां समभिव्या
हार इति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्· तथा सति चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि तृतीयायाः साधुतापत्तेः· तादृशचैत्रपदाख्यात
पदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधानौपयिकत्वात्· चैत्रेण विज्ञायते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च [illegible] जेष्यते मैत्र इत्यादि
तः मैत्रकृतिबोधानादृशाख्यातमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधौपयिकत्वात्· किंतु तत्तान्यत्वशून्यत्वमेकतया वा

कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधोपयिकाकांक्षाज्ञानीयविषयत्वनिरूपकत्वस्य तत्रारब्धुं नेमत्वादितिवाच्यम्·क
र्त्रादिपरयत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वाऽनिरूपकत्वादेतत्तरंततृती
याविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये च तत्पदचैत्राख्यातपदयोः समभिव्या
हारस्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतयाक्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति
चेन्न· अनभिहितेइत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किंप्रयोजनमितिवक्तव्यम् चैत्रः पचतितंडुलः पच्यतेइ
त्यादौ चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृतीययोरप्रयोगइति चेत्· तत्किंमणिमंत्रादिन्यायेन तादृशानुशासनस्य तथाविधप्र
योगविरोधितायेन तदभावस्तत्प्रयुक्तः स्यात्· नचैवं संभवति· गम्यते निपच्यतेइत्यादिक्रियायोगे कर्तृकर्मवाचकपदानं
तरं तृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिबोधोपयिकाकांक्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनं त
स्येति चेन्नहि उक्तनियमपरतयापि न ततस्तल्लाभः· प्रथमांतचैत्रतंडुलपदतत्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्र
तंडुलादिविशेष्यकतत्तदाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेणपचति तंडुलं पच्यतेइत्यादिवाक्यघटकचैत्रतंडु
लादिपदतिवादिपदयोः समभिव्याहारस्यातथात्वेन तद्घटकतृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्योक्तनियमाव्यवच्छेद्यत्वा

व्याहृतशब्दादिविकरणोत्तरतत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेणापच्यतेतंडुलइत्यादिवाक्यघटकतादीनांतादृश
समभिव्याहारादिशून्यतयातद्विषयितायाः अतादृशत्वात्· चैत्रःपक्ष्यतेइत्यादितस्तंडुलःपक्ष्यतइत्यादितश्चै
त्रतंडुलादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्याचैत्रःपक्ष्यतेतंडुलइत्यत्रउभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोपयिकसमभि
व्याहारज्ञानविषयितायाः तइत्यादौसत्वेनकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपिनतादृशवाक्यंबुधास्त्वाः प्रयुंजते·
कर्त्तरिसाक्षात्कर्मणिचदर्शितपरंपरयायुगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकतायाआख्यातस्याव्युत्पन्नतयातादृश
वाक्यादुभयविशेषणकान्वयबोधासंभवात् नचाकांक्षायोग्यतादिसत्वात्कथन्नतादृशान्वयबोधइतिवाच्यम्· अगत्या
एकविधान्वयबोधेन्यविधान्वयबोधसामग्र्याघटकतात्पर्यज्ञानस्यवाप्रतिबंधकत्वोपगमात्· नचचैत्रेणतंडुलःपक्ष्यते
चैत्रस्तंडुलंपक्ष्यतेइत्यादिवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनदशायामपिउभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरितिवाच्यम्· तादृ
शैकविधान्वयबोधेतादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेनागृह्यमाणं तथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्यहे
तुतयाचैत्रःपक्ष्यतेतंडुलइत्यादिवाक्यात्तादृशाद्विविधान्वयबोधवारणास्यदर्शितवाक्यात्तदुपपादनस्याशक्यत्वात्· नच
निरुक्तसंख्यानभिधानस्यतृतीयाद्वितीयानियामकत्वेचैत्रेणस्वदृश्यतेचैत्रःस्वंपश्यतीत्यादौतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः·

चारसहम्·तथाहि·कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधाननुकूलत्वंयदितादृशबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वंतदा
याहृशतिवादिज्ञानेनसहकार्यान्तरविरहात्तादृशबोधोनजनितस्तथोगेतृतीयापत्तेः यदिचतादृशबोधस्वरूपयो
ग्यज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वंदायगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदादिज्ञानस्यापितादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्स्वरूपयो-
ग्यज्ञानाविषयतिवाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः·अथकर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक
तावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वमेवतादृशबोधाननुकूलत्वं·चैत्रःपचतीत्यादिवाक्यघटकतिवादिविषयिताचैत्रादि
विशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदिका·तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिचैत्रादिपदसमभिव्याहृत
तिवादिपदज्ञानस्यहेतुत्वात्·चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादिवाक्यघटकतादिपदविषयिताचननादृशी·चैत्रादिपदसम-
भिव्याहृततादृशपदज्ञानत्वेनतादृशबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रत्यहेतुत्वात्·नचचैत्रःपचतेइत्यादौचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थ
संख्यान्वयबोधोऽस्त्यत्र्यचैत्रादिपदसमभिव्याहृततादिपदज्ञानत्वेनतादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुताऽस्तेवेतिचैत्रेण
पच्यतेइत्यादिवाक्यघटकीभूततादिपदविषयितापितादृश्येवेतिवाच्यम्·चैत्रेणपचतेचैत्रःपच्यतेइत्यादिवाक्याच्चैत्रा-
दिविशेष्यकस्यभावनायाःसंख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात्·तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधेप्रथमान्तचैत्रादिपदसमभि

त्वेमानाभावइति॰ यत्तुनिवादेः संख्यानभिधायकत्वेचैत्रः पचतितण्डुलंचैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यादौकर्तृकर्मवाचकपदात्तृ
तीयाद्वितीययोरापत्तिः॰ कर्तृकर्मसंख्यायाअनभिधानेकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्मणिद्वितीयेतिसूत्राभ्यांतयोरनुशा
सनात्॰ नैयायिकमतेलकारस्यकर्तृकर्मावाचकतयातदनभिधानस्यद्वितीयातृतीयानियामकत्वासंभवात्॰ नचक
र्त्रादिगतसंख्यानभिधानमेवकथंकर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकं॰ चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादिस्थलेपिल
कारस्यचैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वादेकत्वत्वादिनाएकत्वादिसामान्यस्यैवैकवचनाद्यभिधेयत्वादितिवाच्यं॰ यतस्तत्कृत
संख्यानभिधायकत्वंप्रकृतेननत्कृतसंख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वमपितुतद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलत्वमे
व॰ तथाचकर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकत्वलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयादयोभवंतीत्यत्र
तदनुशासनतात्पर्यम्॰ चैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यादौचैत्रादिविशेष्यकंसंख्यान्वयबोधकत्वंनाख्यातस्यआख्यातार्थभावना
यायत्रान्वयस्तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेनजननात्तादृशभावनान्वयबोधेविशेष्यस्यप्रथमांतपदोपस्था
प्यस्यैवचैत्रःपचतितंडुलमित्यादौचैत्रादिः साक्षादेवभावनाविशेष्यः॰ चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादौतुपरंपरयाचैत्रादिनि
ष्ठभावनाजन्यफलशालीतंडुलइत्याकारकबोधस्यवत्रोदयात्॰ तस्मान्निवादेरपिसंख्याबोधकत्वमान्वयकमिति॰ तन्नवि

पदार्थान्तरान्वयः स्यात् मुख्यार्थे· तथा चाप्तोद्व्याप्तिदारा अत्र गृहे संतीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः गुणादिषु द्रव्याभे
देगृहवृत्तितादेर्वाधात्· मुख्यार्थमात्रपरतादृशशब्दानां बहुवचनांततानुपपत्तेश्चेति न किंचिदेतत्· अवादिपदार्थ एका
त्वादित्वान्वययोग्यतासत्त्वेप्यसाधुत्वादेव तदुत्तरमेकवचनं न प्रयुज्यते इति ध्येयम्· आख्यातैकवचनस्य संख्यार्थकत्वे विवा
दं ते निष्कर्षानुसारिणः· घटोस्तीत्यादौ सुवेकवचनादेव संख्यावोधसंभवात् चैत्रेणादृष्टो घट इत्यादिस्थलानुरोधेन तस्य तद्वो
धकतायाश्चावश्यकत्वात्· नचैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तेनाख्याते तिङेकवचनस्याप्येकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम्·
एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वात्· अस्तु वा तेन रूपेण तिङेकवचनस्याप्येकत्वे शक्ति
स्तथापि तज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दवोधोपयोगित्वे मानाभावः नहि सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छा
ब्दवोधहेतुतासंभवः· तथा सत्येकत्वेऽगृहीतसुपदवृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्त
रामादिपदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वयवोधप्रसंगः किंतु सुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव· तथा सति घटा
दिपदोत्तरसुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षाज्ञानघटितायां घटादावेकत्वान्वयवोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्रका
रकधीजन्योपस्थितेरंतर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात्· एवं तिवादिपदत्वप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दवोधहेत

दनुपपत्तिश्च॰ तस्माद्दशादिशब्दा इव शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव॰ नतु धर्मिविशेषणतानापन्नसंख्या
वाचकाः स्वार्थैकदेशेपि संख्या~~न्वयसाम~~प्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकांक्षतयान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबंधान्वयस्य
कांक्षतया तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः नतु दशादिशब्दानां तथात्वं दशादिब्राह्मणतात्पर्येण ब्राह्मणानां दशत्वादिप्र
योगविरहादिति॰ तेषां संख्येयमात्रवाचिताप्रवाद इति॰ विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः संख्यायां द्विबहुत्वे
स्त इत्यनुशासनमप्युक्तार्थतात्पर्यग्राहकम्॰ एकद्विबहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि॰ उ
द्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनैकत्वान्वयेप्याकांक्षाविरहादिति॰ तदुत्तरप्रथमाविभक्तिः साधुतामात्राय॰ नित्यबहुव
चनांतावादिशब्दपरं प्रथमाबहुवचनमपि क्वचिन्निरर्थकमेव॰ यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येणाप्यादृशशब्दः प्रयुज्यते तत्र बहु
त्वान्वये योग्यताविरहात्॰ यत्तु तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रा न्वय इति॰ तन्न शोभनम् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्या
प्यपर्याप्तिसंबंधेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्याव्युत्पन्नतयातादृशसंबंधेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात्॰ अन्य
योदासीनघटपटादिसाधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसंभवे तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याकिंचित्करत्वात्॰
अथाजहत्स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृत्यर्थ इति चेत्तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि

त्रप्रकृत्यर्थस्य शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वेपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वाद्यन्वय एवं बहुवचनस्य शताकांक्षा
त्वात्· तत्रान्वययोग्यताविरहाभावात्· नचैकशतेपि नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेकशतनिष्ठशतत्वे
पि बहुत्वान्वययोग्यताऽस्त्वेवेति वाच्यम् परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्ति बहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरबहुवचनार्थ
त्वात्· तादृशबहुत्वस्य चैकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौ बाधात्· अथवा तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थः· परस्परस
मानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिरेवाकांक्षानिरूपकः संबंधः· यत्तु द्वेशते त्रीणि शतानीत्यादौ संख्येवशतादिशब्दार्थः·
ननु संख्येयं संख्येयस्य तदर्थत्वे विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यनुशासनविरोधात्· द्विवचनादि साधुता
नुपपत्तेः· गवां शतानीत्यादौ षष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्च· न चाभेदः षष्ठ्यर्थः· तथा सति ब्राह्मणादशाइत्यत्र ब्राह्मणानां दा
शेत्यपि स्यात्· अस्माकं चादशतः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते अतः परं संख्याने संख्येये चेत्यनुशासनादृशादिशब्दानां शता
दिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावाद्दशत्वादिसंख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र षष्ठ्यर्थसंबंधान्वयासंभवे न न तथा प्रयो
ग इति· तदसत्· गवां शतानीत्यादौ संख्यायाः प्राधान्येन शतादिशब्दवाच्यत्वे गवां शतं दद्यादित्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्या
या दानादिकर्मत्वान्वयायोग्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः· गवां शतं शुक्लमित्यादौ संख्यायां शुक्लाद्यभेदान्वययोग्यताविरहात्

यादिनैव समं पदार्थान्तरस्यान्वयः॰ यत्रैकमात्रवृत्तिस्तथा तत्रैकेनापि व्युत्पत्तिभेदावलंबनात्कार्यकारणभाववैचित्र्याच्च
सर्वं समंजसमित्यपि वदंति॰ अ[illegible]व्यक्तिभेदेनानयनकर्मताभिन्नैवेति संदधानस्य पुंसो घटावानयतीति वाक्याच्छा
ब्दबोधानुपपत्तिः॰ तस्य कर्मतात्वावच्छेदेनाधेयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्य नि
श्चयसंभवात्॰ तस्य द्विजादिना तादृशसंसर्गकघटादिविशिष्टधीविरोधित्वादिति चेन्न उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञा
नमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयतासंसर्गावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति न तु केवलं विशेष्यविशेषणमितिरीत्यानीयमानमु
भयत्वादिनाउभयादिविशिष्टज्ञानम्॰ अतो विशेषदर्शिनां तादृशवाक्याद्वाधेयत्वांशेउभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगा
हि भ्रमात्मकज्ञानं न भवत्येव॰ अपि तु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वं चोभया
दिवृत्तावेकस्मिन्धर्मएव॰ न तु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगाहीज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यवधेयम्॰ संख्या
श्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचित्प्रतीयंते॰ यथा संपन्नौ व्रीहियवावित्यादौ॰ एतत्तत्वं प्रागेवाभिहितम् अविरुद्धसंख्याव
च्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या च संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्वेति॰ यथा शतमेकं द्वे शते
त्रीणि शतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्वबहुत्वानामन्वयः॰ अत एव च एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः॰ त

अत्रोच्यते· व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबुद्धौ स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतयाभासत इति
व्युत्पत्तिः व्याप्यत्वं च तद्वदन्यावृत्तित्वं· व्यतिरेकविधेयस्थले तादृशधर्मवत्त्वं चोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन बोध्य
म्· अत्र घटौ स्त इत्यादौ एतद्देशवर्त्तमानत्वादिरूपविधेयस्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमत्त्वे तद्देशस्यैकघटादिव्यक्तिमात्रा
धिकरणत्वे घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेव घटत्वव्याप्तयर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नतद्वत्त्वं च घटादौ बाधि
तमिति तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यं· अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वादिव्याप्यद्वित्वमेव तथेति घटत्वादिव्याप्यपर्याप्ति
संबंधेन तद्वत्त्वं घटादावबाधितमिति तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहः केवलान्वयिविधेयकस्थले च द्वित्वत्वावच्छि
न्नव्यापकत्वमेव संसर्गघटकं· केवलान्वयिनि तादृशव्यापकताया अक्षतत्वात्· ननु तत्र द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वा
मिति न पूर्वोक्तदोषावकाशः· घटावानयति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादिव्याप्यद्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताधे
यत्वादिसंबंधेन कर्मत्वादौ घटादेरन्वयो व्युत्पन्नः तेन चैत्रादौ एकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वेन तादृशप्रयोगः द्वि
त्वादिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेन बोध्यम्· तेन चैत्रस्य पटादिसहितैकघटादिव्यक्त्या
नयनकर्तृत्वेपि न तादृशप्रयोगः एवमन्यदप्यूहनीयम्· यत्रानेकवृत्तिधर्मौ द्वित्वान्वयितावच्छेदकतया भासमाने तत्राभ

व्यु० वा० यत्र चोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या तन्न व्यापकत्वमप्रसिद्धम्· तत्रापि खंडशः प्रसिद्धानां तद्घटकपदार्थानां
२५ विशेष्यविशेषणभावापन्नानां भानसंभवादपीतरांशावत्रेत्यादौ तादृशव्युत्पत्तिभंगः एवं चैकघटादिमात्राधिकरणप:
स्यात्र घटौ स्त इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं परंतु घटमेवोद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तित्वव्यापकतायास्तादृशवाक्यप्रा
तिपाद्याया विधेयसंसर्गे बाधादिति· तदपि तुच्छम्· अत्र घटौ स्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वस्य द्वित्ववद्घटनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च तदधिकरणवृत्तिघटादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूते
तत्तद्विधेयसंसर्गतावच्छेदके बाधात्· घटद्वयाधिकरणपरतादृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः तत्तद्द्वित्वसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्योक्तविधेयसंसर्गतावच्छेदके भानोपगमस्तु न संभवति· तत्तद्द्वित्वत्वेनानुपस्थितेः नच तदवच्छि
न्नस्य संसर्गतया भानेतेन रूपेणोपस्थितिर्नापेक्षितेति वाच्यम्· तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्तद्विशेष्यताशालि
शाब्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्यज्ञाने संसर्गस्य विशेषणतया तज्ज्ञाननिर्वाहाय संसर्गघटकार्थोपस्थितेरपि शाब्दबोधात्प्रागा रामः
वश्यकत्वात्· प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थविषयकतया प्रागसंभवेनोपद २५
र्शिततात्पर्यज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वोपगमात्· एवं वाक्यार्थघटकसंसर्गस्याननुगमेनात्र घटौ स्त इत्यादौ वाक्यभेदप्रसंगाद्व·

कत्वानियमेपिघटद्वयादितात्पर्येणघटस्तिष्ठतइत्यादयोनप्रयोगाःएकवचनान्तंक्रियापदंचतादृशद्विशेष्यवाचकपद
प्रयोगएवसाधुःअतोघटास्तिष्ठतीत्यादयोनप्रयोगाःअथैकघटादिव्यक्तेस्तद्देशवृत्तितादशायामत्रघटोस्तिः घटाःसंती
तिकथंनप्रयोगःघटादौघटत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेनद्वित्वादेस्स्वरूपसंबंधेनतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादेश्चसत्वा
त्·नचद्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेवव्यक्त्योरेवंबहुत्वेनोपस्थितासुबहुषुव्यक्तिषुविधेयान्वयात्·व्यक्त्यंतरेष्वितद्देशवृत्तित्वाश्र
यत्वादिबाधान्नतादृशप्रयोगइतिवाच्यम्·व्यक्त्यंतरेऽयोग्यतयातादृशविधेयानवगाहिनएकघटेतदवगाहिनोबोधस्योत्प
त्तौबाधकाभावात्·तथातात्पर्येणतथाप्रयोगस्यदुर्वारत्वात्·नचव्यासज्यवृत्तिधर्मोयत्रान्वयितावच्छेदकस्तत्रयावत्स्वा
न्वयितावच्छेदकपर्याप्तिमतामेवपदार्थांतरेणान्वयव्युत्पत्तिस्तन्निर्वाहायतादृशधर्मावच्छिन्नेइतरान्वयबोधजनकसा
मग्र्या उभयादिविषयकपदार्थांतरान्वयबुद्धित्वमेवजन्यतावच्छेदकंवक्तव्यमितिद्वित्वादिनैकघटादिमात्रविषयकेतता
दृशवृत्तित्वाद्यन्वयबोधोनसंभवतीतिनतादृशबोधतात्पर्येणतादृशप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम् योग्यताभ्रमेणकाशावत्र
इत्यादिवाक्याद्वित्वादिनाएकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थांतरान्वयबोधात्तादृशव्युत्पत्तेस्तत्रनिर्वाहककार्यकारणभावस्यचक
ल्पनेऽसंभवात्·यत्तुद्वित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धावुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतोविधेयसंसर्गोभासतेइतिव्युत्पत्तिः॥

नतस्तद्विलक्षणायानुपपत्तेः समासघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तिश्च· तस्मयोऽन्यविषयतयासाक्षात्प
रपरया वा निरूपिता या विषयता तच्छालिजनकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात्· न चैतादृशैकवाक्यताविरहेपि क्षतिविरहः
तथासति समासस्यैवानुपपत्तेः· अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां समासवारणाय सम
र्थपदानामेव समासानुशासनात् सामर्थ्यस्य निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात्· जलपृथिव्योः स्नेहगंधावित्यादितोपि न जले
स्नेहः पृथिव्यां गंध इत्याकारकः समूहालम्बनबोधः किन्तु तद्विलक्षणो द्वित्वादिनिष्ठकप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवी-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितं यद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठकंप्रका
रतानिरूपकं स्नेहत्वगंधत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्वानिति· अतो न कुत्राप्येकवाक्यताभंगः· चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्या
दावाख्यातार्थं द्वित्वादिप्रकारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यतासंभवेपि समास
विधेर्विभाषाधिकारीयत्वाद् समासः· तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालंबनाबोध इति तु राम:
न सम्यक्· तथासत्युक्ता एकैकचैत्रमैत्रादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तेः· आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं चोभयादि २५
रूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवान्वेतीति व्युत्पत्तिः· तेनाक्तप्रयोगादर्शनात् क्रियापदस्य विशेष्यवाचकसमानवचन

कत्वव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवला व्याप्तिः समवाय एव वा संसर्ग इत्युपग
मात् विनैव साहित्यस्यान्वयितावच्छेदकताएकैकतात्पर्येण धवखदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्तेः न चैवमेकैकधवखदिरा
दितात्पर्येणापि धवौ खदिरावित्यादिप्रयोगापत्तिः तादृशवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे
नानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतयाऽवगाहनसंभवादिति वाच्यम् यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशे
ष्यतानिरूपितएकद्वित्वादिप्रकारतात्रैव शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतयाभानात् धवौ खदिरावित्यादिनाना
वाक्यजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदेन चोद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः
संसर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगासंभवात् धवखदिरावित्यादिसमासोत्तरद्विवचनेन धवख
दिरत्वाद्यवच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समू
हालंबनात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावात् यथा हि समूहालंबनात्मके खड्गी चैत्रः कुण्डलीत्याका
रकनानाविशेषणैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपितएकाविशेष्यतातथा तथाविधे धवखदिरावित्याकार
केनानाविशेष्यैकविशेषणकज्ञाने विशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदोऽपि भिन्नैव द्वित्वादिप्रकारताश्चान्यथा समूहालंबा

संबंधस्य विलयादिति चेन्न· द्वित्वादिस्वरूपस्यैव द्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतत्सिद्धेः उक्तं च दीधितिकृता पर्याप्तिश्चा
यमेको घट इमौ द्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेष इति· समवायस्य नानात्वमते च द्वित्वादिसमवायो
एव तत्पर्याप्तिर्न तु स्वरूपमतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत्· यत्तु आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतीतिवदाकाशं न द्वित्ववदिति प्रती
तेः प्रमात्वस्य वारणाय समवाये न द्वित्वादिमद्भेद आकाशत्वावच्छेदेन न स्वीकर्तव्यः तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आ
काशौ न द्वे इत्यादिप्रतीतेरप्यप्रमात्वापत्तिरिति· तन्न· आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेद एव प्र
विषयः मतुपा संबंधमुख्यत्वात्· न तु द्वित्वावच्छिन्नभेदः एवं चाकाशत्वाद्यवच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेद एव स्वीकर्त
व्यः न तु तत्संबंधावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्वा प्रमात्वस्य न प्र
संग इति· अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्द्वित्वसंबंधत्वे धवखदिरौ छिन्नौ इत्यादावुद्देश्यतावच्छेदकीभूतधव
त्वखदिरत्वव्याप्यं द्वित्वादिद्वयमेव प्रत्येतव्यम्· न तु धवखदिरादिपर्याप्तद्वित्वादिकं· तथा चैकैकधवखदिरादितात्पर्येण त
थाप्रयोगानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशिष्टविषयत्वादिरूपमुभयादिनिष्ठं साहित्यं द्वंद्वसमा
सार्थो वाच्यः तथा च मीमांसकमतप्रवेश इति चेन्न· यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेद

णिकत्वात्· प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदकतायाभेदावच्छेदकतानियतत्वासिद्धेः अस्तु वाति प्रसक्तोपि घटत्वादि
द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटावित्यादिप्रतीतिवलात्· वस्तुतस्तु· घटत्वादेः प्रत्येकं द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपि द्वित्वप
र्याप्तित्वावच्छिन्नं नतिप्रसक्तं तथा तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वमव्याहतमेव· अथ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंवंध एव प्रामा
णिकः तत्कथं तत्संवंधता आकाशेन द्वावितिप्रतीतिस्तु समवायसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वाव
च्छिन्नभेदविषयिकैवास्तां· आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्वेपि द्वित्वादेरेवोभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमात्त
दनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छेदेन समवायसंवंधेन तद्वतोभेदस्य वृत्तेर्वाधकाभावादितिचेन्न· आकाशावित्यादिवाक्य
जन्यशाब्दवोधस्याप्रमात्वानुपपत्त्यैव तादृशसंवंधसिद्धेः तादृशवुद्धेः समवायविषयकत्वप्रमात्वनिराकरणस्याश
क्यत्वात् उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य संसर्गतोपगमे घटावित्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तेः समवा
यस्यैकोन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटादावपि सत्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्· न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य
द्वित्वादिसमवायत्वेनैव संवंधतास्तु· द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेपि द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतया न घटावित्यादेरप्र
माणतेतिवाच्यम्· एवं सति तथाविधद्वित्वादेरेव लाघवेन द्वित्वादिसंवंधतौचित्यात्· अथास्त्वेवमेतावतापिपर्याप्ति

दकताकः तादृशसंबंधेन द्वित्ववतोऽप्रसिद्धेः अपि तु पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव· तत्काले च
पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेवं प्रतिबध्यते न तूक्तपरंपरासंबंधेन तद्विशिष्टबुद्धिरपीति· अथाकाशो न द्वावित्य
त्रो केवलपर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदो यत्र बोधयितुं न शक्यते· आकाशेप्युक्तयुक्त्या द्वित्व
पर्याप्तेः सत्वेन तत्र तेन संबंधेन तद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्· आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वा
च्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्धेरेवेति चेन्न द्वित्वादिपर्याप्तेरुभयादिधर्मेणैवावच्छेदात्· तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्ति
धर्मावच्छेदेन तद्भेदस्य तेन संबंधेन द्वित्वादिमद्भेदस्य च तद्वृत्तित्वे बाधकाभावात न चैवं घटपटौ न द्वाविति प्रयोग
आपद्येत· घटपटयोरपि प्रत्येकद्वित्वावच्छिन्नभेदसत्वादिति वाच्यम्· द्विवचनाद्युपस्थापितद्वित्वावच्छेदेनैव द्वित्वावच्छि
न्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः नञाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य उद्देश्यतावच्छेदकाव
च्छेदेनैवव्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्बाधस्याकिंचित्करत्वात्· न च घटत्वादेरतिप्रसक्तया द्वित्वादिपर्याप्तेर
नवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्याभवतामप्यनुमतत्वात्· प्रकृते पर्यग्गतैकत्वाविवक्षायां घटो न द्वावित्यादिप्र
योगापत्तिरिति वाच्यं तादृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वमद्भेदस्याप्यनुयोगितावच्छेदकताया अप्रामा

उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेवसंसर्गतोपगमात्· आकाशत्वादिव्याप्यतायाद्वित्वादिपर्याप्तावसत्वेनाति
प्रसंगविरहात्· वैशिष्ट्यंचवैज्ञानिकन्नतुवास्तवम्· तेनयत्रयोग्यताभ्रमजन्यःआत्राकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रका
रकशाब्दबोधस्तत्रविशिष्टसंसर्गोऽप्रसिद्धावपिनक्षतिः द्वित्वादिपर्याप्त्यावन्यत्रप्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्यभ्रांतेस्तत्रोपग
मात्· संबंधतावच्छेदकांशेभ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात्· नचप्रकृत्यर्थतावच्छेदकएवव्यापकतासंबंधेनद्वित्वान्वय
धीःकिंनोपेयतेइतिवाच्यम् घटावित्यादौघटत्वादीनांस्वरूपेणएवोपस्थिततया तत्राऽन्वयबोधस्यासंभवात्· स्वव्यापकी
भूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्वरूपपरंपरयाएवप्रकृत्यर्थेद्वित्वादेःसंबंधतास्वीकारेचव्यापकतारूपसंबंधतावच्छेदकांशे
भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेःसंबंधतोपिसाम्यांनिर्वीजत्वात्· अथात्रव्याप्तिर्व्याप
कसामानाधिकरण्यरूपैववाच्या नतुतद्वदन्यावृत्तित्वरूपाकेवलान्वयिधर्मस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतायत्रतत्रा
प्रसिद्धेः एवंचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेरपेक्षयालघोःस्वव्यापकतादृशधर्मवत्वस्यैवसंबंधत्वमुचित
मितिचेन्नहिआकाशोनह्यावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायामपिआकाशावित्यादिवाक्याद्द्वित्वबोधापत्तिः तथाहि
आकाशोनह्यावित्यादितोद्वित्वावच्छिन्नभेदःप्रतीयते सचनस्वव्यापकाकाशत्ववत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे

व्यु.वा. २१

र्पिएकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वे नघटादिविशेष्यतानिरूपितएकत्वादिविषयताशालित्वेन
वाप्रवेशइतिविनिगमनाविरहात्साम्यमितिवाच्यम्· भवन्मतेयोग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनांतिसृणांविशेष्य
विशेषणभावेविनिगमनाविरहेणाप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावषट्कंमन्मतेतत्रयोग्यताज्ञानंविशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं
दर्शितोभयरूपेणवैशिष्ट्यंनिवेश्यतदुभयंप्रत्येकंतादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौयोग्यताज्ञानस्यवैशिष्ट्यंनिवेश्यद्व
यमितितच्चतुष्टयमात्रमितितिरीत्या ·स्माकमल्पतरंतत्कल्पनेमहालाघवम्· तादृशरीत्यैवचप्रमाणमनित्यादौप्रकर्षविशि
ष्टनतिर्द्धूनामेवार्थः प्रादयोद्योतकाएवनतुप्रकर्षादिवाचकाइतिसर्वानुमतः पंथाः परिष्कर्तुंशक्यते अन्यथानंतधातु
जन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्तत्स्वार्थोपस्थितीनांशाब्दधीजनकतामपेक्ष्यकतिपयोपसर्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थितीनांतज्ज
नकताकल्पनेलाघवात्· स्वादीनामिवप्रादीनामपिवाचकतानिराबाधासिद्धेति: संख्यायाश्चप्रकृत्यर्थेपर्याप्तिसंबं
ध्वनैर्वाविशेषणत्वंनतुसमवायादिना· तथामतिएकव्यक्तिबोधपरादाकाशशब्दादपिद्विवचनबहुवचनाद्यापत्तेः तत्तद्
र्थयोर्द्वित्वबहुत्वयोः समवायादिनाआकाशाद्यन्वययोग्यत्वात्· नचपर्याप्तेः संसर्गत्वेपितद्दोषतादवस्थ्य· घटाकाशादौ
द्वित्वादेः पर्याप्तिमत्वेप्रत्येकमाकाशादौतत्पर्याप्तित्वोह्लि ... कप्रशकात्वात· प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादितिवाच्यम्

रामः २१

शाब्दहेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरत्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थि
तिहेतुताकल्पने गौरवलाघवम्· एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिर्लक्षणाया प्रकृतेरर्थः न तु संख्याविभक्त्यर्थः शाब्दबो
धविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात्· घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशा
यां सर्वमत एव तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुतायाः सर्वानु
मतत्वात्· पदान्तरासमभिव्याहृताद्घटइत्यादिपदादेकत्वादिविशिष्टघटादिशाब्दबोधस्त्वलीक एव· तद्विषयकस्मरणस्य
तन्त्रोपगमात्· तथा चोक्तं सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यते इत्यपि निरस्तम्· यादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिविशिष्ट
स्वार्थहेतुत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशानां तत्पदजन्यविशिष्टोपस्थितीनां शाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्यो
पस्थितीनामल्पानां तत्कल्पने लाघवात् इदं पुनरिहावधेयम् विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं
प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबंधकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थितिर्याश्च विभक्तिजन्या संख्योप
स्थितिस्तयोश्च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबंधकताबाहुल्यम्· प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे
तु तदुभयस्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव सामग्र्यामंतर्भवति इति लाघवम् न च विशिष्टविषयकोपस्थिते

विभक्तिधर्मीकतज्ज्ञानहेतुतायाविनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात्· अथसंख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षयाप्रकृतेस्तत्रलक्ष
णैवोचिता· शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगमेक्षतिविरहात्· प्रथमाविभक्तेः कुत्रापिशक्तेरक्लृप्ततयातस्याः शक्तासंबंध
रूपलक्षणानसंभवति· द्वितीयादेः कर्मत्वादौशक्तत्वेपितादृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्वासंख्यायांलक्षणाइत्यत्रविनि
गमकंदुर्लभम् नचैकत्वाद्यन्वयबोधेघटपदादिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनानंतहेतुताकल्पनमपेक्ष्यत्वादिपदज्ञानजन्यतदुप
स्थितित्वेनकतिपयहेतुताकल्पनायांलाघवा त्कतिपयशक्तिकल्पनेगौरवमकिंचित्करम्. सामान्यतःपदवृत्तिज्ञानजन्यत
दुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनंतुनसम्यक् निर्विभक्तिककंभपदादितःसंख्योपस्थितौतदगृहीतइतिकघटादिपदेतद्वि
भक्त्यंतत्वज्ञानवतः पुंसोघटादौसंख्यान्वयबोधप्रसंगात्· घटपटादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशा
ब्दबोधहेतुतांकल्पयित्वाविभक्तिघटादिपदानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्योःपरस्परंसहकारेणफलजनकतायाश्चावश्याभ्युप
यत्वादिविवाच्यम् घटादिपदस्यैकत्वादौलक्षणाग्रहसत्वेघटःप्रमेयइत्यादिवाक्यादेकत्वंप्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्यसर्वसं
मततयातदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधेघटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनहेतुतायाःसर्वसंमतत्वात्· मैवम्· या
दृश्यादृश्यपदानांलक्षणयाएकत्वादिशाब्दधीजनकत्वंनोभयवादिसिद्धम्तादृशानंततत्पदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितौनान

र्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात्· फलानुरोधेन तत्कल्पनेऽपि च कल्पनागौरवात्· एवमानुपूर्वीभिन्नस्य वाचकतावच्छे
दकत्वे घट पदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकालेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहसंभवात्·
घट इत्यादौ संख्याया बोधापत्तिः अथ विभक्तीनां संख्यार्थकतामते प्रकृतिर्विभक्त्योरेकवाक्यताविरहनिश्चयदशा
यां विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थेऽन्वयबोधवारणाय तयोः समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यकैकत्वान्वयबोधं
प्रति कारणत्वमधिकं कल्पनीयम्· एकपदोपस्थापितयोः घटैकत्वयोरन्वयबोधोपगमे च न समभिव्याहारज्ञानस्य
तत्र हेतुता कल्प्यते इति लाघवात्· प्रकृत्याद्यानुपूर्वीणां संख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयमिति चेन्न· आकांक्षाविचारे स
मभिव्याहाराकांक्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात्· अथैवमपि विभक्तेः संख्यार्थकत्वे पृथगुपस्थितेरावश्यकतया प्रकृति
कस्य विभक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया· विभक्तेर्द्योतकत्वमते तु विभक्तितात्पर्य
विरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयधीहेतुरिति लाघवमिति चेन्न विभक्तेः संख्यावाचकताविरहेऽपि प्रकृति
विभक्त्योरानुपूर्वीज्ञानस्य तादृशान्वयबोधहेतुतया निर्विभक्तिकादिपदज्ञानादन्वयबोधवारणायावश्यकल्पनीयतया
संख्यावाचकप्रकृतेरिव तदवाचकविभक्तेरपि संख्यान्वयबोधकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसंभवेन।

शिष्टस्यघटादौचनशक्तिसंभवः घटरूपंपश्यत्यादौसंख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधादितिवाच्यम्· आकांक्षावै
चित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपिघटैकत्वयोः परस्परमन्वयसंभवात्· अतएवखंडशक्तैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्वयो
गमवच्छेदयोः परस्परमन्वयबोधः नचैवंकर्मत्वादिकमपिप्रकृत्यर्थएवास्तुकिंतत्रद्वितीयादिशक्त्येतिवाच्यम्· नामा
र्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतयाकर्मत्वादेर्नामार्थत्वेतेनसमंधात्वर्थान्वयासंभवात्· नचसंख्यायाःप्रा
तिपदिकार्थत्वेसतितात्पर्यज्ञानेविनैवशक्तिभ्रमंलक्षणाग्रहंचद्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिबोधसंभवात्· एकत्वादि
तात्पर्येणएकवचनांतस्येवद्विवचनांतस्यापिपदस्यस्वारसिकप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम्· अनादितात्पर्यस्यैवस्वारसि·
कप्रयोगमूलत्वात् एकवचनाद्यंतपदस्यैवएकत्वादावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रसंगविरहात्· द्व्येकयोर्द्विवचनैकव
चनेइत्याद्यनुशासनंचतादृशतात्पर्यग्राहकमेवेतिवैयाकरणमतम्· तदसत्· अनंतानांप्रकृत्यानुपूर्वीणांशक्तता
वच्छेदकत्वापेक्षयाअल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात्· नचप्रातिपदिकत्वमेव
शक्ततावच्छेदकंनतुघटपदत्वादिकमितिनशक्त्यानंत्यमितिवाच्यम् प्रातिपदिकत्वस्यदुर्निर्वचनत्वात्· तदज्ञानेपि
एकत्वादिज्ञानस्यानुभविकत्वात्· पदत्वेनवर्णत्वेनवाशक्तत्वेविभक्तेरपितद्वाचकतासिद्धेः एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वंव

एकवचनादिशब्दस्यस्वादौरूढिस्वीकारस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्·ग्रंथकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौएकवचनादिपदे
शक्तेरप्रामाणिकत्वात्· नान्येकवचनद्विवचनइत्यादिपाणिनिसूत्रस्यतदीयसंकेतग्रहपरतयाप्युपपत्तेः नहियूस्त्र्याख्यौ।
नदीत्यनुशासनात्स्त्र्याख्यईदूदंतादिशब्देनघादिपदस्यशक्तिः सिध्यति·किंतुतदीयसंकेतेन पाप्युपपत्तेः अतएव।
नघादिसंज्ञाआधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभाषिकीवनत्वौपाधिकी अथैवमपिपाणिनिसंकेतसंबंधेनतादृशपदव
[illegible]मेवएकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेत् तादृशसंकेतस्यकेनरूपेणसंबंधता·संकेतत्वेनेतिचेन्नहिकस्यचित्पुं।
सुएकवचनपदात्सुऔजमादिर्वोढव्यइत्याकारकसंकेतस्यापिसंभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव·पाणिनिसंकेतत्वेनतथेति
[illegible]न्नहिव्याकरणप्रणेतुःपुरुषांतरस्यापितादृशसंकेतस्यसंभवात्तदीयसंकेतसंबंधेनतत्पदवत्त्वस्यङित्यादिपदात्सु
[illegible]औजसादिर्वोढव्यइत्याकारकपुरुषविशेषसंकेतसंबंधेनङित्यादिपदवत्त्वस्यवाविनिगमनाविरहेणशक्ततावच्छेदक
[illegible]प्रसंगस्तथावागत्याआनुपूर्वीविशेषएवशक्ततावच्छेदकइति·यत्तुसंख्यापिप्रकृतेरर्थः एकवचनादिकंचएकत्वा
[illegible]र्थतात्पर्यग्राहकमेव·नचैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयेआकांक्षाविरहात्घटादावेकत्वाद्यन्व
[illegible]नुपपत्तिः अन्यथाहर्यादिपदादुपस्थितयोरश्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनान्वयापत्तिः घटादिपदस्यएकत्वादिवि।

व्यु॰ वा॰ १८

विरोधितापत्तेश्च· लाघवात्स्वरूपसंबंधेनग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वान्नत्वभेदसंसर्गकग्राह्याभा
वाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति· नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपियद्यप्युक्तरीत्यालाघवंसंभवतितथापि
तत्रापि ननो विद्वेष इति दिक्· प्रत्ययाश्च विभक्तितद्धितादिभेदेन नानाविधाः· विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन· द्विविधाः सु
ब्विभक्तयः प्रथमाद्वितीयादयः सप्त· तत्र प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणीभविधयान्वयिनी संख्यैव· अतएव यत्र विशेष्यवाचका
समानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमांतार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासु
ने· संख्यायां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वद्वित्वबहुत्वत्वावच्छिन्नायां शक्तिः शक्तता च सुऔजस्वादिनान
नुस्यादितिवादिसाधारणैकवचनत्वादिना· एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वात्· नचैकत्वादिवाचकत्वं तत्· वाचकतायाः शक्ततव
च्छेदकत्वे आत्माश्रयात्· बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात्· नचै
कवचनत्वादिकं जातिविशेषः सुत्वादिना संकरात्· नच शक्तिसंबंधेन एकवचनादिपदवत्त्वं तत्· तादृशज्ञानदशायां
च सुत्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधः· एकवचनादिशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरिति
तु नो शंकनीयम्· एकं वक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य स्वादिबोधकत्वे एकादिशब्देपि तादृशव्यवहारापत्तेः।

रामः १८

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधंप्रतिप्रतिबंधकत्वाकल्पनेनलाघवात् इत्युक्तनियमेनिपातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमितिचे
न्न: भूतलेनघटइत्यादौघटाद्यभावेभूतलाद्यन्वित सप्तम्यर्थाधेयत्वस्यैवतात्पर्यवशाद्घटादौसप्तम्यंतार्थभूतलादिवृत्ति
त्वाभावस्यान्वयबोधोप्यनुभवसिद्धः अन्यथातादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधस्यभूतलेघटइत्यादि
वाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाद्याधेयत्वप्रकारकबोधविरोधितायाःसर्वानुभवसिद्धायाअनुपपत्तेः नञ्पदंविनाय
त्रधर्मिणियस्यविशेषणतयाभानंयादृशसमभिव्याहाराद्भवतितादृशसमभिव्याहारस्थलेनञ्सत्वेतत्रधर्मिणिनदभा
वःप्रतीयतेइत्यनुभवापलापप्रसंगाच्च· एवंचनञर्थाभावेनुयोगितयाघटाद्यन्वयबोधोपपत्तयेनिपातातिरिक्तत्वविशे
षणमावश्यकम्· एवंनपचतिचैत्रः चैत्रस्यनधनमित्यादौपाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्यनञर्थस्यचैत्रधनादावन्वय
बोधोपपत्तयेघटोनपटइत्यादौनञर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तयेचतदा वश्यकम्· नचोक्तस्थलेषुनञोभावव
ल्लाक्षणिकतयाभाववतासमनुयोगिनोभेदान्वयबोधएवोपेयतेइतिवाच्यं· तथासतिसर्वत्राभावतएवनञर्थतयामुख्या
र्थपरनञोदुर्लभत्वापत्तेः· अभावस्यभेदान्वयबोधोपगमेपिकार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववतिलक्षणाऽ
नौचित्यात्· अभाववतोऽभेदान्वयबोधोपगमेभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यबोधेभूतलेनघटइत्यादिवाक्यजन्यबोधस्या

व्यु०वा०
१७

त्वर्थैकदेशस्यज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्यास्वरूपसंबंधेनज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकान्वयबोधएवतत्रमणिकृ
तास्वीकरणीयः तथाचतत्प्रज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधेतत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतायाःक्लृप्तत्वादाश्रयतासंस
र्गकशाब्दबोधेतादृशयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेवमणिकृन्मते·नचदीधितिकृन्मतेतादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वा
कल्पनलाघवेपिजानातीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्याभिन्नविष
यकप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबंधकतायाआवश्यकत्वात्तज्जन्याश्रयत्वोपस्थितेर्निवेशनस्याधिक्यात्गौरवमितिवाच्यम्·भवन्मतेपिज्ञाना
श्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुंदरइत्यादिविशिष्टावगाहिप्रत्यक्षेजानातिचैत्रइत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्
स्थितिघटितसामग्र्याःप्रतिबंधकताधिक्येनगौरवात्·मन्मतेचतादृशसामग्र्याविरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्त्वानिश्चयघटित
तथाविधविशिष्टबोधसामग्र्यास्तादृशशाब्दसामग्र्यासमंयुगपदवस्थानासंभवेनतादृशप्रतिबंधकत्वकल्पनाविरहादि
त्यधिकंदर्शितदिशावसेयम्· अथैवंरीत्याभूतलेनघटइत्यादौघटादिपदस्यघटप्रतियोगिकादौतदुत्तरसुब्विभक्तेरेववाप्र
तियोगितायांलक्षणामभ्युपेत्यतत्रघटप्रतियोगिकाभावोभूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधोपग
मएवसमुचितः तथासतितथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याघटःप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेयइत्यादि

रामः
१७

तात्संबंधेन ज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वांतरकल्पनाधिक्यम्· आश्रयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टचै
त्रादिता त्वयैकात्सर्वनाम्नः सांकेतिकशब्दांतराद्वा तादृशसंबंधेन ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्य सर्वम
तं एवं प्रसिद्धावपि तादृशशाब्दबोधे पदार्थांतरभाननैयत्येन तन्निश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया आवश्यकत्वात्· ज्ञा
नादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधे हेतुतायाः कुत्राप्यक्लृप्तत्वादि
ति वाच्यम्· भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया आधिक्यात्·॥
आश्रयतासंसर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदस्य तदीयसंसर्गविषयताघटिततत्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छेदकापेक्षया
लघुशरीरतया आश्रयतायाः संसर्गतामतस्यैव लघुत्वात्· न च यत्राश्रयत्वे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमः।
स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभय
मतसिद्धमेवेति वाच्यम्· आश्रयतायाः संसर्गतावादिना तत्राप्याश्रयताप्रकारकबोधस्यानभ्युपगंतव्यत्वादिति चेत्· स
त्यम्· एतदभिप्रायेणैव जानातीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकार उरीचकार· तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणामभ्युपग
च्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशयः यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राद्यंशे धा

त्र इत्याकारकाख्यातार्थप्रकारकशाब्दबोधोपपत्त्या तत्राख्यातजन्यकृत्युपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमावश्यकं· तथा च तत्तदर्थ
विशेषान्निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने शक्तिलक्षणासहस्रार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणं
विशेषान्निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यापदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने शक्तिलक्षणासहस्रार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणं
ताबाहुल्यमित्यर्थविशेषान्निवेश्य धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्व
मुपेयते· तथा च तादृशकारणबाधेन चैत्रादेर्धात्वर्थज्ञानविशेष्यतया भानं न संभवतीत्यदि च धातुत्वप्रत्ययत्वादीनाम
नुगतानां दुर्निर्वचतया नैतादृशानुगतकार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मन्यते तदापि त्वत्रज्ञाधातोरेवपाकादेर्लक्षणा
नतत्र जानातीत्यादिवाक्यात्पाकवृत्त्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्याज्ञाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधेन दव्यवहितोत्तरतिक्षादिप्र
कारकज्ञानजन्योपस्थितेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायास्तत्र कल्पनीयतया तादृशकारणबाधाच्चैत्रो जानातीत्या
दौ चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया भानापत्तिर्दुर्वारैवेति· तदप्यसत्· प्रत्ययांतरार्थविशेष्यकशाब्दबोधव्यभिचारवारणाय ता
दृशोपस्थितिविशिष्टस्य तादृशोपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयतया तदनुत्तरशाब्दबोधे चैत्रादेर्ज्ञाना
दिविशेष्यतया भाने तादृशकारणबाधस्याकिंचित्करत्वात्· तादृशानुपूर्वीघटकज्ञादिधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थितिचैत्रादिरू
पविशेष्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधजनने बाधकाभावात्· न चैतन्मते आश्रय

तिप्रसंगः विभक्तेरेवप्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थेलक्षणेतितुनसंभवति· विभक्तेः कुत्रापिशक्तेरलक्षतयातत्रशक्यसंबंधरूप
लक्षणाया असंभवात्· तंडुलः प्रमेयइत्यादौ विभक्त्यर्थामिश्रितस्यैव प्रकृत्यर्थस्यभानात्· प्रकृतिशक्तेः स्वार्थेलक्षतयात
त्रलक्षणासंभवादितितुचिंतनीयम्· राजादिपदस्यराजसंबंध्यादौशक्तत्वभ्रमदशायामिवतदर्थेलक्षणाग्रहदशायामपि
राजसंबंधिनः पुरुषइत्यादाविवराजसंबंधिसंबंधीपुरुषइत्याद्यन्वयबोधस्यसर्वजनानामनुभवसिद्धत्वात्· यचतिचैत्रइ
त्यादावपिकृतिसंबंधेनपाकादेश्चैत्राद्यंशेविशेषणत्वोपगमेचैत्रोनपचतीत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिर्दुष्टव्या· कृतिसंबंध
स्यापिवृत्त्यनियामकतयातत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्ध्यातद्बोधनासंभवात्· अथैवमपिचैत्रोजानातीत्या
दौचैत्राद्यंशेज्ञानादेराश्रयतासंबंधेनान्वयबोधोपगमेक्षतिविरहः आश्रयतासंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
नजानातीत्यादावाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाद्यभावस्यैवभानसंभवात्· तथाचतत्राख्यातस्याश्रयत्वा
र्थकत्वंनिर्युक्तिकं· नचधात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबंधेनचैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थेसाक्षात्प्रकारकत्वोपगमेज्ञानंचैत्रइ
त्यादावपितथान्वयबोधापत्तेरितिवाच्यम्· तादृशान्वयबोधेआख्यातांतधातुसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वात्· भवतो
प्याश्रयताप्रकारकबोधेतादृशसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकत्वात्· यत्तुपचतिचैत्रइत्यादौपाककृतिमांश्चै

द्वितीयेन रविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां
नमनुचिनमितिवाच्यम्॰ दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणाग्रहदशायामपि तस्य द्वितीयेन रविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां
दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादावविवउक्तस्थलेपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात् भवन्मते दधिक
र्मकः पश्यतीत्यत्र दधिपश्यतीति स्थलीयदधिपदोत्तरपश्यतिपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानादिघटितसामग्रीसत्वात् दधिकर्मक
दर्शनान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयान्तदध्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाधात्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्यतादृशान्वयबोधे हेतु
तायाआवश्यकत्वात्॰ दधिपश्यतीत्यादौ तु तद्द्वितीयानुसंधानस्यावश्यकत्वात्॰ राजसंबंधिपुरुषाद्यन्वयबोधे च रा
जादिपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादित्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेनावश्यकल्पनीयत
यारा जपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य तृतीयाद्यंतत्वभ्रमदशायां राजसंबंधीपुरुषाद्यन्वयबोधापत्त्यसंभवात्॰ तृतीयादि
विभक्त्याव्यवधानात् दधिपश्यतीत्यादौ दधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतुतायाश्च क्लृप्तत्वात्॰ प
श्यतिद्धिपश्यतिचैत्रो दधि इत्यादावपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधात्॰ तादृशज्ञानहेतुतायाश्च कल्पनीयत्वाच्च
त्रि॰ तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलादिपदस्यैव तंडुलादिकर्मके लक्षणा विभक्तिस्तु साधुत्वार्था एवं राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजा
दिपदस्य संबंध्यादौ लक्षणा विभक्तिः साधुत्वार्था॰ तन्न द्विभक्त्यंतसमभिव्याहारस्य तत्र लाक्षणिकार्थबोधनियामकत्वान्ना

मभेदान्वयबोधानुपपत्त्यानाभियुक्तानामप्रयोगः अपितु समासाघटकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्यान्निदेशात्समा
साधुत्वेनैव तत्सापेक्षत्वं च तदर्थान्वितस्वार्थस्वीयवृत्तिग्रहविशेष्यः अत एव शरैः शातितपत्रश्चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ
न समस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षता तदर्थैकदेशशातनदासत्वादावेव शरकरणकत्वचैत्रनिरूपितत्वादीनाम
न्वयात् तदर्थान्विते तत्राभेदान्वयो वा निवेशनीय इति तदसत् स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याह
रज्ञानादेस्तथाविधबोधजनकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र निरूढलक्षणास्वीकारे गौरवाभावात् यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि
स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृशबोधस्योभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसंबंध्यभिन्नपुरुषबोधे
कारणतायाः क्लृप्तत्वात् तथैव निर्वाहे लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावात् न च स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले
तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवादिसिद्धत्वेपि निरूढलक्षणामते संबंधितात्पर्यस्यानादित्वकल्पनागौरवं अनादितात्पर्य
विषयीभूतार्थे निरूढलक्षणायाः एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यम् राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो
लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति न चैवं दधिपश्यतीत्यादावपि दध्याः
दिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणां स्वीकृत्य धात्वर्थेन समं तस्याभेदान्वयबोधोपपादनसंभवात्तत्रापि लुप्तविभक्तिस्मरणकल्

०वा० १४

रपिस्वीक्रियतेकुतःप्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति·भवतापितादृशशाब्दप्रतितादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्यप्रतिबंध
कतायावाच्यतयासाम्याच्च·एवंराजपुरुषइत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारेतादृशशाब्दबोधसामग्र्याःस्व
स्वसंसर्गेणराजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिघटितायाभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतिप्रतिबंधकत्वाधिक्येनगौरवात्·तत्र
राजसंबंधिप्रकारकाभेदान्वयबोधस्वीकारएवोचितः नचभवन्मतेपितादृशाभेदान्वयबोधसामग्र्याःप्रतिबंधकताधिक्येनगौ
रवमितिवाच्यम्·राजपदस्यराजसंबंधिनिस्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसंबंधेनराजसंबंधिविशिष्टपुरुषेतात्पर्य
ग्रहसत्वेभवन्मतेपिकर्मधारयत्वेनाभिमतात्तथाविधसमासवाक्यात्तादृशशाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतयातादृशसा
मग्रीप्रतिबंधकतायानुभयमतसिद्धत्वात्·यत्तुदधिपश्यइत्यादौलुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेनदधिकर्मकदर्शनबोध
वद्राजपुरुषइत्यादावपिलुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणेनराजसंबंधप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहेराजसंबंधिनिनिरूढलक्षणां
स्वीकृत्याभेदान्वयबोधोपगमोनिरर्थकः नचषष्ठीतत्पुरुषादिस्थलेपिलुप्तविभक्तिस्मरणएवचेदन्वयबोधस्तदाऋद्धस्यरा
जमातंगाइत्यादिप्रयोगापत्तिस्तत्रमातंगादौराजादीनामन्वयबोधोपपत्तयेराजादिपदोत्तरषष्ठ्यादिविभक्त्यनुसंधानस्या
वश्यकत्वेनसमानविभक्तिकतयाराजादौऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसंभवादितिवाच्यम्·यतस्तत्रऋद्धराजादीना।

रामः १५

नेतादृशोपस्थितितथाविधबाधाभावादीनां तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधं प्रत्यहेतुतया तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रति
बंधकतायां तेषामनिवेशादिति वाच्यम्· भवन्मतेपिस्वत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववानु
रुषइत्यादिनिश्चय स्मतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया तादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य तथाविध
सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेशनस्याधिक्येन लाघवानवकाशात्· मन्मते राजस्वत्वाभाववान्नित्यादिबाधकाभावनिवेशे नैव
तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाभ्युपपत्तेस्तदभावानिवेशात्· यत्तु राज्ञः पुरुषइत्यादौ राजस्वत्ववान्पुरुषइत्याद्यन्वयबोधोपगमे
राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान् पुरुषइत्याकारकद्विविधानुमितेरेवतदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानुमितिं प्रति प्रत्येकं ता
दृशवाक्यघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वद्वयं अस्मन्मते च नादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुषइत्येतादृश
बोधादतिरिक्तविषयकतया , तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेनास्ति· तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसाम
ग्र्योश्च सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः अपितु राजकीयः पुरुषइत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः प्रतिबं
धकत्वमेकं कल्पनीयमिति लाघवमिति· तदप्यकिंचित्करम्· भवन्मते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते अस्मन्मतेपि तत्र तादृ
शानुमितेः स्वीकरणीयतया नुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वसाम्यात्· उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमितिः स्वीक्रियते अस्माभि .

दकादिप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेन तादृश्यासामग्र्यास्तत्र प्र-
तिबंधकत्वस्याकल्पनात्ः अस्मादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबंधकतया च न तन्मते निर्वाहः अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्ते-
जकतया तादृशेच्छयामसत्यां सोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारेच्छावलादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये
अस्मादृशविषयताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात् नच स्वत्वादेः प्रकारतामतेपि स्वत्वादिसंबंधावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधेन तथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येन गौरवम् नत्संसर्गता-
मते तादृशसामग्र्याः स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावघटिततया नत्सत्वे कारणविरहादे-
व तथाविधप्रत्यक्षवारणसंभवादिति वाच्यम् मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येपि निरूपित-
त्वादिसंबंधावच्छिन्नराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताऽकल्पनेन तदंशे साम्यात् त-
स्माच्च पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुंदर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इत्यादिसामग्र्याः प्रतिबंधका-
त्वकेल्पनं संसर्गतावादिनां मते धिकमिति नच स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशसामग्रीप्रतिबंधकतायाम्
विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येन राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् अस्मन्म-

आश्रयतासंबंधावच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थलेऽभ्युपगमे चैत्रादिसंबंधिनिधनेपि आश्रयतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्वात्‌ नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवा
चकत्वेपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम्‌ तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्संबन्धस्याधिकस्य भानकल्पने
नगौरवात्‌ नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सामग्रीविरहात्‌ न प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्या
हारस्थलेऽसंभवादिति वाच्यम्‌ एवं सति नञ्पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन संबंधेन यस्य विशेषणतान
याभानं तत्र नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयत इति सर्वजनानुभवस्यापलापापत्तेः
राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवाक्याद् अपि शाब्दबोधापत्तेः स्वत्वाभाव
बुद्धौ स्वत्वसंसर्गज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावात्‌ तत्र नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ
राजस्वत्वादेः प्रकारताभ्युपगमः समुचितः अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरु
षः सुंदर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्येन गौरवात्‌ अ
स्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाभावघटिततया तत्त्वत्वे विशेष्यतावच्छे

दुलादेरन्वयबोधः स्वीकर्तुमुचितः कर्मत्वे पाकाद्यंशे प्रकारत्वेन तत्र तत्र द्वितीयादेः शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्यशाब्दबो
धे कर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने च गौरवात्. तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीबलात्तण्डु
ल. पचतीत्यादावपि तथाविधान्वयबोधापत्तिस्तु न संभवति. तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वावच्छिन्नधर्मि
कं पचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुतया तण्डुलः पचतीत्यादौ तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धेः एवं पचति चैत्र इत्यादावा
पि कृतिसंबंधेन पाकादेश्चैत्राद्यंशेऽन्वयबोधस्वीकार उचितः अन्यथोक्तरीत्या गौरवात्. तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्त्स्य
लीयसामग्रीबलात्. पच्यते चैत्रः पाकश्चैत्र इत्यादौ तथाविधान्वयबोधापत्तेरप्युक्तरीत्या वारणसंभवादिति। मैवम्. राज्ञः
पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकम् अन्यथा पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावबोधानुपपत्तेः॥
न हि तत्र स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाद्यभाव इति संभवति स्वत्वादिसंबंध
स्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः अत एव स्वामित्वादि
कं पुरित्यन्यस्वत्वादेः षष्ठ्यर्थत्वं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति स्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थत्वे तस्य निरूपकतासंबन्धेन स्वांशेऽन्वयसंभवेऽपि ता
दृशसंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनासंभवात्

षरूपस्याकांक्षात्वात्प्रातिपदिकद्वयाव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्यहेतुत्वमेवनिष्प्रामाणिकमितिवाच्यम्· भवन्म
तेऽपिराजपुरुषइत्यादौतादृशसामग्रीवलात्राजपदार्थराजसंवंधिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयवोधस्तादृशसामग्रीवलात्राज्ञःपुरु
षइत्यादावपिराजादिपदस्यराजसंवंध्यादौलक्षणायहसत्वेतादृशाभेदान्वयवोधप्रसंगवारणायतथाविधानुपूर्वीविशे
षज्ञानस्यसमासजन्यवोधेहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात्· अस्माभिर्भेदान्वयवोधएवतादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्यहेतुतायाःक
ल्पनीयत्वात्· नचोभयमतएवराजसंवंधिनिराजपदस्यस्वारसिकलक्षणा· ग्रहेणराजपुरुषइत्यत्रराजसंवंधिपुरुषयोर
भेदान्वयवोधोभवतिइयांस्तुविशेषोयदस्मन्मते सोसमासःषष्ठीतत्पुरुषःभवन्मतेकर्मधारयइति·एवंचपुरुषविशेष्यकाभेदसं
सर्गकराजसंवंधिप्रकारकवोधेराजपदाव्यवहितोत्तरवर्तिपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्वमुभयवादिसिद्धमेवभेदा
न्वयवोधेतादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमितिवाच्यम्· उक्ताभेदान्वयवोधेतथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायांपर्या
प्तशब्दांतरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधान्वयवोधेव्यभिचारवारणायतादृशानुपूर्वीज्ञानानंतर्यस्यकार्यतावच्छेदक
कोटाववश्यंनिवेशनीयतयातत्रविषयनिवेशप्रयोजनाभावेनतादृशकार्यतावच्छेदकस्यैवभेदान्वयवोधसाधारण्येना
नुपूर्वीज्ञानस्यभेदान्वयवोधेहेतुतायाअनाधिक्यात्·एवंतंडुलंपचतीत्यादावपिपाकादिरूपधात्वर्थकर्मत्वादिसंवंधेनतं

सुंदर इत्यादौ पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिवलात्तादृशशाब्दबोधापत्तिरित्यपि निरस्तम्· समुंदर इत्यादिवाक्याधीनशाब्द
बोधसामग्र्यास्तत्पदत्वावच्छिन्नविशेष्यक सुंदरादिपदसमभिव्याहारज्ञानेसह कृततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थि
तिघटिततया तदभावादेवापत्त्यभावात्· अथैतादृशीत्यापत्तिवारणाय राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसंबंधेन पुरुषादौ राजाद्यन्वय
बोधस्वीकारेपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिर्निर्युक्तिका· विभक्तीनां संबंधादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकं नीलो घट इत्यादौ विशेषणवाच
कपदसमभिव्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वात्· नहि तत्र तथाविधान्वयबोधोपगमेन तत्स्थ
लीयसामग्रीवलात् राजा पुरुष इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयबोधप्रसंगः संभवति तत् स्थलीयसामग्र्याः षष्ठ्यंतराजपदत्वावच्छिन्न
वच्छिन्नधर्मिकपुरुषादिपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशसामग्र्या अभावात्· एवंच राजपु
रुष इत्यादि समासे राजादिपदस्य राजसंबंध्यादिलक्षणास्वीकारोपि व्यर्थः तत्रभेदान्वयबोधस्वीकारेपि क्षतिविरहात्· नचत
त्रभेदान्वयबोधाभ्युपगमेन तत्स्थलीयसामग्रीवलात् राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम्· तत्स्थलीयशा
ब्दबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतया समासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या रा
जादिपदाव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषतानासंभवेन तत्र तादृशबोधसामग्र्या असिद्धेः नचैवं प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशे

ष्टविशेष्यतासंबंधेनैवोपस्थितेर्हेतुतयोक्तसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाश्चतादृशोपस्थितिजना-
कज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नापत्तिप्रसंगस्तिवदंति· नदसत्प्रत्ययत्वस्यानु-
गतानतिप्रसक्तस्यदुर्वचतयाउक्तकार्यकारणभावकल्पनायाश्चसंभवात्· राजसंबंधः पुरुषइत्यादौसंबंधादिपदेऽसपदत्वा-
दिभ्रमदशायांसंबंधादिविशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेराज्ञःपुरुषइत्यादौऽसपदादिषुसंबंधादिपद-
त्वभ्रमदशायांसंबंधांशेराजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तेश्च नचप्रत्ययत्वेनज्ञाततत्तत्पदजन्योपस्थितेःका॥ ॥
रणत्वादेतद्दोषद्वयस्यनावकाशइतिवाच्यम् राज्ञःपुरुषइत्यादौषष्ठ्यादेःप्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपिव्युत्पन्नानुपूर्वीविशेष
प्रकारकज्ञानाधीनतदर्थोपस्थितिसत्त्वेशाब्दबोधोत्पत्त्याप्रत्ययत्वप्रकारकज्ञानविशेषासंभवात् इदंपुनरत्रतत्त्वम्·राजा-
पुरुषइत्यादौपुरुषादिविशेष्यकराजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याप्रसिद्धैवनापत्तिसंभवः यत्रषष्ठ्यादिविभक्तेरेवस्मारसि-
कलक्षणयाशक्तिभ्रमेणवापुरुषाद्युपस्थितिस्तत्रतद्विशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधःप्रसिद्धइतिचेत्तर्हिता-
दृशबोधेतथाविधप्रत्ययानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षाज्ञानसहकृतनतद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्र्याएवता-
दृशबोधोत्पत्तिनियामकतयातदभावादेवनतदापत्तिः अतएवस्वत्वादिसंबंधेनराजादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादि
पदघटितानसमुदरइतिवाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वादिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्यचप्रसिद्ध्याराजापुरुषः

बोधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानं न तु नामार्थान्तरस्य· तत्र विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्वात् न च संबंधादेरपि
नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्द
बोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वेपि राजसंबंधः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थद्वया
न्वयबोधे पुरुषस्य राजसंबंधविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतत्तदर्थप्रकारक
शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमात्· अथैवमपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पु
रुषपदाधीनपुरुषोपस्थितो प्रत्ययवशात्कश्चित्तत्यार्थोपि विषयीभूतः तत्र प्रत्ययजन्यतादृशसमूहालंबनोपस्थितेर्वि
शेष्यतासंबंधेन पुरुषेपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानापत्तिर्दुर्वारैव· न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूत
विशेष्यतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्ना पत्तिः तादृशसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया ना
स्य एव जन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्· ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावात्· यत्र कुत्रचित्तत्यादिवलक्षणादिना पुरुषाद्युपस्थि
तिस्तत्र तादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः पुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्युपस्थितविशेष्यताया
अभिन्नतया तावतापुक्तातिप्रसंगवारणासंभवादिति चेन्न· स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशि

दिसम्बन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वय इति न तत्र व्यभिचारः केचित्तु रूपकस्थले चन्द्रादिसदृशे न तत्क्षणा किन्तु तत्र मुख्यार्थ चं
द्रादेरेवाभेदभ्रमो मुखादौ मुखं चंद्र इत्यादिविशेषदर्शने दशायां च न तत्र शाब्दोऽभेदप्रत्ययः अपि तु शब्दजन्यविशकलितपदा
र्थोपस्थितिमूलको मानस एवाहार्याभेदभ्रम इत्याहुः परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबंधेन नामार्थयोर्नान्वयबोधः तादा
त्म्यं च प्रकृते नहृत्तिधर्मवत्त्वम् एवं च नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादिमत्त्वसंबंधेन घटादौ नीलपदार्थस्य एवं मुखं चंद्र इत्यादौ
स्ववृत्त्याह्लादकत्वादिमत्त्वसंबंधेन मुखादौ चंद्रादेरन्वयबोधाः नादृशार्थान्वयबोधेपि समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्यतो नातिप्रसंग इ
ति वदंति अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथं न भेदान्वयबोधः सामग्र्याः कार्यजनने उक्तनियमभंगरूपायाः प्र
योजनक्षतेः किंचित्करत्वात् सामग्रीसत्त्वे अवश्यं कार्यमिति नियमात् न च तत्र भेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहाद्वा न सामग्री
वास्तीति वाच्यम् समभिव्याहाररूपाकांक्षायास्तत्रापि सत्त्वात् न च तादृशाकां क्षा आस्तत्र सत्त्वेपि राजादिप्रकारकभेदा
न्वयबोधे राजादिपदार्थप्रकारकराजादिपदाव्यवहितोत्तरत्वसपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकांक्षायाश्च प्रयोजकत्वा
त् तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् संबंधादिविशेष्यकराजादिप्रकारकान्वयबोध एव तादृशाकांक्षाज्ञानस्य हेतुतया
पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकांक्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्वात् अत्र केचित् नामा
र्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वय

ककारणतयवसकलानप्रसमवारणासंभवादितिकृतंपल्लवितेन॰ भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन
विभक्तिपाद्यर्थेन च सममेव जायते न त्वन्येन॰ सत्यपि पदार्थोपस्थितियोग्यत्वादौ नानादिरूपकारणकलापे राजा पुरुषः भूतल
घट इत्यादौ पुरुषघंशे राजभूतलादेः स्वत्वाधेयतासंबंधेन तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यत इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेन चै
त्रा तंडुलादौ पाकादेः स्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबंधेन पाकाद्यंशे वा तंडुलचैत्रादेरन्वयबोधाविपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थ
योः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् विभक्त्यर्थसंतराकृत्यतयोरप्यन्वयबोधात्मा।
स्यादिति निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणं तन्भूतलेन घटः घटो न पट इत्यादौ घटादेर्नञर्थाभावेनान्वयं चन्द्र इवेत्यादौ मुखचंद्रादे
नामिवार्थसादृश्यादिना॰ न कलंजं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमतेनानुपस्थाप्येन बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वा
दिरूपविध्यर्थत्वाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया॰ गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयान्विते नञानुपस्थाप्याभावे
न धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयान्वयेऽपि न क्षतिः राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्य
न भेदान्वयबोधः किन्तु तेन समं विभक्त्यन्तार्थविशिष्टलाक्षणिकराजादिपदोपस्थाप्यराजसंबंध्यादेरभेदान्वयबोध एवेति न
दोषः एवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले चंद्रादिपदस्य चंद्रादिसदृशे लक्षणया चन्द्रादिसदृशाभेदान्वयबोध एव न तु सादृश्या

च्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधेन शाब्दबोधे दण्डत्वादिभेदस्य प्रथकारणत्वं कल्पनीयम्· अवच्छेदकतायां नि
रवच्छिन्नत्वनिवेशोपि पूर्ववद्बोध्यः वस्तुतस्तु· तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुता लाघवात्· घटत्वा
घवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वाघन्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वाघवच्छिन्न
स्य व्यापकतया घटत्वादौ तादृशविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहेण न तत्र तादृशविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधे
न शाब्दबोधापत्तिः एवं च घटवान् घटवानित्यादिशाब्दबोधवारणानुरोधेन धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रत्यासत्याका
रणांतरमपि न कल्प्यते, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये एको द्वावित्यादिवाक्यादेकत्वद्वित्वाघवच्छिन्ने एकत्वद्वित्वादीनां
भेदान्वयबोधानुदयात्· एकत्वद्वित्वाघवच्छिन्नसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसमा
वायादिसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबंधेन शाब्दबुद्धौ एकत्वत्वादिभेदस्य एवं कर्म गच्छतीत्यादौ च कर्मत्वाघव
च्छिन्ने आधेयतासंबंधेन तद्वृत्तोन्वयबोधवारणाय कर्मतात्वाघवच्छिन्नावच्छेदकाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितध
र्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबोधे कर्मत्वत्वादिभेदस्य घटो न घट इत्याघनुमितेः शाब्दबोधस्य च वारणाय पघवच्छिन्नभेदप्रका
रतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वांतरकल्पनमनादेयम्· तद्धर्मभेदस्यैकै

व्यु०वा०
८

प्रकारतासंबंधेनपदार्थोपस्थितेरभावांत्मकानिष्ठप्रत्यासत्त्यापदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वाव्यभिचारेणकल्पयितुमशक्यत्वेनिवाच्यम् परा
मृष्टकारणताविचारदर्शितदिशाव्यभिचारस्यवारणीयत्वात्·इतिचेन्नहिंतद्धर्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतितद्धर्मभेदस्यापिहेतुतायाः स्वीकरणीयतयापानघटोघटइत्यादिस्थलेशा
ब्दबोधापत्तिःसघटइत्यादिवाक्याज्जातित्वादिनाघटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्वरूपबोधघटत्वादिप्रकारतावच्छेदकस्यघटः
सइत्यादिवाक्यात्स्वरूपबोधघटत्वादिधर्मितावच्छेदकस्यजातित्वादिविशिष्टघटत्वादिप्रकारतावच्छेदकस्यघटःसइत्यादिवाक्या
त्स्वरूपत्वेघटत्वादिधर्मितावच्छेदकस्यजातित्वादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्यशाब्दबोधस्योपपत्तयेविशेष्यत्वप्र
कारत्वयोरवच्छेदकत्वेनिरवच्छिन्नत्वेनविशेषणीये घटोनीलघटइत्याद्यन्वयबोधस्यप्रामाणिकत्वेनान्यत्रदर्शितरीत्यासो
ऽप्युपपादनीयः सइत्यादिवाक्यात्जातित्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकाभेदान्वयबोधस्या
वारणायतद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याशाब्दबोधंप्रतितद्धर्मभेद
स्यापिपृथक्कारणत्वंकल्पनीयम्·एवंदण्डवान्दण्डवानित्यादिवाक्याद्दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नंप्रतितदवच्छिन्नवदभेदान्व
यबोधस्यवारणायदण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाव

राम
८

घवच्छिन्नस्य परादनुपस्थितत्वेपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधापत्तिः आत्मनि
ष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुभूतां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदृशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छे
दकतासंबंधेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिंचित्करत्वादिति वाच्यम् समानप्रकारताप्र
त्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वोपगमात् येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्या
पकता तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अर्पितेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तावपेक्षितत्वात् प्रकारतासंबं
धेन द्रव्यत्वादौ द्रव्यत्वप्रकारकजन्यपदार्थोपस्थित्यसत्त्वेन तत्र धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबोधापत्तेरयोगात् न च यत्र प्रमेयत्वाद्यव
च्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्या प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थिताविव उद्बोधकान्तरात् द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य भाने तत्र द्रव्यत्वा
द्यवच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्म
प्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतावश्यकी तथा च प्रकारविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुताकल्पनमयुक्तम्
तथा सति पुरुषभेदेन कार्यकारणभाववाहुल्यप्रसंग इति वाच्यम् स्वजनकवृत्तीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे
दकताविशिष्टप्रकारतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुतांगीकारेण तादृशापत्तेर्वारणात् न च पदार्थेपि प्रकारतासंबंधेन शाब्दबोधोस्त्वात्र

वृ०बो० १

मतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटावच्छिन्नविशेष्यकनीलघट
त्वावच्छिन्नाभेदान्वयबोधस्योजि[illegible]ानदभावादेव घटो घट इत्यादिषु न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति केचित् । तन्न द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छे
दकतासंसर्गेणाप्रसिद्धसत्त्वघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्य घटत्वादावापत्तिसंभवात् । न च तत्रापादकाभावः तात्पर्यज्ञान
विशेषादिघटिताया धर्मितावच्छेदकत्व[illegible]त्वादौ तदुत्पादनियामकसामग्र्या एवापादकत्वात् । नैव धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यत्वा
दौ तादृशान्वयबोधोत्पत्ति[illegible]जिकां द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटित
सामग्र्येव । धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकसंबंधताविरहेपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात् ।
तादृशसामग्र्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाद्यभेदबुद्धित्वरूपतीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नो
त्पत्तेरेव व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन घटत्वावच्छिन्नाभेदबोधापादकत्वं न संभवतीति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य
धर्मितावच्छेदकं निवेश्य तद्भेदेन अनन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धौ तादृशसंबंधेन तस्य
धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । घटत्वादिधर्मितावच्छेदककघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानवत्त्वादे
व घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन तदापत्तेः संभवात् । न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे द्रव्यत्वा

गुमः १

धकम्· एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदान् द्वितीयैव यत्र तु कृदंतसमुदायस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र ता
दृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव· तदुक्तं कातंत्रपरिशिष्टकृता कथं स्तोकः पाकः कृदन्तविशेषणत्वात् धात्वैकाधि
करण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति वदंति· तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधने ऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थ
विषयताशालिशाब्दबोधसामग्री अपेक्षिता· तादृशश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च नीलौ घटावित्या
दौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याय्यते· एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अबाधितयोरपि द्वित्वबहु
त्वयोः प्रत्यायनासंभवात् तादृशपदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भाष्यव्याख्यानस्थलवदित्यवधेयम्· अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थि
तयोरेवेति व्युत्पत्तिः घटो घटः दण्डवान् दण्डवान् पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डवत्त्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधा
न्वयबोधानुदयात्· अथ तत्रयोः पदयोः समानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात् कथं न तादृशान्वयबोधः अत्राहुः यादृशं फलं क्वचित् प्रसिद्धं तिता
दृशस्यैवापत्तिः संभवति कृत्सामर्थ्यबलात्· यादृशं च सर्वथैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति घटत्वाद्यवच्छि
न्नविशेष्यताकाभेदसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुत्पत्तेः कथं तदापत्तिः अथ घटो नीलघटः दण्डवान् रक्त
दण्डवानित्यादौ तादृशशाब्दबोधस्य प्रसिद्धिः विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनैः स्वीकारादिति चेन्न हि घटाद्यंशे विशे

व्यु॰वा॰ ६

कृतैकदेशसाधारणतादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्यप्रयोजकत्वेतत्रलुगादेरधिकरणपरत्वेपितथाविधान्वयबोधापत्तेःकस्यचित्प्र
तिबंधकताकल्पयित्वातद्वारणेचगौरवात् नचैवमुपकुंभमुपकुंभाद्दुपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात्कुंभसमीपपि
प्पल्यद्यादौविभक्त्यर्थान्वयस्यप्रातिपदिकांतरार्थाभेदान्वयस्यचानुपपत्तिःपूर्वपदस्यसमासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादितिवाच्यं
म् नदत्तरोधेनैवतत्रकुंभपिप्पल्याविपदानामेवकुंभसमीपपिप्पल्याद्यौदौलक्षणायाःपूर्वपदस्यतात्पर्यग्रहमात्रोपयेगितायाः
श्चस्वीकारात्‧वस्तुतस्तु‧तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाद्यौदौप्रत्ययार्थान्वयबोधेतादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयो
रव्यवहितपूर्वापरीभावरूपाकांक्षा‧एवंतत्रप्रातिपदिकांतरार्थाऽभेदान्वयबोधेसमानविभक्तिकयोस्तादृशसमस्तपदपदां
तरयोश्चसमभिव्याहारोप्याकांक्षा‧तथासत्यतिप्रसंगविरहात् धात्वर्थपाकादौप्रत्ययार्थान्वयबोधेप्रातिपदिकांतरार्थाभेदा
न्वयबोधेचलुड्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्यसमानविभक्तिकयोस्तादृशसमुदायपदपदांतरयोः
समभिव्याहारस्यचाकांक्षात्वोपगमेदर्शिताधिकरणार्थकलुट्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसंगस्यदुरुद्धरतयानतत्संभवः अथघ
ञन्तसमुदायस्यपाकाद्यर्थकत्वेघञन्तसमुदायस्यसंयोगविभागत्वादिविशिष्टावाचकत्वमुत्पाद्यसंयोगविभागादिपदानानै
मित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणंदीधितिकृतांविरुद्धमितिचेत्काक्षतिःनहिकस्यचिद्ग्रंथकृतोविपरीतंलिखनंयुक्तिवलाद्वस्तुसिद्धौवा

रामः ६

नांप्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वाधातुनैवतत्रपाकादिप्रतिपादनादितिवाच्यम् क्रियापदस्यतत्रसार्थकंप्रत्ययांनधातूपस्था
प्यार्थपरत्वात्स्तोकंस्थीयतइत्यादौआस्यातस्यापिवर्त्तमानत्वार्थकतयासार्थकत्वात्· नचवर्त्तमानत्वाद्यविवक्षायांद्वितीयान्नु
पपत्तिरितिवाच्यम् वर्त्तमानत्वादिविवक्षास्थलइवअर्थबोधप्रयोजिकावाक्षासालित्वेनैवतदविवक्षास्थलेप्रिभावाख्यातार्थक्त
त् केचित्तु धातोरिवघञंतस्यापिपाकादौशक्तिरूपेयते· अन्यथासुव्विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनांतत्रपाकादावन्वयानुपपत्तेः प्र
कृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वंप्रत्ययानामितिव्युत्पत्ते धातूनांचसुव्विभक्त्यप्रकृतित्वात् प्रकृत्येकदेशार्थेपिप्रत्ययार्थान्वयोपगमेय
चत्तंपश्यतीत्यादितःपंचमानंपश्यतीत्यादितश्चपाकादौद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रसंगात्–एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्या
न्यत्रविशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्तत्रप्रत्यया——र्थविशेषण—पाकादेर्नेकर्मत्वेविशेषणतयान्वयइतिचेत्तथापि
पाकादिविशेषणतयासुवर्थसंख्याद्यन्वयसंभवात्· यत्रपाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकंबाधितंपाकादेश्चनदबाधितंतत्रपक्त्तारौप
श्यतिपचमानौपश्यतीत्यादिप्रयोगा,——प्रसंगस्यदुर्वारत्वात्· धातूपस्थाप्यार्थेसुवर्थान्वयबोधंप्रतितत्तद्धातूत्तरप्रत्ययध
र्मिककिंचिदर्थपरत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसंगवारणेमूलैंरवान्· एवंशोभनंपचनमित्यादौधातुमात्रे
णपाकाद्युपस्थितौचतत्रशोभनाद्यभेदान्वयबोधानुपपत्तिः विशेषणविभक्तेःसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात्· प्र

लेनज्ञातद्धर्मिणिताऽदृशसंबंधावच्छिन्नताऽदृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्यानुत्पत्तिसिद्धत्वात्· प्रतियोग्यभावान्वा
योचेत्यादेरप्ययमेवार्थः एवंचनञोऽभेदबोधकत्वं नकुत्रापिसंभवति· अनीलंघट इत्यन्वयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानि
लपदस्यनीलभिन्नपरतयानञोऽभेदस्वत्येवलक्षणायाउपगंतव्यत्वात् इदन्तुतत्त्वम् अममयमनीलोघट इत्यादिस्थलेभेदस्यसंसर्ग
तोपगमेपिगौरवविरहात्· तत्रद्वितीयविशेषणविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनुचितम्· नचयत्राभेदेविशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमस्तत्रासिकल्प
क्षणाग्रहोवातत्रसर्वमतएवाभेदप्रकारेण बोधस्यनीलोघट इत्यादिवाक्यादुत्पत्त्या ताऽदृशसमभिव्याहारज्ञानस्यद्विविधबोधेहेतु
नाद्वयंकल्पनीयं अभेदस्यसंसर्गतावाच्छिन्नेतिगौरवम्· एवंताऽदृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याभिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेनद्वै
विध्यमितिभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतिताऽदृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायाअप्याधिक्यमितिवाच्यम् अभेदस्यसंसर्गतावा
दिनोक्तस्थलेपिनत्वसंसर्गकबोधस्यैवोपगमादितिदिक् स्तोकंपचतिमृदुपचतीत्यादौद्वितीयविभक्त्यावरुद्धपदोपस्थापितस्यापिस्तो
कमृद्वादेर्द्धात्वर्थपाकादावभेदान्वयोपिव्युत्पत्तिसिद्धः तदनुरोधेनचद्वितीयांतपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबो
धोपयिकाकांक्षात्वमुपगम्यते· क्रियाविशेषणस्थलेचनद्वितीयातिरिक्तविभक्तिरुत्पद्यंतेक्रियाविशेषणानांकर्मत्वमित्यनुशा
सनेनतत्रकर्मत्वातिदेशात् नचैवंस्तोकः पाकइत्यादावपिद्वितीयाप्रसंगस्तत्रापिस्तोकादेःक्रियायामेवविशेषणत्वात् भावक्त

गिताकत्वसंबंधेनाभावेन्वयउपेयते· तावतैवतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभइतिनकिंचिदनुपपन्नमितिवाच्यम् विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाअभावेप्रतियोगिनःसंबंधतयाभानात्· अन्यथाविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिन्नानुपपत्तेः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानेचविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादान्नातिशेतइतिदर्शनात्केवलंविशेष्येविशेषणमितिरीत्यानकश्चिदभ्युपैतीतिचेत्· सत्यम्· अभेदस्तादात्म्यम्· तच्चस्ववृत्त्यसाधारणोधर्मः असाधारण्यंचएकमात्रवृत्तित्वम्· नच्च स्वसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टंयत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मएवविशेषणविभक्तेरर्थः वृत्तिश्चतत्रप्रकृत्यर्थस्यसंसर्गमर्यादयाभासते· तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपएवअपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्यविशिष्यज्ञातुमशक्यत्वेप्येकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिनासामान्यप्रत्यासत्तिनः सुग्रहत्वमेव· अभेदस्यसंसर्गतामतेप्येतादृशानुगताभेदस्यैवतथात्वमुचितं· तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्यविशिष्यतथात्वेघटोननीलइत्यादिवाक्यजन्यबोधेप्रतियोग्यभावान्वयौ चतुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेनतादृशाननुगतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकानंतभेदाभावाएवभासेरन्· ननुनीलवृत्तिरेकोभावः तथासति यत्किंचित्तादृशाभावतात्पर्येणप्रयुक्तस्यनीलेपिननीलइत्यादिवाक्यस्यप्रामाण्यंस्यात् इदन्तुबोध्यम् विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेघटोननीलइत्यादौननानीलाद्यभेदाभावएवप्रत्याययिष्यतेनतुनीलादिभेदः· तादृशसमभिव्याहारस्थलेयेनसंबंधेनयद्धर्मिणायेनरूपेणायद्वत्त्वंनञसत्वेप्रतीयतेतादृशस्य

वच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थः नीलत्वादेर्नीलत्वावच्छिन्नभेदाभावरूपतयाः भेदार्थकत्वप्रवादोप
पत्तिरित्यपि निरस्तम् नीलत्वादौ नीलत्वादिमतः स्ववृत्तित्वसंबंधेनान्वये आकांक्षाविरहाच्च॰ यथाहि॰ तद्विशिष्टे अधिकरणे न व
धिकरणतया तदन्वयोनुभवविरुद्धः॰ तथा तद्धर्मे आधेयतया तद्धर्मवदन्वयोपि अत एव कर्म गच्छतीति वाक्यस्य निराकांक्षता
न चैवं संसर्गतामतेप्यनिस्तारः नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादेः संसर्गतास्वीकारे उक्तस्थले प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्य
म् स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन् संबंधेनोपगमेन पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौ पटादिसंबंधनाविरहेण तादृशातिप्रसंगाभावात्
वस्तुतस्तु॰ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादिप्रकारेणाभासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन् संबंधतयाभासते इति न का
प्यनुपपत्तिः संबंधता च तस्य भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वेत्यन्यदेतत् न चैवं विशेष
णविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थो वक्तव्य इति वाच्यम्॰ तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्ति
त्वस्य कथंचिदपि भानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधानुपपत्तेः संसर्गज्ञानस्य
विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेनानुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गतामतेनुपपत्त्यभावात् न च विभक्त्यर्थोपि भेदे तत्तद्व्यक्ति
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनामन्वयः तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियो

नापिशाब्दबुद्धेरानुभविकत्वादित्यपिवदंति अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः यदि च भेदप्रतियो-
गिकाभावस्तदा नीलं जलमित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः जले हि त्वादिना नीलभेदाद्यभावसत्वात् नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य वि-
भक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसंगः न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः
प्रतीयत इति वाच्यम् पदार्थद्वयसंसर्गभानस्य वाक्यार्थानियम्यत्वान्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदरूपपदार्थ-
तावच्छेदकस्याभावेनादृशसंबंधेन भानासंभवात् एवम् भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थः विशिष्टलाभस्त्वाकांक्षादिवशात् एते-
न भेदे नीलादिपदार्थान्वये एकदेशान्वयप्रसंग इति निरस्तम् न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे नीलं घट इत्यादावप्यभेदान्वय-
बोधापत्तेः धनवानित्यादौ तृतीयया अभेदबोधनात् अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यापेक्षणादिति वाच्यम्॥
द्वितीयादिनाऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्युपगमात् अथ प्रमेयो घट इत्यादौ प्र-
मेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादावपि कं-
बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वासम्भवः एवं नीलपटादिपरनीलादिपु-
द घटितस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः नीलत्वादिना पटादेर्भेदाभावस्य नीलघटादौ सत्वात् एतेन विशेषणाना-

कु॰वा॰ ३

काकांक्षाविशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं चननतया नीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति
न स्यात्· विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वस्य तादृशपदानुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वरूपस्य वा नीलो घट इत्यादौ नी
लादिपदसमभिव्याहृतविभक्तौ घटपदसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्नतया सत्वात्· अथ विशेष्यवाचकपदोत्तरा या वृत्तिविभक्तिविभा
जकधर्मवद्विभक्तिराहित्यस्य विशेषणान्न दोष इति चेत्तर्हि विभक्तित्वादिकमजानतः पुरुषस्य तादृशधर्मज्ञानासंभवात् शाब्द
बोधानुपपत्तिः नीलो घट इत्यादौ नपि सुपदस्यामपदत्वादिभ्रमदशायां तादृशबोधस्यानुदयात्· नीलस्य घट इत्यादावपि ष
ष्ठ्याद्यैः सुपदत्वादिभ्रमदशायामभेदबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वात्· अथ नीलो घटः नीलघट
इत्यादिद्विविधबोधसाधारणस्वोत्तरसुप्पदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलादिप
दवत्त्वसुबंतघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृश्या आकांक्षायाः समा
सस्थल उपगंतव्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुगताकांक्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति· अथ नीलं घटमान
येत्यादौ नीलादेर्घटस्य चान्वयोपगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि विभक्तिपदं साधुत्वार्थमे
व प्रयुज्यते· अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः अभेदस्य संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल एव न त्वलुप्तविभक्त्यनुसंधाने वि

राम॰ ३

पिपितृपितामहादीनां सहितानामेकरूपेण देवतात्वविरहेणापि पितृत्वपितामहत्वादिना पृथगेव त्यागोद्देश्यत्वं [illegible] देवतात्वम् उद्दे
श्यतावच्छेदकभेदेनैव उद्देश्यताभेदात् · तत्र एकत्वस्याविवक्षया देवतापदस्य बहुवचनांतत्वे दिदिक् [illegible] अनेकत्वे च स्याप्यव
हितोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमानत्वम् · तेन दधि सुंदरमित्यादौ विशेष्यपदानंतरं विभक्तेरसत्वेपि न क्षतिः तत्र विभक्तेरनुसंधा
नं विना शाब्दबोधानुपगमात् · एवं तादृशविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपि तथाविधविभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया प्रति
संधीयमानत्वम् · तेन इदं दधीत्यादौ विशेषणपदानंतरं विभक्तेरसत्वेपि न क्षतिः अथ नीलस्य घट इत्यादावपि पदार्थोपस्थि
त्यादिका [illegible] संभवात् [illegible] नीलघटयोरभेदान्वयबोधः सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभंगप्रसंगरूपबाधक
स्याकिंचित्करत्वादिति चेत् · न [illegible] विधान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहात् · तथाहि · तादृशान्वयबोधे प्रथमाविभक्त्यंतघटा
दिपदसमभिव्याहृतप्रथमांतनीलादिपदत्वमेवासमस्तनीलघटपदाद्याकांक्षा · समासस्थले च घटपदाद्यव्यवहितपूर्ववर्
त्तिनीलपदत्वं नीलादिपदादव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटादिपदत्वं वा स्त्री आकांक्षा उक्तस्थले च तादृश्या एकस्या अप्याकांक्षाया विरहा
न्नापत्तिः कार्यतावच्छेदककोटौ व्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नोक्ताकांक्षाज्ञानयोः परस्परबोधे व्यभिचारः यत्तु समासव्यासस्था
धारणविशेषण [illegible] विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वरूपं विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तादृशान्वयबोधोपयि

घटोस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धावपिनक्षतिः एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानव
च्छेदकैकत्वस्यैवतत्रबोधादिति तस्यचप्रसिद्धत्वात् एतद्देशेवहुघटसत्वदशायांतादृशवाक्यप्रयोगस्तुजात्येकत्वादेवसमर्थ
नीयः यत्तुएकत्वाविवक्षायामपिभावाख्यानस्थलेएकवचनस्यसाधुत्वदर्शनात्संख्यायाअविवक्षणोपिसंपन्नोव्रीहिरित्यादावे
कवचनोपपत्तेरलेनात्रैकत्वस्यतत्रतत्रसमर्थनेनेति तदप्यकिंचित्करम् भावाख्यानस्थलेगत्यंतरविरहेणविभक्तेर्निरर्थक
त्वोपगमात् अत्रतुसामर्थ्येकत्वोपगमसंभवेतत्परित्यागस्यानुचितत्वात् सतितात्पर्येतद्बोधस्यानुभविकत्वाच्चेति एवंत्रयःसमु
दितास्तुरित्यत्रहेतुपदंकार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नपरंतादृशसमुदायत्वान्वितमेकत्वंएकवचनार्थः
अतएवघटत्वादीनांत्रयाणांतृणारणिमणिन्यायेनहेतुत्वशंकानिरासः तथासत्येषामेकैकसमवधानदशायामपिकार्योत्पत्त्या
त्तैकस्यकतयातत्त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वस्यकार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकतयातेषांत्रयाणांतथाविधैकसमुदायात्मक
त्वानुपपत्तेः एवंजात्याकृतिव्यक्तयःपदार्थइत्यत्रत्रितयनिष्ठस्यपदशक्तिरूपपदार्थत्वस्यैकत्वंविवक्षितमितितत्रविशेष्य
पदस्यबहुवचनांतत्वेपिविशेषणपदस्यैकवचनांततोपपत्तिः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेप्रमाकरणत्वस्यप्रत्येकपर्याप्तत्वेनावच्छेद
कस्यप्रत्यक्षानुमानादिनिष्ठस्यैकतायावाधितत्वेनाविवक्षितत्वात्प्रमाणपदस्यबहुवचनांततेति एवंप्रमितरोदवनाइत्यत्रा

नरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमः अतए
व पुरूरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरूरवोमाद्रवः प्रभृत्योर्विशेषणतयाविवक्षितत्वात् तत्रै कस्य पदस्य द्वि
वचनांतता· वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणाय दोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं दिवक्षितं तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिक
रणत्वेन्वेति· शाब्दप्रमाकरणत्वं च शब्दत्वावच्छिन्नेयावद्व्यक्तिनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यता नच यदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्ति
विरोधः· संपन्नो व्रीहिरित्यनेकव्रीहितात्पर्यकेप्येकवचनदर्शनेन ताहृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वात्· यदि स्वाश्रयप्रकृत्य
र्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थ एवैकत्वान्वयः व्रीहित्वजातेः स्वरूपतएव व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतयान्वयितावच्छे
दकरूपे[illegible]स्थितेः तत्र पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरितिमन्यते तदाप्रकृतेपीदृश्येवगतिः यत्तु संपन्नो व्रीहिरित्यादावेकवच
नोपस्थितानि नानैकत्वानि [illegible]त्येकं नाना व्रीहिष्वन्वीयन्ते इत्युक्तेवसामंजस्ये जातेरेकत्वभानोपगमो निरर्थक इति तदसत् य
तः स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रति[illegible] [illegible]तानवच्छेदकैकत्वरूपस्सजातीयद्वितीयरहितत्वमेकवचनार्थः नत्वेकत्वमात्रं· तस्य वस्तुमा
त्रसाधारण्येनार्थतएव ला[illegible] [illegible]तेः अनुपयोगाच्च· अतएव पशुनायजेत इत्यादौ पशुनिष्ठनादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वात् अनेक
पशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः सोजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण· अतोत्र

शु०वा० १

॥श्रीगणेशायनमः॥ शाब्दबोधेचैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते सचक्वचिदभेदः क्वचित्तदतिरिक्त
त्वाधारधेयभावप्रतियोग्यनुयोगि विषयविषयिभावादिः अभेदस्य प्रतिपत्तिकार्थेस्वसमानविभक्तिकेनस्वाव्यवहितपूर्वस्थितेनाचपदे
नोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते यथा नीलो घटो नीलं घटमानयेत्यादौ घटादौ नीलादेः ननु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य
नीलस्य घट इत्यादौ नील घटाभेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीय
विभक्तिकत्वम् सा च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना ननु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यं वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्याद
वन्वयबोधानुपपत्तेः ननु विशेष्यविशेषणयोः समानवचनकत्वनियमात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्र
योगाः विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविशेष्यानुशासने समानवचनकत्वनियमात् अन्यथा घटा नीलमित्यादेरपि साधु
नापसंगात् समानलिंगकस्थले तथानियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादनेऽपि इतिहेतुमदुद्भवे इति कारि राम: १
कायां इतित्रयः समुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैव एवमसमानलिंगकस्थले विशेष्यवाचकप ·१
दासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वेनादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदोत्तरं प्रयोक्तुमुच
चितमिति प्रत्यक्षानुमानोप मानशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिः नैवम् यत्राधिविशेष्यवाचकपदो

॥श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगद्दीश्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेवाडेमेदुर्गाप्रसादकटारेकेग॥
णेशयंत्रालयमेव्यूमनिवादछापागयालिखासीतारामसिश्रनेछापनेवालापूर्णवासीजिसैलेनाहोय॥
इसकेअगलीकेप्रश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकटारेकेदुकानमेमिलैगा॥सम्वत॥१९२४॥मी॰फा॰सु॰६